

ISSN 2706-8293

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Баишев университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Баишев университета**

2022

№ 4 (78)

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА
научный журнал

Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында тіркелген, куәлік № 4645-Ж Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г.

Үш айда бір рет шығады/ Выходит один раз в три месяца
2000 жылдан бастап шығады / Издается с 2000 года

№ 4 (78)
декабрь 2022

МАЗМУНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

БАС РЕДАКТОР ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Ахан Б.А.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ ЗАМ. ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Лыгина О.И.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ РЕДКОЛЛЕГИЯ

Ташмухамбетов (Қазақстан)

Б.Г.

Абрахам Алтоная (Великобритания)

Асаров А.А., Бияшев Б.Г., Жанпейсова Н.М. (Қазақстан)

Камаруль Хавари (Малайзия)

Корченко А.Г. (Украина)

Ли Дзень Хун (КНР)

Асадуллин Р.М. (Россия)

Мухитдин Бин Исмаил (Малайзия) Султангареева Р.А. (Россия)

Тяпухин А.П. (Россия)

Терегулов Ф.Ш. (Россия)

Кереев Я.М. (Қазақстан)

Махамбетова У.К. (Қазақстан)

Калденова Г.С. (Қазақстан)

Бисенғалиева Г.М.

(отв. секретарь)

Адрес редакции:

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ- ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Хабашева А.М. 5
ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕГІ АРАЛАС ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ- ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Қуандық Ә.Е., Калденова Г.С., Иманбаева З.У. 13
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАНК СЕКТОРЫН ТАЛДАУ

Ұзақбай Ж., Конакбаева А.У., Калденова Г.С. 17
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КРЕДИТТІК БЮРОЛАР: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

Сейткалиева Н.Т., Бақыткереева Қ.Ж. 21
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ӨМІР СҮРУ ДЕҢГЕЙІ МЕН ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ – ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Казбекова Г.Н., Пачанов М.А., Сердалиев Е.У. 29
ЖОЛ БЕЛГІЛЕРІН АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ТАҢУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕРДІ АНЫҚТАУ

Шлапак Е.Ю. 33
РАЗНООБРАЗИЕ БЛАГОУСТРОЙСТВА ЛАНДШАФТА И ИНТЕРЬЕРА С

г.Актобе, ул. Бр. Жубановых
д.302 «А»
для писем: 030000 г. Актобе,
а/я 64
e-mail: vestnik@bu.edu.kz
тел.: 8(7132) 974083

Жарияланған мақала
авторларының пікірі редакция
көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар
жауап береді.

Опубликованные материалы
авторов не отражают точку
зрения редакции.

Авторы
несут ответственность за
выбор и представление фактов.

Редакционная коллегия

оставляет за собой право

корректировки по ГОСТ 7.5.-
98 «Журналы, сборники,
информационные издания.

Издательское оформление
публикуемых материалов»,
ГОСТ 7.1-2003 СИБИД

«Библиографическая запись.
Библиографическое описание.

Общие требования и правила
составления».

Сдано в набор 29.12.2022г.

Подписано в печать 29.12.2022
г. Формат 21x29,7. Печ.л.8,6
Тираж 100 экз.

Отпечатано в РИО Баишев
Университета

ПРИМЕНЕНИЕМ РАСТЕНИЙ

Шураханова К. Ш., Нурмуханова К. Ж.

ВОПРОСЫ ПО ИЗУЧЕНИЮ АКТУАЛЬНЫХ
ПРОБЛЕМ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ (БОЛЬШИЕ
ДАННЫЕ В ОБРАЗОВАНИИ)

37

ӘЛЕУМЕТТІК –ҚҰҚЫҚТЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ

Телібеков Б.А., Жамиева Э.С., Нуржанова Б.Н.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША РАҚЫМШЫЛЫҚТЫ
ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖӘНЕ
ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ
САЛДАРЫ

42

ӘЛЕУМЕТТІК –ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ-

СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Бақытжанқызы Г., Туякбаева Г.К.,

Қарағұлова Ж.Ж.

РОЛЬ ВНЕКЛАССНОГО ЧТЕНИЯ СКАЗОК В
ФОРМИРОВАНИИ КРУГА ЧТЕНИЯ КАК
УСЛОВИЕ ДЛЯ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ
ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

47

Болат Н.А.

ПОСТМОДЕРНИЗМ АҒЫМЫНЫҢ МӘНІ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ

53

Ғалымжанова З.Н., Ақжолова А.Т.

«ЖҮРЕК» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ
СИПАТЫ

59

Джуманова Ш.А., Исина Ж.А.

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ
ӨЗІНДІК БЕЛГІЛЕРІ МЕН ТІЛДІК БІРЛІК
РЕТІНДЕ ТАНЫЛУЫ

65

Жанұзаққызы А.

ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА
МОНОГРАФИЯЛЫҚ ТАҚЫРЫПТАРДЫ ОҚЫП-
ҮЙРЕНУ. (А КӨШІМБАЕВТЫҢ АҚЫН-
ЖАЗУШЫЛАР ӨМІРБАЯНЫН ОҚЫП ҮЙРЕНУ
ТУРАЛЫ ӘДІСТЕМЕЛІК ОЙЛАРЫ)

71

Жардемғали А.Т.

ТҰРСЫНБЕК КӨКШҰЛЫ ЖИЕНҒАЛИТАНУДЫҢ
АРНА БАСЫНДА

75

Кенесов Е.	79
«АҢШЫБАЙ БАТЫР ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ» ЖЫР ДЕСТЕСІНІҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ	
Кобегенова Ш. Б.	84
ЖАДЫМДА ЖҮРСІҢ, ТАБАНТАЛ.	
Қади К.Т., Асан Ж.	89
«ЕДІГЕ» ЭПОСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ВЕРСИЯЛАРЫНДАҒЫ КЕҢЖАНБАЙ ОБРАЗЫ	
Қожабайқызы С., Ниязова Ғ.М.	93
АХМЕТ БАЙТҮРСЫНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ- ӘДІСТЕМЕЛІК МҰРАЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ	
Орынбасарова Қ. Е.	98
ТАРИХИ ЖЫРДАҒЫ АБЫЛАЙ ХАН ТҰЛҒАСЫ	
Сағынжанұлы А., Асан Ж.	102
ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БАСЫН ҚОСҚАН ЕР ЕДІГЕ	
Сағынжанұлы А.	105
ҰЛЫ БИ-ЕР ЕДІГЕ	
Тауман Ж.Б., Ниязова Ғ.М.	109
БЕЙБІТ САРЫБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ	
Увайсова А.Ж., Исина Ж.А.	114
МӘТІН ШІНДЕГІ МАҒЫНАЛАС ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ МӘНЕРЛІЛІГІ	
Шандина М.А., Ақжолова А.Т.	119
СӨЗ ТАПТАРЫНЫҢ МӘТІН ПРАГМАСТИЛИСТИКАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ	
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ- ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	
Зарманов С.Д., Найманова Г., Шарипова А.А	124
МАССОВАЯ ГИБЕЛЬ САЙГАКОВ В МАЕ 2015 ГОДА В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ	

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

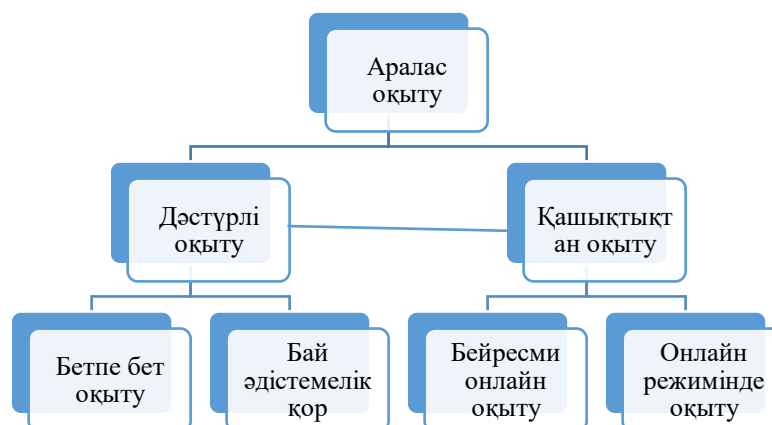
МРНТИ 14.35.07

А.М.Хабашева*Баишев Университет, Қазақстан Республикасы**A_khabasheva@bu.edu.kz***ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕГІ АРАЛАС ОҚЫТУ
ТЕХНОЛОГИЯСЫ****Аңдатпа**

Мақалада оқытудың қазіргі заманғы әдістемесінде аралас оқыту технологиясы ұғымы, оның заманауи білім беру үрдісіндегі рөлі қарастырылып, қолданыстағы модельдері сипатталды. Аралас оқыту технологиясының теориялық және әдіснамалық негіздері анықталды, тиімді ұйымдастырудың педагогикалық-ұйымдастырушылық шарттары көрсетілді. Тиімділігі мен артықшылықтары зерделеніп, сабақтарды ұйымдастыру және әзірлеу бойынша ұсыныстар жасалды. Аралас оқыту технологиясы бойынша шетелдік ғалымдардың зерттеулері, ақпараттық бағдарламаларды пайдалану туралы ғылыми еңбектер негізінде АКТ арқылы білім беру үдерісін дамыту жолдары, оқытудың ақпараттық технологиясының мәні және оларды білім беру үдерісінде пайдалану мүмкіндіктері туралы теориялық тұжырымдар жасалды.

Түйінді сөздер: аралас оқыту технологиясы, білім беру, интеграция, ақпараттық технология.

Білім беруді цифрландырудың белсенді процесіне байланысты оқытудың дәстүрлі формасынан электронды формаға біртіндеп көшумен сипатталатын қазіргі заманғы оқыту әдістемесі педагогикалық процеске белсенді енгізіліп, тиімділіктің жоғары деңгейін көрсететін оқытудың жаңа әдістері мен технологияларымен толықтырылуда. Білім беру процесін ұйымдастырудың жаңа электрондық формаларының бірі дәстүрлі және қашықтықтан оқыту элементтерін біріктіретін аралас оқыту технологиясы (моделі) болып табылады (1-сурет).

Сурет 1. Аралас оқытудың компоненттері.

Ескерту: Сызба сурет өз еркімен құрылған

Аралас оқыту технологиясы, бұл қашықтықтан және күндізгі оқыту әдістерінің интеграциясы. Ол күндізгі жұмысты оқу орнындағы мұғаліммен және сырттай онлайн режимінде біріктіреді.

Елімізде білім беру үшін аралас оқыту моделі қашықтықтан айырмашылығы жаңашылдығында, ол университеттерде жиі қолданылады және оны білім беру процесіне енгізу бастапқы кезеңде тұр.

Аралас оқытуды жүзеге асыру үшін барлық қажетті жағдайлар бар білім беру мекемелерінде мұғалімдер осы модельдің тиімділігін, мүмкіндіктердің кең спектрін, сондай-ақ сабақтарды құрудың икемділігін атап өтеді. Білім алушылардың үлгерім деңгейінің артуы, сондай-ақ оқытушылардың энергия шығындарының төмендігі байқалады: мұғалімдер технологиялық карталар, сабақ конспектілері, презентациялар, үлестірме материалдар және т.б. жасауға аз уақыт жұмсайды. Пән бойынша барлық теориялық және практикалық материалдар сақталатын оқу курстарын немесе авторлық мұғалімдер сайттарын құру сабақтарды ұйымдастыру және оқушылардың тапсырмаларын тексеру процесін айтарлықтай жеңілдетеді.

«Аралас оқыту» термині ағылшын тілінен енген, онда «Blended» – аралас және «Learning» – оқыту сөздерінің тіркесімімен ұсынылған.

Әр түрлі елдердің ғалымдары дербес компьютерлер пайда болғанға дейін де оқытуды жаппай және барлығына бірдей қол жетімді ету үшін техникалық құралдарды қолдану тәсілдерін іздей бастады. Бірнеше нұсқаларды таңдау бойынша тестілеу жүргізуге және практикалық дағдыларды үйретуге мүмкіндік беретін алғашқы «оқыту машиналарын» XX ғасырдың 20-шы жылдарының ортасында америка профессоры Сидней Пресси жасаған. 1953 жылы АҚШ-та алғашқы теледидарлық курстар пайда болды, ал 1956-1958 жылдары бұл америка мектептерінде белсенді қолданыла бастады.

50-ші жылдардың ортасында американдық психолог Б.Ф.Скиннер бағдарламаланған оқыту теориясын жасады, содан кейін жаппай өндіруге арналған алғашқы бейімделген оқыту жүйелері пайда болды. PLATO (programmed Logic for Automated Teaching Operations) көпшілік қолдана алатын алғашқы оқыту жүйесі – білім алушының, мұғалімнің және курс авторының рөлдері болған заманауи онлайн-оқыту жүйелерінің прототипі – 1960 жылдан бастап әзірлене бастады. Бұл – оқушы компьютерде өз дағдыларын дамытып, ал мұғалім даму векторын тағайындайтын аралас оқытудың алғашқы тәжірибесі болды [1, 17].

1980 жылдардың ортасынан бастап компьютерлік технологияларды білім беру саласына енгізудің белсенді процесі жүре бастады. Бұл көбінесе ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуына және қоғамды ақпараттандыру процесіне байланысты болды.

1999 жылы АҚШ-та интернет ортасын қолдана отырып оқытуға мүмкіндік беретін бағдарламалық жасақтама шығарылды. Бұл оқиға «blended learning» (аралас оқыту) терминінің пайда болуына әкелді.

«Аралас оқыту» терминінің мазмұнына қатысты авторлықтың және бірыңғай пікірдің болмауына байланысты мамандар осы білім беру технологиясына әртүрлі анықтамалар береді:

«Аралас оқыту – бұл икемді оқыту тәсіліне негізделген технологиялар мен дәстүрлі сыныптағы оқытудың үйлесімі, ол желідегі жаттығулар мен бақылау жұмыстарының артықшылықтарын ескереді, сонымен қатар білім алушылардың нәтижелерін жақсартатын және оқу шығындарын үнемдейтін басқа әдістерді қолданады» [2, 809].

«Аралас оқыту (blended learning) – бұл білім алушыны барлық қажетті оқу ақпараттарымен қамтамасыз ететін қолайлы білім беру ақпараттық ортасын және коммуникативтік құрылымды ұйымдастыруды болжайтын процесс» [3, 35].

«Аралас оқыту дегеніміз – мұғалімнің қатысуымен (бетпе-бет) онлайн оқытуды біріктіретін және оқушының оқу жолын, уақытын, орны мен қарқынын өзіндік бақылау элементтерін, сонымен қатар оқу тәжірибесін мұғаліммен және онлайн режимінде біріктіруді қамтитын білім беру тәсілі» [4, 15].

Бұл анықтамалар аралас оқыту технологиясы күндізгі классикалық (дәстүрлі) оқыту мен Қашықтықтан оқытудың тиімді үйлесімі екенін көрсетеді, мұнда бір білім беру моделі екіншісінің кемшіліктерін өтейді.

«Аралас оқыту моделінің негізгі компоненттерін қарастырайық:

1. Дәрістік сабақтар: дәріс материалдары презентация немесе онлайн курс түрінде рәсімделген.

2. Семинарлық сабақтар (face-to-face sessions): сабақтарды дәрістік сабақтармен біріктіруге болады. Пәннің маңызды тақырыптарын талқылау, сондай-ақ практикалық дағдыларды пысықтау.

3. Пәндердің оқу материалдары (оқулықтар мен әдістемелік құралдар): материалдар баспа және электронды түрде ұсынылған, әртүрлі мультимедиялық қосымшалар қолданылады.

4. Оқытушылармен және білім алушылармен онлайн-байланыс.

5. Жеке және топтық онлайн жобалар (collaboration): интернетте жұмыс істеу дағдыларын дамыту, әртүрлі көздерден алынған ақпаратты талдау, топпен жұмыс істеу, міндеттерді бөлу және жұмысты орындау үшін жауапкершілік.

6. Виртуалды сынып бөлмесі: интернет - коммуникацияның түрлі құралдары арқылы оқытушылармен қарым-қатынас жасау.

7. Аудио және видео дәрістер, анимация және модельдеу.

«Аралас оқыту кезінде сыныптағы сабақтарды аралас оқыту кезіндегімен салыстырғанда ол азаяды – сабақтардың бір бөлігі онлайн режиміне ауысады. Онлайн сабақтар үшін белгілі бір материалды өз бетінше игеру немесе тапсырмаларды орындау қажет» [5, 63-64].

Білім беру процесінде онлайн және офлайн элементтерді интеграциялау сапалы, тиімді және ыңғайлы оқытуды құруға ықпал етеді, мұнда оқу процесі интерактивті және тұлғаға бағытталған болады.

Бүгінгі таңда бұл технологияны шетелдік оқытушылар белсенді қолданады, олар оның тиімділігін, ыңғайлылығын және онлайн-орта ұсынатын мүмкіндіктердің кең спектрін атап өтеді.

Аралас оқыту технологиясының тиімділігі келесі факторларға байланысты:

1) әрбір білім алушы қажетті білім мен іскерлікті ыңғайлы форматта меңгеруге мүмкіндік алады;

2) оқыту қандай қажеттілікті қанағаттандырып, қандай нәтиже беретінін жоспарлау және түсіну;

3) оқытуды басқарудың тиімді құралдарын қамтамасыз ету;

4) дәстүрлі тәсілдің артықшылықтарын жоғалтпай оқытуға кететін уақыт пен қаржылық шығындарды азайту;

5) білім алушылардың өздерімен және оқытушылармен белсенді өзара әлеуметтік іс әрекет;

6) уақыт пен өткізу орнына қарамастан оқыту мүмкіндігі;

7) дидактикалық тәсілдердің әртүрлілігі;

8) оқыту сапасын жақсарту (оның ішінде оқытудың неғұрлым тиімді құралдарын пайдалану есебінен);

9) оқуды жеке бақылау;

10) оқушылардың жұмысты, коммуникацияны ұйымдастырудың қазіргі заманғы құралдарын табиғи игеруі;

11) білім алушының дербес қызметінің басымдығы;

12) әрбір білім алушының оқу қызметіне жеке қолдау көрсетуді ұйымдастыру;

13) топтық оқу қызметін ұйымдастыруды пайдалану;

14) білім беру траекториясының икемділігі;

15) бірнеше рет пайдаланылатын онлайн және оффлайн оқу-әдістемелік контентті интеграциялау.

Жаңа білім беру моделі тиімділігінің ұсынылған факторлары білім алушыларда мынадай біліктерді қалыптастыруға ықпал етеді:

1) өз оқу қызметін дербес жоспарлау білігі;

2) өз оқу қызметін тиімді жоспарлау және ұйымдастыру білігі;

3) саналы түрде таңдау, дербес шешімдер қабылдау білігі;

4) өзінің оқу қызметінің нәтижелері үшін жауапкершілік ала білу;

5) ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен (АКТ) жұмыс істей білу;

6) жеке және топтық режимде жұмыс істей білу;

7) алынған ақпаратты құрылымдау мүмкіндігі;

8) АКТ көмегімен оқу қызметінің алынған нәтижелерін ұсына білу.

Дағдыларды қалыптастырумен қатар, бұл факторлар білім алушылардың білім алу қызығушылығын дамытуға ықпал етеді. Білім алушылар үшін дәстүрлі оқыту ескірген болып табылады, осыған байланысты оқуға деген қызығушылық жоғалады және үлгерім деңгейі айтарлықтай төмендейді. «Сабақтарда ақпараттық технологиялар мен онлайн-ортаны пайдалану білім алушылар үшін таза дәстүрліден өзгеше оқытудың жаңа түріне көшумен сипатталатын революциялық құбылыс болып табылады. Онлайн ортада компьютерлерде жұмыс істеуді қамтитын оқытудың жаңа түрлерімен жұмыс істеу перспективалары оқуға деген қызығушылықты едәуір арттырады және оқушылардың үлгерім деңгейінің өсуіне ықпал етеді» [6, 29].

Білім беру процесіне қатысушыларға тиімділік факторларының әсері туралы айта отырып, мұғалімдердің осы оқыту моделімен жұмыс жасау барысында қалыптасатын дағдылары туралы айту керек:

1. Ақпараттық компьютерлік технологиялармен жұмыс істей білу. Мұғалімдер тек компьютерді ғана емес, сонымен қатар әртүрлі ақпараттық құралдарды да біледі.

2. Онлайн-ортада жұмыс істей білу: оқу курстарын құру, авторлық сайттар, веб-квест, презентациялар, блогтар, форумдар және т. б.

3. Мультимедиялық құралдармен жұмыс істей білу. Бейне және аудио материалдармен жұмыс істеу, өз фильмдеріңізді, подкасттарыңызды, аудио дәрістеріңізді жасау. Работа с изображениями. Заманауи бағдарламалық жасақтаманы игеру: photoshop, adobe premiere, sony vegas, smart notebook және т. б.

Оқытудың жаңа электрондық модельдерін пайдалану мұғалімдерге сабаққа дайындалуға уақыт шығындарын азайтуға көмектеседі.

Аралас оқыту жағдайында мұғалім оқу материалының барысы мен жылдамдығы, функционалдылық пен бейнеконференциялар, форумдар, чаттар және т. б. секілді ақпараттық білім беру ортасының арқасында оны сәтті орындау туралы түсінік беру арқылы кері байланысты қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, мұғалім желідегі жұмыс белсенділігі, тест түрінде орындалған бақылау тапсырмаларының сапасы, қандай да бір тапсырманы орындауға тырысу саны, қосымша білім беру ресурстарына жүгіну туралы мәліметтерді тексеру арқылы оқу процесіне мониторинг жүргізіп, әрбір білім алушы қызметінің аралық нәтижелеріне кешенді талдау жасайды [5, 63].

Аралас оқыту моделі бойынша сабақтар өткізу бірқатар міндеттерді шешуге ықпал етеді.

Білім алушылар үшін:

- 1) білім берудің қолжетімділігі мен икемділігін арттыру, олардың жеке білім беру қажеттіліктерін, сондай-ақ оқу материалын игеру қарқыны мен ырғағын есепке алу есебінен білім алушылардың білім беру мүмкіндіктерін кеңейту;
- 2) пәндерді, олардың меңгеру деңгейін және оқу қызметін ұйымдастыру тәсілдерін шектеусіз тандаумен Жеке оқу жоспарларын іске асыру;
- 3) білім беру процесін дербестендіру: білім алушы өзінің білім беру қажеттіліктерін, мүдделері мен қабілеттерін ескере отырып, өзінің оқу мақсаттарын, оларға қол жеткізу тәсілдерін дербес айқындайды;
- 4) бағалау рәсімдері мен нәтижелерін барынша объективтеу;
- 5) білім алушының субъектілік ұстанымын қалыптастыруды ынталандыру: дербестікті, әлеуметтік белсенділікті, танымдық қызметті ынталандыруды арттыру;
- 6) оқу материалын игеру кезінде қиындықтарды еңсеру және білімдегі олқылықтарды жою үшін мұғалімнің жеке консультацияларын алу.

Оқытушылар үшін:

- 1) педагог кадрлардың біліктілігін арттыру;
- 2) педагогикалық процесте бақылау мен коммуникацияның жаңа түрлерін пайдалану;
- 3) педагог стилін трансформациялау: білімді трансляциялаудан білім алушылармен интерактивтік өзара іс-қимылға көшу, бұл білім алушының өз білімін құрастыруына ықпал етеді [7, 60-61].

Білім беру процесіне оқытудың жаңа электрондық модельдерін енгізу бастапқы кезеңде екенін ескерген жөн. Осыған байланысты оқу орындары осы модельдерді жүзеге асыруда кездесетін бірқатар проблемалар бар:

- 1) қазіргі заманғы техникалық жабдықтардың болмауы;
- 2) білім алушылардың техникалық және бағдарламалық жабдықталуының жеткіліксіздігі немесе болмауы;
- 3) ескірген оқу бағдарламалары мен жоспарлары;
- 4) оқытушыларда АКТ-мен жұмыс істеуге қажетті дағдылардың болмауы;
- 5) қашықтықтан оқыту саласында педагог кадрлардың жетіспеушілігі;
- 6) оқытудың ерекшелігі;
- 7) қашықтықтан оқыту бойынша оқу материалдарының болмауы және т. б.

Осылайша, аралас оқыту моделін жүзеге асыруды бастау үшін бірнеше маңызды нәрселерді ескеру қажет:

1. Білім беру мекемесінің техникалық жиынтығы: компьютерлер, проекторлар және интерактивті тақталар, планшеттер, Интернетке қол жеткізу, қажетті бағдарламалық қамтамасыз ету және т.б. оқушылар компьютерде жұмыс істей алатын компьютерлік сыныптың болуы қажет.

2. Білім алушылардың техникалық мүмкіндіктері. Аралас оқытудың кейбір модельдері үйде онлайн режимінде жұмыс істеуді білдіреді. Мұғалім үйдегі әр оқушының интернетте компьютерде жұмыс істеуге мүмкіндігі бар екеніне көз жеткізуі керек.

3. Білім алушылардың жас ерекшеліктерін есепке алу. Аралас оқыту моделін енгізу кез-келген жас санатында болуы мүмкін, бірақ мектепте жүзеге асыру кезінде оқушылардың жас ерекшеліктерін, әсіресе аралас оқыту моделін таңдағанда және сабақты одан әрі құру кезінде ескерген жөн.

4. Білім алушыларға онлайн-ортада жұмыс істеу бойынша нұсқаулықтар беру. Интернеттегі ортада жұмысты түсінбеуге байланысты сұрақтар жиі туындайды, сондықтан

мұғалім барлық мүмкін қиындықтарды алдын-ала ескеріп, қол жетімді нұсқауларды жасауы керек.

Электрондық оқытуды жүзеге асыру үшін барлық қажетті элементтер болған кезде, оқу процесіне аралас оқыту моделін енгізуді бастауға болады. Осы жерде де қиындықтар туындайды. Көптеген мұғалімдер бұл оқыту технологиясын өз сабақтарында қалай жүзеге асыруды білмейді. Интернеттегі ортаны таңдау және ондағы жұмысты ұйымдастыру туралы сұрақтар жиі туындайды. Ең танымал екі жол: 1) білім беру платформаларында оқу курстарын құру; 2) өз мұғаліміңіздің сайтың, блогың немесе әлеуметтік желілерде сабақтар өткізуге қажеттінің бәрі болатын топ құру. Бірінші жол үшін ең ыңғайлы және танымал білім беру платформасы – Moodle жүйесі.

Moodle (модульдік объектіге бағытталған динамикалық оқыту ортасы) – бұл оқытушы мен оқушылардың өзара іс-әрекетін ұйымдастыруға бағытталған оқытуды басқарудың еркін жүйесі. Дәстүрлі қашықтықтан оқыту курстарын ұйымдастыруға, сондай-ақ күндізгі оқуды қолдауға жарамды [8, 3].

Бұл сайттың танымалдығы оның бірқатар маңызды мүмкіндіктерін анықтайды:

1. Оқыту ресурстарының қоржыны. Бұл жүйе бізге оқу материалдарын құруға және сақтауға және оларға белгілі бір оқу тізбегін беруге мүмкіндік береді. Материалдарды әртүрлі белгілермен, тіркесімдермен және еренсілтемелермен белгілеуге болады.

2. Бақылау. Сайтта әр білім алушының жұмысы туралы барлық ақпарат сақталады: орындалған тапсырмалар, мұғалімнің бағалары мен түсініктемелері, сайтқа кірушілер мен жұмыс белсенділігінің көрінісі. Бұл мүмкіндік өз тапсырмаларының орындалуын қадағалауға, білім алушылар бойынша бағалау статистикасын жасауға, материалды меңгеруді және меңгермеуді бақылауға мүмкіндік береді.

3. Коммуникация. Сайтта кез келген форматтағы файлдарды тіркеу мүмкіндігімен топтар бойынша пікірталастар өткізуге, хабарламалар жіберуге болады. Сонымен қатар, оқушыларға алдағы тапсырмалар мен оларды орындау мерзімдері туралы ақпарат беретін хабарламалар жасауға болады [8, 132].

Оқу курстарын құру үшін мамандандырылған сайттарды пайдаланудан басқа, мұғалім өзінің мұғалімдер сайтың құра алады, онда ол тапсырмаларды, түрлі оқу материалдарын, жаңалықтарды және т. б. орналастырады [8, 132].

Кейбір мұғалімдер өз қаражаттарын аямай, өздерінің мұғалімдер сайтың құру үшін сайттарды жасау мен енгізумен айналысатын мамандардан көмек сұрайды. Бірақ көбінесе мұғалімдер веб-сайттарды wiz, nethouse, ukit сияқты Веб-сайт жасаушылардың көмегімен өздері жасайды. Бұл платформалар тегін және толық мұғалімдер сайтың құру үшін жеткілікті құралдарға ие. Мұғалімдер сондай-ақ білім алушылар үшін ресурстары мен тапсырмаларды орналастыруға өзіне блог аша алады.

Мұғалімдерге арналған блогтардың ең танымал түрлерін қарастырайық:

1. Авторлық мұғалімдер блогы. Мұнда мұғалім сабақтың технологиялық карталарын, сабаққа презентацияларды, үлестірмелі материалдарды дайындауды және т.б. қоса алғанда, өзінің оқу әзірлемелерін орналастыра алады, сондай-ақ егер мұғалім ғылыми қызметпен айналысса, ол өзінің ғылыми мақалалары мен жобаларын сайтқа орналастыра алады.

2. Тақырыптық блог. Тақырыптық білім беру блогтарының мәні – оларда белгілі бір тақырыпқа арналған материалдар бар.

3. Сынып жетекшісінің блогы. Мұнда мұғалім өз сыныбына қатысты ақпаратты орналастыра алады: жетістіктер, фото есептер, хабарландырулар, сабақ кестесі, сынып сағаттары, ата-аналар жиналыстары және т. б.

4. Жетістіктер блогы (портфолио). Мұндай блогтарды мұғалімдер білім алушылардың жетістіктерін есепке алу және көрсету мақсатында жасайды.

Мұғалімдер блогын Blogger, WordPress, LiveJournal, Tumblr сияқты танымал платформаларда жасауға болады. Әлеуметтік медианы блог алаңы ретінде пайдалануға болады. Мысалы, Facebook желісінде жабық топ құрыңыз, оны барлық қажетті ресурстармен толтырыңыз және оған білім алушыларды шақырыңыз. Мұғалім тапсырмаларды топ қабырғасына орналастыра алады немесе оларды топтық әңгімеге жібере алады.

Сонымен, аралас оқыту – бұл классикалық (дәстүрлі) және қашықтықтан оқытудың артықшылықтарын біріктіретін инновациялық білім беру технологиясы (моделі). Оқытудың таза классикалық формасы бұрыннан ескірген және қоғам дамуының қазіргі кезеңінде жеткілікті тиімділікке ие емес. Аралас оқытуды іске асыру білім беруді жаңғырту процесіне, оның жаңа, электрондық деңгейге өтуіне ықпал етеді. Бұл процесс қоғамның жаңа постиндустриалды деңгейге көшуіне байланысты қажет.

Жұмыстың онлайн және оффлайн түрлерін біріктіру есебінен оқытудың аралас технологиясы (моделі) мұғалім үшін де, білім алушылар үшін де көптеген мүмкіндіктер береді. Бұл мүмкіндіктер оқытудың тиімділігін едәуір арттырады, оны ыңғайлы, қарапайым және қызықты етеді. Осының арқасында білім сапасы артып, оқушылардың үлгерімінің жалпы деңгейі артады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лукьянцева, Д. В. Технология смешанного обучения в современной методике преподавания: сущность, преимущества, реализация в школе / Д.В.Лукьянцева // Инструменты, механизмы и технологии современного инновационного развития: сборник статей Международной научно-практической конференции. Уфа: Аетерна, 2020. - С. 129-133.
2. Логинова, А. В. Смешанное обучение: преимущества, ограничения и опасения / А. В. Логинова // Научный журнал «Молодой ученый». - 2015. - №7(87). - С. 809-811.
3. Васин, Е. К. Смешанное обучение на основе информационных технологий как форма реализации учебного процесса в общеобразовательной школе / Е. К. Васин // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. - 2016. - Т. 21, №2(154) - С. 33-41.
4. Корнилова, Е. А. Смешанное обучение как средство реализации системно-деятельностного подхода в школе [Электронный ресурс] / Корнилова Е. А., А. А. Стрижаков // Вестник МГОУ. - 2016. - № 4 - Режим доступа: <https://www.vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/10192>.
5. Нагаева, И. А. Смешанное обучение Blended современном образовательном процессе: необходимость и возможности / И. А. Нагаева // Отечественная и зарубежная педагогика. - 2016. - № 6. - С. 56-67.
6. Краснова, Т. И. Смешанное обучение: опыт, проблемы, перспективы [Электронный ресурс] / Т. И. Краснова // В мире научных открытий. 2014. № 11(59). Режим доступа: [Blended learning experience.pdf \(tpu.ru\)](#)
7. Авдеева, Ю. А. Проблематика внедрения смешанного обучения в вузах [Электронный ресурс] / Ю. А. Авдеева, А. А. Устиновская // Управление образованием: Теория и практика. - 2018. - № 2(30) - Режим доступа: Проблематика внедрения смешанного обучения в вузах ([cyberleninka.ru](#))
8. Инструкция пользователя [Электронная образовательная среда Moodle] для ППС [Электронный ресурс] / Владивостокский государственный университет экономики и сервиса. - 2015 г. - Режим доступа: http://www.nsmu.ru/workers/cit/sistema-elektronnogo-obucheniya/eos_pps.pdf

ТЕХНОЛОГИЯ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ МЕТОДИКЕ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается понятие технологии смешанного обучения в современной методике обучения, ее роль в современном образовательном процессе, описываются существующие модели. Определены теоретические и методологические основы технологии смешанного обучения, показаны педагогико-организационные условия эффективной организации. Были изучены эффективность и преимущества, выработаны рекомендации по организации и разработке занятий. На основе исследований зарубежных ученых по технологии смешанного обучения, научных трудов об использовании информационных программ были сделаны теоретические выводы о путях развития образовательного процесса посредством ИКТ, сущности информационных технологий обучения и возможностях их использования в образовательном процессе.

Ключевые слова: технология смешанного обучения, образование, интеграция, информационные технологии.

TECHNOLOGY OF BLENDED LEARNING IN MODERN TEACHING METHODS

Abstract

The article discusses the concept of blended learning technology in modern teaching methods, its role in the modern educational process, describes the existing models. The theoretical and methodological foundations of the technology of blended learning are determined, the pedagogy and organizational conditions of an effective organization are shown. The effectiveness and advantages were studied, recommendations on the organization and development of classes were developed. Based on the research of foreign scientists on the technology of blended learning, scientific papers on the use of information programs, theoretical conclusions were made about the ways of developing the educational process through ICT, the essence of information technologies of learning and the possibilities of their use in the educational process.

Keywords: technology of blended learning, education, integration, information technology.

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 06.73.55

Қуандық Ә.Е.¹, Калденова Г.С.², Иманбаева З.У.³
^{1,2,3}Баишев Университет, Қазақстан Республикасыg_kaldenova@bu.edu.kz³

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАНК СЕКТОРЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада екінші деңгейдегі банктің активтері және олардың ҚР банк жүйесінің қаржылық нәтижесін қалыптастырудағы рөлі, сондай-ақ коммерциялық банктің кредиттік портфеліндегі мерзімі өткен берешекті уақтылы анықтау және тиімді басқару мәселесі талданады. Бұл көрсеткіш несиелік берешегінің сапасын және банктің макроэкономикалық факторлардың теріс әсеріне тұрақтылығын сипаттайтын негізгі индикатор болып табылады.

Активтердің құрылымы мен сапасы банк қызметіндегі ең маңызды көрсеткіштер болып табылады. Мерзімі өткен берешектің үлесі – бұл банк активтерінің сапасын, демек, банктің кірістілігін бағалауға мүмкіндік беретін ақпараттық көрсеткіш.

Мақалада банк жүйесінің мерзімі өткен берешегінің факторлары мен себептері қарастырылады.

Түйінді сөздер: екінші деңгейлі банктер, несиелік портфель, долларландыру, несиелік тәуекел, мерзімі өткен берешек, автонесиелеу.

Қазақстанның қаржы секторын дамытуда Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі мен Ұлттық банкі банк жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге жәрдемдесу жөніндегі жұмыс бойынша Ұлттық Банк 2021 жылы COVID-19 пандемиясы кезінде қабылданған контрциклдық топтама шеңберінде банктерді реттеушілік қолдау шараларын қайта қарастырды [1].

2021 жылдың қорытындысы бойынша екінші деңгейлі банктердің активтері 37,6 трлн теңге болды, яғни тарихи ең жоғары деңгейге жетті. Несиелік портфель жоғары несиелік сапаны сақтай отырып, 27,9% - ға өсті: кешіктірілген несиелер салыстырмалы түрде де, абсолютті түрде де қысқарды. Соңғы 15 жылда 90 күннен астам 3,3% кешіктіру минималды болды [2].

Экономика ковидтік шектеулерден кейін қалпына келе бастады және несиелік ресурсты қажет етті. Осы орайда бөлшек несиелеу (+40,9%) және шағын және орта бизнесті несиелендіру (+29,9%) бес жылдық рекордтар орнатты.

Халықтың кейінге қалдырылған сұранысы мен зейнетақы ақшасын ипотекалық өнімдерге құюдың арқасында бөлшек сауда айтарлықтай өсті: «зейнетақы» есебінен қазақстандықтар ескі ипотеканы жаппай өтеп, жаңасын алды. Несиелік портфелінің өсуі есебінен капиталдың жеткіліктілік коэффициенті 2020 жылмен салыстырғанда біршама төмендеді, алайда өткен жылдардан жоғары болып қалып отыр және банктерге несиелендіру қарқынын, оның ішінде тұтынушылық қарыздар бойынша төмендетпеуге мүмкіндік береді.

Несиелеу динамикасында пайыздық мөлшерлемені субсидиялайтын Мемлекеттік бағдарламалар маңызды рөл атқарғаны белгілі. Жеңілдетілген несиелеу нарықтық шарттарда

қарызды мақұлдай алмайтын қарыз алушылар санатының несиелік тұтқасын алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бағдарламалар экономика үшін маңызды салаларына қаражат құюда.

Айта кетейік, 2022 жылғы 16 мамырдан бастап ЕДБ халыққа жеңілдетілген автокредиттеу бағдарламасы бойынша 100 млрд теңгенің жаңа траншын беруге кірісті [3].

Мемлекеттік бағдарлама бойынша жұмыс істей отырып, банктер өз маржаларын клиенттерді тарту үшін аса ресурстық күш жұмсамай алады, өйткені олар өздері арзан несиелер үшін кезекке тұрады. Осы себепті соңғы уақытта банктердің орташа пайыздық маржасы 4,7% тұрақты деңгейде қалып отыр.

Клиенттердің салымдарының түсуі банктерді қажетті өтімділікпен қамтамасыз етеді. 2021 жылдың қорытындысы бойынша клиенттік салымдар 20,7% - ға, 26 трлн теңгеге дейін ұлғайды. Олардың өсуі активтердің әртараптандырылған құрылымымен қатар екінші деңгейлі банктерге 2021 жылы таза кірісті 73,4% - ға, рекордтық 1,3 трлн теңгеге дейін арттыруға көмектесті. Соның арқасында банктердің капиталы 14,7% - ға (2020 жылы 2,5% - ға өсуге қарсы) 4,5 трлн теңгеге дейін салтанатты түрде өсті [4].

Бір қызығы, 2021 жылы базалық мөлшерлеменің үш есе өсуі ЕДБ-нің таза пайдасына әсер етпеді. Бағалы қағаздар портфелін ставканың өсуіне байланысты қайта бағалау айтарлықтай болуы керек. Осыған қарамастан, валюталық құралдарды қайта бағалаудан түскен табыс, ЕДБ-нің пайыздық емес кірістерінің өсуі және нарық деңгейі бойынша қалыптасқан кредиттеудің жаңа ставкалары оң бағытта ойнады.

2022 жылдың бірінші тоқсанында Ұлттық Банк ставканы 9,75% - дан 14% - ға дейін үш рет көтерді. Реттеушінің статистикасына сүйенсек, ЕДБ портфелінің өсуі болды: банктер 2021 жылдың сәйкес кезеңінің қорытындысы бойынша 26,7% - ға көп табыс тапты. Жалпы алғанда, 2021 жылғы банктік бизнестің маржасы айтарлықтай жақсарды және соңғы бес жылда ең жоғары деңгейге жетті [5].

2022 жылдың қаңтар айының басында ЕДБ топ-5 құрамына Халық банкі, Сбербанк ЕБ, Kaspi bank, Отбасы банкі және Jusan Bank кірді. 2020 жылмен салыстырғанда топ-5 активтердің көлемін қысқартып, ForteBank пен ЦентрКредит банкін тастап, Отбасы мен Jusan - алға жіберіп алды. Аталған банктер, өзін даму институты ретінде көбірек көрсететін отбасыдан басқа, ірі маркетплейстерді құрып, айналдыра алды деп айту орынды.

Ағымдағы міндеттер тауарлардың үлкен ассортиментінің «бір терезесінен» тауар маркетплейстерін дамытуды түпкілікті тұтынушыға және бәсекелестік бағаларға тез жеткізуге бағыттайды. Осы мақсатта банктер суперапптардың құрылуын түсінді.

Кездейсоқ емес, 2021 жылы банк секторының жиынтық пайдасының 61% - ы нарықтағы ең ірі экожүйелері бар екі ЕДБ-ге тиесілі болды. Халық банкі 472 млрд теңге, ал Kaspi bank – 322,1 млрд теңге пайда алды. Олар 2020 жылдан бастап ең күшті көрсеткіштерге ие болды [6].

Банк секторының жүйелері дұрысталып, проблемалық қаржы институттары жойылды, ал ҚР ЕДБ жиынтық кредиттік портфеліндегі 90 күннен астам мерзімге «ұзақ» кешіктіру деңгейі (NPL 90+) рекордтық төмен деңгейге жетті — небәрі 3,3%. Салыстыру үшін, бір жыл бұрын «нашар» несиелердің жалпы көлемі 6,8% құрады, ал 2011-2013 жылдары ол шамамен үштен біріне жеткен болатын.

Жалпы сектор бойынша 90 күннен астам мерзімі өткен қарыздардың көлемі бір жыл бұрынғы 1,1 трлн теңгеге қарағанда 37,9% - ға, 668,8 млрд теңгеге дейін қысқарды. ҚР ЕДБ кредиттік портфелінің өзі осы жылдың басында 20,2 трлн теңгеге дейін өсті, оған қоса жылына 27,9%.

Секторды сауықтыруға әсер еткен негізгі қаржы институттарының бірі — Jusan Bank. Өткен жылы банк үздік ондықтың тағы бір қаржы институтымен — АТФбанкпен сәтті бірігуді жүзеге асырды және Цеснабанктен бері «мұраға» өткен мәселелерден толықтай құтылды.

Кесте 1. Жыл қорытындысы: 2022 жылдың 1 қаңтарындағы (млрд тг) төлемдердің мерзімі 90 күннен асатын кредиттер көлемінің өзгеруі

	Қысқаруы	Барлығы	Портфельдің үлесі	Үлесті азайту	Ссуда портфелі
Jusan Bank	-70,3%	100,9	9,5%	-34,6	1065,6
Bank RBK	-66,2%	13,6	2,0%	-4,8	666,3
Отбасы банк	-411%	1,3	0,1%	-0,1	2088,4
Евразийский банк	-28,3%	41,7	5,8%	-3,8	720,8
Налык Bank	-23,6%	141,9	2,3%	-1,5	6231,1
Альфа-Банк	-21,4%	6,8	1,2%	-1,2	559,0
ForteBank	-20,3%	47,6	4,9%	-2,2	967,8
БанкЦентрКредит	-9,7%	64,2	5,1%	-1,2	1249,3
Kaspi Bank	-3,3%	100,0	3,9%	-2,8	2558,5
Сбербанк	-1,0%	96,1	3,6%	-1,8	2635,0
Ақпарат үшін					
ҚР ЕДБ	-37,9%	668,8	3,3%	-3,5	20200,4
ТОП – 10	-36,4%	614,0	3,3%	-3,7	18741,9
Басқалары	-50,8%	54,8	3,8%	-2,1	1458,5
ҚР Ұлттық банкінің мәліметтері бойынша					

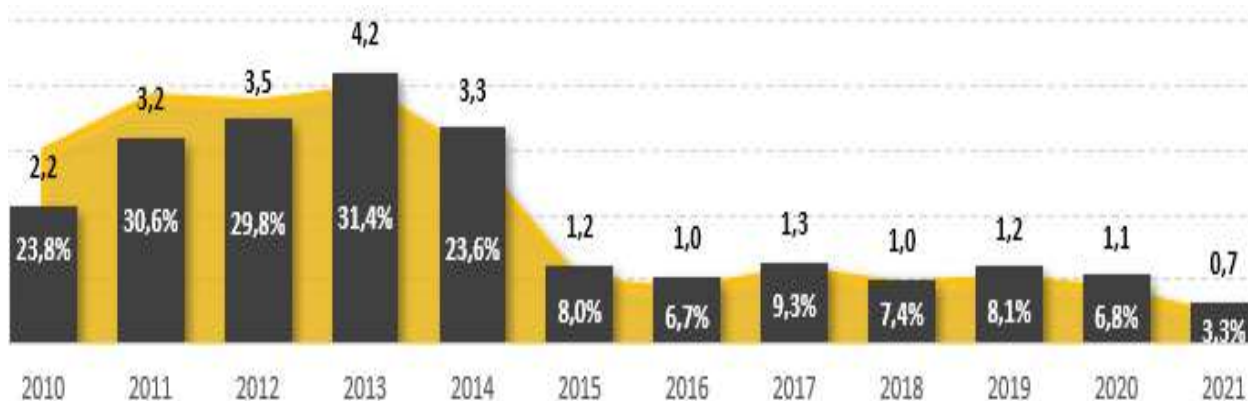
Jusan Bank улы активтерді тазартты, NPL 90+ көлемін бір жылда бірден 70,3%-ға қысқартты (үздік 10-дағы ең жақсы көрсеткіш) және NPL 90+ үлесін несиелендірілінің 9,5% - на дейін жеткізді.

Салыстыру үшін: бір жыл бұрын бұл көрсеткіш 44,1% - құрады, яғни банк NPL 90+ салмағын бірден 34,6 п. п. - ға төмендетте алды.

Жалпы, бүгінде Jusan Bank бизнесті несиелендіруге де, бөлшек сауда сегментіне де бірдей бағытталған. Атап айтқанда, жеке тұлғалар үшін банк өзінің қазіргі «үлкен арманға арналған несиелендіру» Науқаны аясында жедел несиелер ұсынады. Өнім толығымен онлайн аударылған, өтінім және қарау Jusan мобильді қосымшасы арқылы жүзеге асырылады.

Ірі банктер арасында NPL 90 + көлемінің қысқару қарқыны бойынша екінші орынды Bank RBK алады: жылына - 66,2%, 13,6 млрд теңгеге дейін. Банк портфеліндегі «ұзақ» кешіктірудің үлесі 2% - құрады, нәтижесінде несиелендіруші 666,3 млрд теңгеге жетті.

Үшінші орында — тұрғын үй құрылыс жинақ жүйесіне маманданған Отбасы Банкі. Мұнда NPL 90 + көлемі 41,1% - ға, 1,3 млрд теңгеге дейін қысқарды. Айта кетейік: бұл мемлекеттік банк үшін оның жұмысының ерекшелігіне байланысты мерзімі өткен қарыздардың төмен деңгейі (жыл қорытындысы бойынша — небәрі 0,1%) тән. Банк портфелі 2,1 трлн теңгеге жетті.

■ - портфельдің үлесі

■ барлығы

Сурет 1. Жыл қорытындысы бойынша (трлн тг) төлем мерзімі 90 күннен асатын кредиттер (NPL 90+)

Дереккөзі: ҚР ҰБ мәліметтері негізінде

ҚР кредитор-банктерінің үздік ондығында жылдық динамикадағы «ұзақ» кешіктіру көлемі барлық қаржы институттарын қысқартты; тұтастай алғанда, сектор бойынша - 15 ЕДБ (және тағы екі банктің бизнес-модельге байланысты мерзімі өткен қарыздары жоқ) [7].

2021 жылдың қорытындысы бойынша ҚР нарығында 26 жыл бұрынғы және 38 — он жыл бұрынғы Екінші деңгейдегі 22 банк қана қалды. Барлық осы ЕДБ портфельдері қолайлы сапа болып табылады, ал олардағы NPL 90+ үлесі 10% - дан аспайды.

Жағдайдың қолайлылығын халықаралық сарапшылар да растайды. Осылайша, Fitch Ratings рейтингтік агенттігі Қазақстанның «BBB» деңгейіндегі егеменді кредиттік рейтингін, «Тұрақты» болжамын растады. Агенттік өз есебінде реттеу мен қадағалауды жақсарту бойынша жүргізілген іс-шаралар сияқты соңғы жылдары банк секторының көрсеткіштерінің жақсарғанын, атап өтті. Атап айтқанда, сарапшылар NPL деңгейінің төмендеуін, банктердің жоғары өтімділігі мен кірістілігін атап өтті.

Еліміздегі соңғы жағдайлар ел экономикасына айтарлықтай әсер еткен жоқ. Банк секторының көрсеткіштері тұрақты деңгейде қалуда.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі:

1. <https://www.nationalbank.kz/>
2. <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm>
3. <https://businessmir.kz/2022/02/11/kachestvo-ssudnogo-portfelya/>
4. <https://kaztag.kz/ru/news/nazvany-glavnye-problemy-razvitiya-finansovogo-sektora-kazakhstan>
5. https://www.cbr.ru/statistics/bank_sector/review/
6. https://www.raexpert.ru/researches/banks/bank_1h2022/
7. <https://rep.polessu.by/handle/123456789/24173>

АНАЛИЗ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье анализируются активы банка второго уровня и их роль в формировании финансового результата банковской системы РК, а также проблема своевременного

выявления и эффективного управления просроченной задолженностью в кредитном портфеле коммерческого банка. Этот показатель является ключевым индикатором, характеризующим качество ссудной задолженности и устойчивость банка к негативным воздействиям макроэкономических факторов.

Структура и качество активов – это самые важные показатели в банковской деятельности. Доля просроченной задолженности – это информативный показатель, позволяющий судить о качестве активов банка, следовательно, и о прибыльности банка.

В статье рассматриваются факторы и причины просроченной задолженности банковской системы.

Ключевые слова: банки второго уровня, кредитный портфель, долларизация, кредитный риск, просроченная задолженность, автокредитование.

ANALYSIS OF THE BANKING SECTOR OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article analyzes the assets of the second-tier bank and their role in the formation of the financial result of the banking system of the Republic of Kazakhstan, as well as the problem of timely identification and effective management of overdue debts in the loan portfolio of a commercial bank. This indicator is a key indicator that characterizes the quality of loan debt and the bank's resistance to the negative effects of macroeconomic factors.

The structure and quality of assets are the most important indicators in banking. The share of overdue debt is an informative indicator that allows you to judge the quality of the bank's assets, and therefore the profitability of the bank.

The article discusses the factors and causes of overdue debts of the banking system.

Keywords: second-tier banks, loan portfolio, dollarization, credit risk, overdue debt, car loans.

МРНТИ 06.73.55

Ұзақбай Ж.¹, Конакбаева А.У.², Калденова Г.С.³

^{1,2,3}Баишев Университет, Қазақстан Республикасы

konakbayeva@bu.edu.kz², g_kaldenova@bu.edu.kz³

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КРЕДИТТІК БЮРОЛАР: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа

Мақалада банк саласындағы кредиттік бюролардың қажеттілігі, оның жалпы кредиттік нарықтың дамуына әсері қарастырылады. Сондай-ақ, осы салада туындайтын мәселелер және оларды шешу жолдары қарастырылады. Проблемалық несиелердің алдын алуда несиені қамтамасыз ету талданады. Кредиттік бюро жүйесінің арқасында коммерциялық банктердің қызметі жеңілдетіледі, несиелеу процесінің барлық қатысушылары үшін тәуекелдер азаяды, қарыз алушыларды бақылау тетігі пайда болады.

Түйінді сөздер: кредиттік бюро, кредиттік тарих, кредиттік шопинг, кредиттік ақпарат, микрокредиттік ұйымдар, улы несиелер, ломбард.

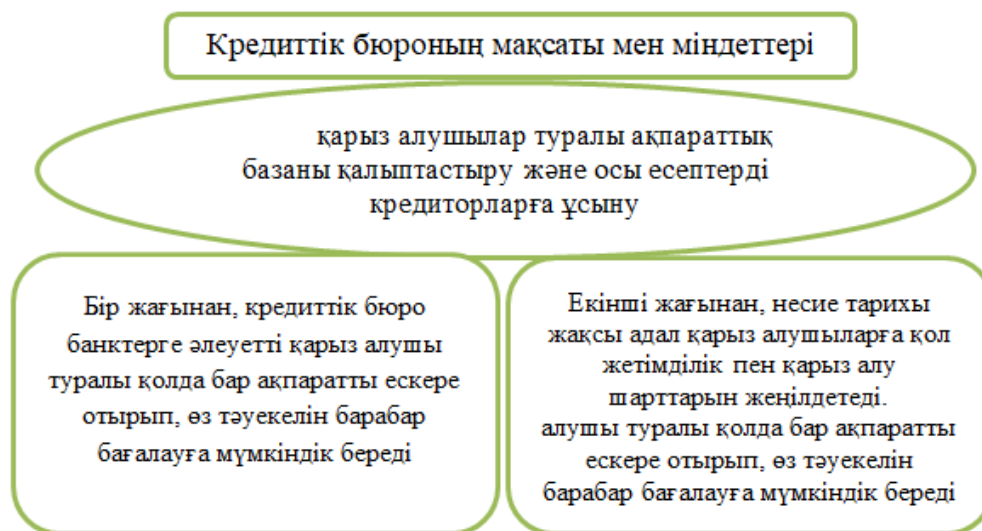
Кредиттік бюро бұл қарыз алушылар туралы, дәлірек айтсақ, олардың кредиттік тарихы туралы ақпарат жиналатын мәліметтер базасы [1]. Айталық, адамдар білім беру несиесінен бастайды, содан кейін көлік сатып алуға, содан кейін үй сатып алуға несиені алады, несиені

карталарын ашады және т.б. Егер адамның несиесі тарихы жақсы болса, онда қарыз ақшаға қол жетімділік қарапайым: минималды кепілдіктер, жылдам рәсім. Егер несиесі тарихы нашар болса, оны түзету өте қиын. Осылайша, банк жүйесі халық үшін кредиттік қаражаттың қолжетімділігі мен тиімділігін арттырады.

Кредиттік бюроның арқасында несиенің қайтарылмау қаупін азайтуға болады, өйткені банкте қарыз алушы туралы қажетті ақпарат жеткілікті болады. Несиесі тарихы банктің пайдасына дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Бұл жеке ұйым болуы керек, өйткені салымшылардың құпиялылығын және құрылымның максималды тиімділігін қамтамасыз ету қажет. Бұл сондай-ақ Халықпен жұмыс істейтін компанияларды тең құқықпен қамтитын қауымдастық болуы керек.

Кредиттік бюро-бұл ертеңгі қадам, бұл несиелеудің заманауи тәсілі, дұрыс мәліметтер базасы, электронды талдаудың заманауи жүйелері. Сайып келгенде, бұл халықтың кредиттік өнімдерге қол жетімділігін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Сурет 1. Кредиттік бюроның мақсаты мен міндеттері

Ескерту: автормен құрастырылған.

Сонымен қатар, бұл банктердің өздері үшін практикалық маңызы бар, олар енді әкімшілік аппаратты ұстау шығындарын, несиесі беру және рәсімдеу процедураларын қысқарта алады, нәтижесінде пайыздық мөлшерлемелер төмендейді және оң кредиттік тарихы бар клиенттер үшін несиелер қол жетімді болады.

Қазақстандағы кредиттік бюро банктерге әлеуетті клиенттер туралы толық ақпарат береді [2], бұл қарыз беру кезінде тәуекелдерді азайтады. Қазір кредиттік бюро барлық қарыз алушылардың мәліметтер базасы мен кредиттік тарихын қалыптастыруда.

Кредиттік бюро құрудың бастамашылары Ұлттық банк пен сол кездегі Нарықты қадағалау Агенттігі болды. Жобаны Америка Құрама Штаттарының Елшілігі қаржыландырды [3]. Қазақстан үшін бұл қаржы институттарын қалыптастырудағы маңызды қадам болып табылады.

Қазіргі кезде кредиттік бюроның қызмет етуінде көптеген мәселелер бар. Клиенттердің несиесі тарихы күн сайын онлайн форматта жаңартылатын болса, банктер де кредиттік тәуекелдерін азайтуға мүмкіншілік бар. Бұл норма кейбір елдерде, мысалы, Грузияда қолданылады. Кейбір республикаларда несиесі тарихын жаңарту мерзімі 2-3 күнге дейін созылады [4].

Несие тарихын жаңартудың қолданыстағы нормасына байланысты қарыз алушы белгілі бір қиындықтарға тап болуы мүмкін. Мысалы, егер ол бір банктен қарызды төлеп, 5-10 күннен кейін екіншісінен несие алғысы келсе, ол анықтама бермей мұны істей алмайды, бұл процесті қиындатады. Бұл қарыз алушы үшін минус. Егер несие тарихы күн сайын, онлайн форматта жаңартылатын болса, банктер де кредиттік тәуекелдерін төмендете алады.

«Кредиттік шопинг» деген ұғым бар – бұл қарыз алушы бір банктен қарыз алып, сол күні басқа банктерден бірнеше несие ала алады [6]. Бұл жағдайда банктердің кредиттік тәуекелдері артады, өйткені қарыз алушы алынған қарыздарды қайтармайды. Егер банктер онлайн режимінде несие беру туралы кредиттік бюроға ақпарат жіберетін болса, онда бұл тәуекелді теңестіруге болады.

Бірінші кредиттік бюро Еуразия елдеріндегі кредиттік ақпарат провайдерлері қауымдастығының мүшесі болып табылады.

Несиелік тарихты жаңарту мерзімдері	
Беларусь	3 күн
Қырғызстан	3 күн
Молдова	7 күн
Тәжікстан	30 күн
Өзбекстан	2-3 күн
Әзірбайжан	2 күн сайын
Грузия	Күн сайын
Украина	2 күн

Сурет 2. Елдердегі несие тарихын жаңарту мерзімдері

Ескерту: автормен құрастырылған.

Бұл бюроға қауымдастықта, Беларусь пен Қырғызстанда берілген мәліметтер бойынша кредиттік тарихты жаңарту үш күннен кешіктірілмей, Молдовада – жеті күннен кешіктірмей, Тәжікстанда – отыз күнде кемінде бір рет жүргізіледі. Басқа елдерде несие тарихы одан да жиі жаңартылады: Грузияда күн сайын, Өзбекстанда – қарыз берілгеннен немесе өтелгеннен кейінгі келесі күннен кешіктірмей, Украинада – ақпарат өзгерген сәттен бастап екі күннен кешіктірмей, бірақ тек тұтынушылық қарыздарға қатысты, Әзірбайжанда – екі күн сайын.

Біздің деректеріміз бойынша, 9,2 млн жұмыс істейтін азаматтың 6,5 млн-актив белсенді несие шарттары бар. Бұл қазақстандықтар 6,5-тен орта есеппен 1,5 қарызға ие. Техникалық тұрғыдан Бірінші кредиттік бюро банктерден, микроқаржы ұйымдарынан (МҚҰ), ломбардтардан қарыз алушылар туралы ақпаратты күн сайын қабылдауға дайын.

Бірақ заң бойынша несиені берушілер мұндай деректерді кем дегенде 15 күн сайын жіберуге міндетті [5].

Кредиттік бюроға ақпарат беру мерзімін бір жұмыс күніне дейін қысқарту алаяқтық тәуекелдерін жоққа шығармайды деп санаймыз. Екінші жағынан, президенттің алаңдаушылығы өте нақты. Ақшаға ұмтылу кезінде, қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін бір несиені жеткіліксіз болған кезде, кейбір қазақстандықтар қарызды қайта ресімдеуге дайын. Бұл жағдайда олар несиені тарихы әр 15 күн сайын жаңартылып отыратын саңылауды пайдаланады. Бұл ретте қарыз алушылар несиені өтей ала ма, жоқ па деп әрдайым алаңдамайды. Бюроға ақпарат беру мерзімін бір жұмыс күніне дейін қысқарту тек осындай «улы» (токсичные займы) қарыздарды азайта алады, бірақ мәселені шеше алмайды. Өйткені, мұндай қарыз алушы бір күн ішінде бірнеше қарыз ала алады.

Қарыз алушылар туралы деректерді кредиттік бюроға беру мерзімдерін қысқарту мәселесі мемлекеттік органдардың бастамасымен бірнеше рет көтерілді. Нарық ойыншыларымен талқылау кезінде бюроға деректерді беру мерзімі 15 күн оңтайлы деген қорытындыға келді. Егер нарық қатысушылары бюроға қазіргіден қысқа мерзімде деректерді беруді техникалық түрде жүзеге асыра алса, олар бұл норманы өздері бастамашы болар еді. Өйткені, банктерге, микроқаржылық ұйымдарға, ломбардтарға проблемалы болуы мүмкін қарыз алушылардың несиелерін портфельде ұстау тиімсіз.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі:

1. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1049236. Закон Республики Казахстан от 6 июля 2004 года № 573-III «О кредитных бюро и формировании кредитных историй в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.10.2022 г.)
2. <https://kapital.kz/finance/100435/obsuzhdayemaya-norma-po-obnovleniyu-kreditnoy-istorii-snizit-riski-bankov.html>
3. <https://www.vestnik-kafu.info/journal/8/295/>
4. <https://tsnik.kz/news/kak-ispravil-kreditnyuyu-istoriyu-otvety-na-chasto-zadavaemye-voprosy-potrebiteley-finansovykh-uslug-/>
5. <https://pravo.ua/articles/kreditnye-bjuro-za-rubezhom/>
6. <https://www.1cb.kz/>

КРЕДИТНЫЕ БЮРО В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

В статье рассматривается необходимость кредитных бюро в банковской сфере, ее влияние на развитие кредитного рынка в целом. Также рассматриваются проблемы, возникающие в этой области, и пути их решения. Анализируется обеспечение кредита в предотвращении проблемных кредитов. Благодаря системе кредитных бюро упрощается деятельность коммерческих банков, снижаются риски для всех участников процесса кредитования, возникает механизм контроля заемщиков.

Ключевые слова: кредитное бюро, кредитная история, кредитный шопинг, кредитная информация, микрокредитные организации, токсичные займы, ломбард.

CREDIT BUREAUS IN KAZAKHSTAN: PROBLEMS AND PROSPECTS

Abstract

The article discusses the need for credit bureaus in the banking sector, its impact on the development of the credit market as a whole. The problems arising in this area and ways to solve them are also considered. Loan security in the prevention of problem loans is analyzed. Thanks to

the credit bureau system, the activities of commercial banks are simplified, risks for all participants in the lending process are reduced, and a mechanism for controlling borrowers arises.

Keywords: credit bureau, credit history, credit shopping, credit information, microcredit organizations, toxic loans, pawnshop.

МРНТИ 06.58.55

Сейткалиева Н.Т.¹, Бақыткереева Қ.Ж.²

¹²Баишев Университеті

aru.amir@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ӨМІР СҮРУ ДЕҢГЕЙІ МЕН ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Тұрғындардың өмір сүру деңгейі – күрделі және көп қырлы категория. Ол адамдардың өмір тіршілігінің нақты әлеуметтік-экономикалық жағдайларының жиынтығымен сипатталынады Мемлекеттің әлеуметтік саясаты - қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмір сүру жағдайын реттеудің бір бағыты. Ол елдегі жалпы экономикалық жағдайымен тығыз байланысты және екі жақты қызмет атқарады. Бір жағынан, әлеуметтік саясатта тікелей және жанама түрде экономикалық дамудың мақсаттары көрініс алады, өйткені экономикалық іс-әрекет қоғамның барлық топтарына жақсы жағдай жасау мақсатында жасалады. Экономиканың адам қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталуы халықтың өмір сүру деңгейлерін теңестіру және жоғарылату мәселелерін туғызады.

Түйінді сөздер: Әлеуметтік саясат, әлеуметтік сақтандыру, әлеуметтік сала, өмір сүру деңгейі, инфляция, базалық мөлшерлеме.

Әлеуметтік дамудың қазіргі кезеңінде Республикадағы әлеуметтік саясаттың маңызды міндеті халықтың өмір сүру сапасын арттырудан көрінеді.

Қазақстанның аумағы Батыс Еуропаның аумағымен салыстыруға болады, бұл ретте елдегі халық тығыздығы әлемдегі ең төмен аумақтардың бірі болып табылады. Стратегиялық тұрғыдан алғанда, Қазақстан Қытай мен Оңтүстік Азияның ірі және қарқынды дамып келе жатқан нарықтары мен Каспий теңізі бойынша автомобиль, теміржол қатынасын, сондай-ақ теңіз қатынасын қамтамасыз ете отырып, Ресей мен Батыс Еуропа нарықтары арасындағы байланыстырушы буын болып табылады.

1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан экономиканың айтарлықтай өсуін бастан кешуде. Құрылымдық реформалар, көмірсутек ресурстарының көптігі, жоғары ішкі сұраныс және тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ) ықпал еткен қарқынды даму кедейлік деңгейін төмендетуге және елді орташадан жоғары кірісі бар экономикаға айналдыруға көмектесті.

Алайда, бұл жетістіктер қол жеткізілген прогрестің осалдығы мен біркелкі жүргізілмегенін жасырды. Негізгі қиындықтарға өнімділіктің баяу өсуі, мүлктік теңсіздік, өмір сүру құнының өсуі, жұмыс орындарының жетіспеушілігі және әлсіз институттар жатады. Бұл қиындықтар пандемия кезеңінде күшейе түсті. COVID-19, сондай-ақ осы жылдың басында ел тарихындағы ең үлкен наразылықтарды тудырды.

Қаңтардағы оқиғалар зорлық-зомбылық пен елдің тұрақсыздану әрекеттерінің көлеңкесінде қалып, тұрақты өсу мен жалпыхалықтық өркендеуге қол жеткізу үшін реформаларды жеделдету қажеттілігінің айқын белгісі болды.

Осыған байланысты, билік бәсекелестікті және жеке секторды дамыту, сондай-ақ Үкіметтің тиімділігін арттыру жөнінде шаралар қабылдау туралы жариялау арқылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейтуді және заңның үстемдігін нығайтуды жоспарлады. Адам әлеуетінің өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру, еңбек өнімділігінің тоқырауымен күресу және төмен көміртекті экономикаға көшуді жеделдету үшін реформалар қажеттігі бүгінгі күннің өзекті мәселелері болып отыр [1].

Әлеуметтік қамсыздандыру жүйесіне де өзгеріс енгізу керектігін биылғы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам атты 01 қыркүйекте жолдаған жолдауда баса айтты.

2023 жылғы 1 қаңтардан бастап бала күтімі үшін төлемақы төлеу мерзімін сәби бір жарым жасқа толғанға дейін ұзартылды. Енді балалардың ең маңызды шағында – сәби кезінде ата-аналары жанында көбірек болады.

Әлеуметтік сақтандыру жүйесіне қатысушыларға жұмыссыз қалғаны үшін төленетін төлемақы орташа айлық табысының 45 пайызына дейін көбейтіледі. Бұл қадам осындай жағдайға тап болған жандарға септігін тигізіп, қызметке тезірек оралуына мүмкіндік береді.

Атаулы әлеуметтік көмектің бірыңғай жүйесін құру азаматтардың әл-ауқатын жақсарту ісіндегі маңызды қадамның бірі болмақ.

2023 жылдан бастап, Отбасының цифрлық картасы және Әлеуметтік әмиян сияқты тәсілдерді енгізу жоспарланып отыр. Осы бастамалар аясында мемлекеттік қолдаудың түрлі шаралары біріктіріледі. Оның бәрі барынша түсінікті, ең бастысы, нақты болады әрі алдын-ала жасалады.

Жастарға жан-жақты қолдау көрсету – мемлекетіміздің басты міндетінің бірі. Еңбекпен қамтитын түрлі шаралар арқылы келесі жылы 100 мың жасты жұмысқа орналастыруымыз керек. Жастардың кәсіпкерлік бастамаларына қолдау көрсету жалғасады. Оларға жеңілдетілген тәртіппен жылдық өсімі 2,5 пайыз болатын шағын несие беріледі. Бұл шаралар қоғамның барынша үйлесімді әрі әділетті болуына ықпал етеді.

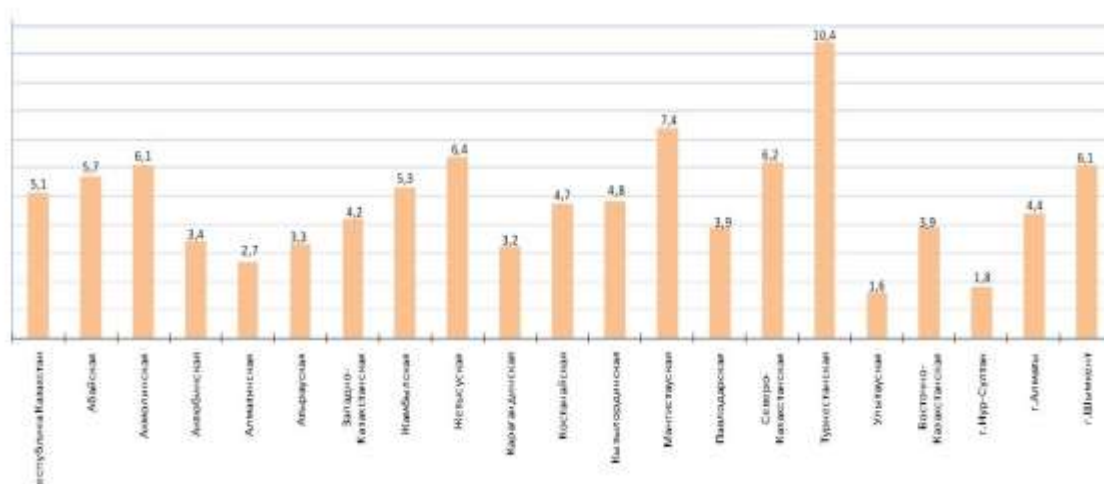
«Еңбекақыны нарықтағы жағдайға сай өсіру – халықтың әл-ауқатын арттырудың басты факторы. Мемлекет ең төменгі жалақыны айқындаудың жаңа тәсілін енгізеді. Бұл әдіс оның мөлшерін біртіндеп ұлғайтуға мүмкіндік береді.

Мен ең төменгі жалақы деңгейін 60 мың теңгеден 70 мың теңгеге дейін көтеру туралы шешім қабылдадым. Бұл шешім 1,8 миллион азаматтың табысына тікелей әсер етеді.

Біз зейнетақы жүйесін де қайта жаңғыртамыз. Зейнетақының ең төменгі базалық мөлшерлемесін біртіндеп ең төменгі күнкөріс деңгейінің 70 пайызына, ал жоғарғы шегін 120 пайызына жеткізу қажет. Бұған дейін қабылданған шешімдермен бірге бұл қадам 2025 жылға қарай жиынтық зейнетақы мөлшерін орташа алғанда 27 пайызға көбейтеді. Сондай-ақ, әлеуметтің талап-тілегін ескере отырып, әйелдердің зейнет жасын 2028 жылға дейін 61 жас деңгейінде қалдырамыз» [2].

2022 жылғы II тоқсанда Қазақстан Республикасында халықтың табыстарын саралау туралы кестені зерттесек.

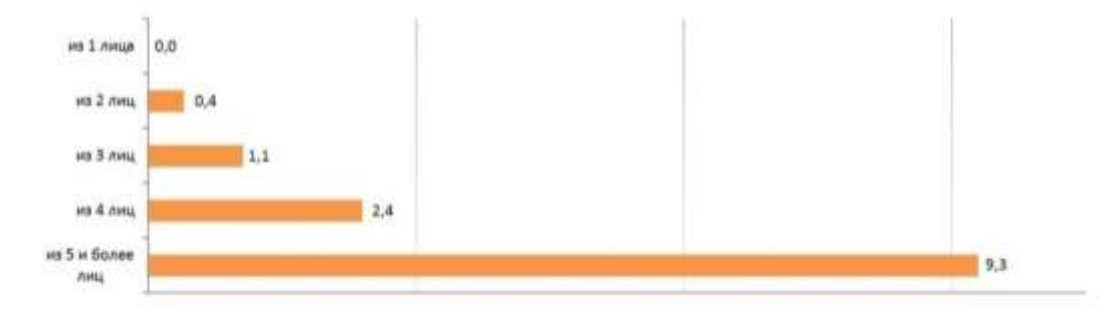
Үй шаруашылықтарын іріктеп тексеру нәтижелері бойынша табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен (кедейлік деңгейі) төмен халықтың үлесі 2022 жылғы II тоқсанда 5,1% - құрады, бұл 2021 жылғы тиісті кезеңмен салыстырғанда 0,3 пайыздық тармаққа жоғары.

Сурет 1. Өңірлер бойынша ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен табысы бар халық үлесі, %

Абай, Алматы, Жетісу, Қарағанды, Ұлытау және Шығыс Қазақстан облыстары бойынша бағалау деректері келтірілген.

Кедейлік қаупіне үй шаруашылығының мөлшері қатты әсер етеді. Осылайша, 5 және одан да көп адамнан тұратын үй шаруашылықтары арасындағы кедейлік деңгейі 2022 жылдың II тоқсанының қорытындысы бойынша 9,3% құрады, бұл жалпы кедейлік деңгейінен 2 есе жоғары.

Сурет 2. Табысы үй шаруашылығының мөлшеріне байланысты ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесі, %

Анықтама: кедейлік деңгейі тұтынуға пайдаланылған табысы бар халық санының халықтың жалпы санына пайызбен ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен қатынасымен анықталады. ҚР бойынша 2022 жылдың II тоқсанында жан басына шаққандағы ең төменгі күнкөріс деңгейі айына орташа есеппен 43 100 теңгені құрады. Бұл берілген статистикалық мәліметтер негізінде біз биылғы 2022 жылы кедейшілік деңгейі өскенің байқаймаймыз, әсіресе 5 және одан да көп адам саны бар отбасыларының нақты табыстары азайғаның көруге болады [3].

Төмендегі 1-ші кестеде 2017-2022 жылдарға арналған жалақы мөлшері берілген.

Күнкөріс минимумы көлемі дегеніміз – құрамына адам өміріне қажет азық-түлік, тамаққа жатпайтын тауарлар мен қызметтердің төменгі мөлшері кіретін бағалық жиынтық.

Кесте 1. 2017-2022 жылдарға арналған базалық әлеуметтік төлем мөлшерлері

№	Көрсеткіштердің атауы	2017 ж	2018 ж	2019 ж	2020 ж	2021 ж	2022ж
1	Ең төменгі жалақы мөлшері, теңге	24 459	25927	29698	30886	42500	60000
2	Айлық есептік көрсеткіш, теңге	2 269	2 405	2 525	2 613	2 704	3063
3	Базалық зейнетақы төлемінің мөлшері, теңге	12 802	14142	14849	17642	18524	19450
4	Базалық әлеуметтік төлемдердің мөлшерлерін есептеу үшін ең төмен күнкөріс деңгейінің шамасы	28 148/ 31 245	30 400	32 528	34 317	36 204	37 389
5	Ең төменгі зейнетақы мөлшері, теңге	24 459	28284	29698	40441	43272	46 302
Ескерту- ҚР статистикалық басқармасы мәліметтерінен алынған							

Қазақстан Республикасының «халықты жұмыспен қамту туралы» заңына сәйкес, еңбек статистикасы 19-шы Халықаралық конференциясының жұмыспен қамту және пайдаланылмаған жұмыс күшінің, еңбек қызметінің статистикасы туралы заңына сәйкес «жұмыссыздық деңгейін» қайта есептеу көрсеткіштері 2017 – 2022 жылдары оның 5,2 % дейін ұлғаюына әкелді. Ең аз жалақы мөлшері 2017 жылы 24 459,0 теңгеден 2022 жылы 60000 теңгеге дейін өсті.

Базалық әлеуметтік төлемдерді есептеу үшін ең төменгі күнкөріс деңгейі 2022 жылға 37389 теңге шамасында. 2021 жылы ең төменгі күнкөріс деңгейі 36204 теңге болған.

«Мемлекеттің әлеуметтік саясаты - қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмір сүру жағдайын реттеудің бір бағыты. Ол елдегі жалпы экономикалық жағдайымен тығыз байланысты және екі жақты қызмет атқарады. Бір жағынан, әлеуметтік саясатта тікелей және жанама түрде экономикалық дамудың мақсаттары көрініс алады, өйткені экономикалық іс-әрекет қоғамның барлық топтарына жақсы жағдай жасау мақсатында жасалады. Екінші жағынан, Қазақстан Республикасының әлеуметтік саясаты экономикалық өсудің факторы болып келеді. Егер экономикалық даму халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартпаса, онда еңбек өнімділігі төмендеп, жұмыс күшінің сапасы кемиді, қоғамда әлеуметтік тұрақсыздық пен қарама-қайшылық артады» [4].

«Қазақстандағы жылдық мәнде инфляция 16,1% - ға жетті. Азық-түлік бағасының өсуі ең үлкен үлес қосуды жалғастыруда, ол жылдық мәнде 20,8% - ға жетті. Инфляцияның үдеуі логистикалық және өндірістік тізбектерді қайта құру жағдайында айтарлықтай инфляциялық қысымның сақталуы аясында жүреді. Бағаның өсуінің қосымша факторы жоғары және бекітілмеген инфляциялық күтулер болып табылады», - деді А. Баймағамбетов.

Азық-түлік емес инфляция импорттық тауарлардың қымбаттауына байланысты 15,5% - ға дейін жеделдеді. Ақылы қызметтердің инфляциясы 10,1% - ға жетті. Монополиялық кәсіпорындардың қызметтеріне тарифтер барлық дерлік өңірлерде 2022 жылдың 1 шілдесіне дейін тарифтерді көтеру мораторийінің аяқталуына байланысты өзгерді [5].

Қазақстан бағаның өсу қарқыны бойынша ЕАЭО елдері арасында көшбасшы болу қаупі бар. Шілдеде ҚР-дағы инфляция 15% құрады, бұл Ресейге ең жақын-сол кезеңде 15,3%. Сонымен қатар, Еуразиялық экономикалық комиссияның деректері бойынша, қаңтар-маусымда Қазақстан одаққа қатысушы елдер арасында азық – түлік тауарлары құнының өсуі бойынша бірінші орынға шықты-15,7%. Салыстыру үшін, Беларусьте бұл көрсеткіш 13,7%, Қырғызстанда 12,4%, Арменияда 8,9%, ал Ресейде – ЕАЭО – дағы инфляцияның негізгі экспорттаушысы-12,5% құрады.

Жоғары инфляция, яғни бағаның өсуі экономиканың барлық жағымды жетістіктерін төмендетеді — жоғары инфляция халықтың сатып алу қабілетін төмендетіп, жалақысының құнсыздануына әсер етеді. Елдегі инфляциямен күрес негізінде Қазақстанның Ұлттық банкі базалық мөлшерлемені 14,5%-дан 16%-ға көтерді. Базалық мөлшерлемені көтеру қазір Ұлттық банктің инфляциямен күрестегі дәстүрлі әдісіне айналды десек те болады. Алайда осынау үдеріс қазақстандықтардың өміріне қандай әсерін тигізеді?

«Сол базалық мөлшерлеменің жоғары болуы елдегі экономикалық өсімге де кері әсерін тигізеді. Экономикалық өсімді тудыратын – іскерлік орта. Ал іскерлік орта айналым қаражатын арттырып, өндірісті кеңейткісі келеді. Ал қараса бәрі қымбат: яғни олар да несиеден бас тартады. Тиісінше, ол жағдай экономикалық өсімге кері әсерін тигізеді. Сондықтан да Үкімет тарапы Ұлттық банктің базалық мөлшерлемені көтере бергеніне де сын айтатыны бар. Экономикалық өсім тежелсе, макроэкономикалық көрсеткіштер төмендейді. Мінекей, базалық мөлшерлеменің ел экономикасына осындай әсерлері бар» [6].

Әлеуметтік саясат әр елде әр түрлі әдіспен қалыптасады. Әлеуметтік саясат қоғамның әрбір мүшесіне заңды түрде анықталып, бекітілген тұрмыс деңгейін қамтамасыз ететін табыс көлемі н алу туралы кепілдік береді. Бұл жерде әлеуметтік әділеттілік принципі іске асады.

Нарық жағдайында мемлекет қоғамның әрбір мүшесіне өз мүмкіншілігін толық іске асырып, табыс табуына жағдай жасауға міндетті болады.

Әлеуметтік саясаттың нәтижелік көрсеткіштерін халықтың өмір сүру деңгейін сипаттайды.

Халықаралық жіктеу әдісіне сәйкес тұрмыс деңгейін өлшеп-сипаттайтын көрсеткіштер құрамасы мынадай: жиынтық ұлттық өнімдегі (ЖҰӨ) тұтыну қорының үлесі, ұлттық табыстың жалпы көлемі және халық санына бөлініп есептеген деңгейі; азық-түлікпен өндіріс өнімдері бойынша анықталған нақты тұтыну үлгісі (стандартты), еңбек жағдайы және еңбекпен қамту деңгейі; денсаулық сақтау және білім беру саласының жағдайы; әлеуметтік қамсыздандыру мен әлеуметтік сақтандыру салаларының даму деңгейі; тұрғындардың орташа өмір сүру ұзақтығы, тұрғын үймен және тұрмыс қызметтерімен қамсыздандыру деңгейі; коммуникацияның (көлік, жол, байланыс, т.б.) дамуы, экологиялық және адамның өмір сүру ортасының жағдай және басқалар.

Бұл Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және құрылымдық дамуының ұзақ мерзімді бағдарламасы екені түсінікті. Әлеуметтік нарықтық жағдайлар, соның ішінде жұмыссыздық пен табыс мәселесі күнделікті және проблемасыз шешімдер мен әрекеттерді қажет етеді.

Сондықтан орталық үкімет төрағасының қаулысымен жергілікті билік органдары үшін әрбір кезекті жылға арналған әрбір өңірдегі жұмыссыздық пен кедейлікті жою, олардың жүзеге асырылуын қамтамасыз ету және Үкімет пен Президент кеңестерінен кеңейтілген кеңестерде баяндамалар ұсыну жөніндегі орта мерзімді және қысқа мерзімді арнайы бағдарламалар әзірлеу басым міндет болып табылады.

Осылайша, бүгінде Қазақстанда халықты әлеуметтік қорғау түрлері мен нормаларын және халықтың әлеуметтік кепілдіктерін айқындау, оларды есепке алу мен жоспарлау әдістерін жетілдіру, заңнамалық шоғырландыру бойынша жұмыстар жүргізілуде.

«Әлеуметтік сала адамның еркін дамуына және оның өмір сүруіне қалыпты жағдай жасауға бағытталған мемлекеттік функцияның салалық құрамдас бөлігі. Мемлекет елдегі адамдардың еңбегі мен денсаулығын қорғауды, кепілдендірілген ең төменгі жалақыны белгілеуді, отбасын, ана мен баланы, мүгедектер мен қарт адамдарды мемлекеттік қолдауды, әлеуметтік қызметтер жүйесін дамытуды, мемлекеттік зейнетақыларды, жәрдемақыларды және әлеуметтік қорғаудың басқа да кепілдіктерін белгілеуді өзіне алады. Бұл ретте мемлекеттің әлеуметтік саласын реттеудегі негізгі бағыт халықтың өмір сүру деңгейін тұрақтандыру, кедейшілік пен жұмыссыздыққа қарсы күрес болып табылады»[7].

Елдің тәуелсіздік кезеңінде реттеу жүйесінің, белгілі бір жай-күйдің және өтпелі кезеңде реформалар бағдарламаларының жоқтығынан әлеуметтік сала тығырыққа тірелді. Сондықтан осы саланы жетілдіру және тұрақтандыру процесінде мемлекеттік реттеу әдістеріне қажеттілік туындады.

Әлеуметтік саланы мемлекеттік реттеудің мазмұны - әлеуметтік салаларды: білім, ғылым, денсаулық сақтау және т.б. жетілдіру және жүйелеу бағдарламаларын жасау кезеңдерін әзірлеу, әлеуметтік салалардың құрылымы мен қызметін түсіндіру, әлеуметтік салаларды мемлекеттік реттеу тұжырымдамаларын талдау. Әлеуметтік саланы мемлекеттік реттеудің негізгі мақсаттары:

- салауатты және гүлденген экономиканы қалыптастыру;
- азаматтық жағдай мен қарулы күштерді бірыңғай жүйелеу;
- саяси тұрақтылық пен тұрақтылықты, қуатты және шешуші реформаны жүргізу;
- қабілетті, кәсіби, ақылды және батыл үкімет құру;
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті жетілдіру;

Әлеуметтік саланы мемлекеттік реттеудегі қойылған мақсаттар мен басым бағыттар:

- аурулардың алдын алу және салауатты өмір салтын насихаттау;
- нашақорлыққа және есірткінің заңсыз айналымына қарсы күресті жетілдіру;
- темекі мен алкогольді тұтынуды азайту;
- әйелдер мен балалардың денсаулығын жақсарту, ана мен баланың денсаулығын қорғау;
- тамақтану, қоршаған ортаны тазарту және қоршаған ортаны жақсарту;
- медициналық қызметтердің сапасын арттыру және денсаулық сақтаудың жоғары технологиялық жүйелерін дамыту;
- білім беру және кәсіптік даярлау саласындағы халықаралық стандарттарды қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік саясатты жетілдіру;
- әлеуметтік саясатын құру, адамдар мен жұмыс орындарын сұраулар мен қажеттіліктерін.

Мемлекеттік реттеудің осындай қағидаттарының нәтижесінде еліміз қазір әлеуметтік жаңғырту жолына түсті және көп нәрсеге қол жеткізді. Бұл үшін ең бастысы - қазақстандықтарға өмірлік маңызды және өзекті қағидаттарды іске асыруға мүмкіндік беру:

- отбасын қамтамасыз ету;
- жылжымайтын мүлікке иелік ету;
- денсаулықты нығайту;
- зейнетақы жинақтарын қалыптастыру үшін барлық қажетті жағдайларды жасау.

Біздің тәжірибемізден және әлемнің басқа елдерінің тәжірибесінен көріп отырғанымыздай, біз екі маңызды қорытынды жасай отырып, әлеуметтік саланы мемлекеттік реттеудің маңыздылығын көрсеттік.

Біріншіден, мемлекет тарапынан халықты әлеуметтік қолдау ол атаулы және атаулы болған жағдайда ғана тиімді болады. Мемлекет қоғамның шын мәнінде осындай көмекке мұқтаж мүшелерін, бірінші кезекте: балаларды, көп балалы аналарды, ардагерлер мен мүгедектерді қолдау үшін міндетті және іс жүзінде өзіне жауапкершілік алады.

Екіншіден, өнімді еңбекке және жаңа жұмыс орындарын құруға ынталандыру ең тиімді әлеуметтік саясат болды және солай болып қала береді. Ең алдымен, біз қандай да бір себептермен жұмысынан айрылған адамдар үшін нақты мүмкіндіктер туғызуымыз, жұмысқа оралуымыз, олардың жаңа мамандық алуы үшін жағдай жасауымыз керек. Сонымен қатар, жастар ортасында, әсіресе өнеркәсіпте жұмысшы кәсіптерінің беделін қайта ілгерілету және арттыру қажет.

Мемлекеттің әлеуметтік саласын реттеудің неғұрлым тиімді әдістерінің бірі мемлекеттің әлеуметтік тапсырыс болып табылады.

Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс - бұл әлеуметтік бағдарламаларды, республикалық, салалық және өңірлік деңгейлердегі жобаларды, сондай-ақ мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты іске асыруға келісімшарт жасасу арқылы бюджет қаражатымен қамтамасыз етілген әлеуметтік проблемаларды шешуге бағытталған жекелеген іс-шараларды іске асыру нысаны.

Әлеуметтік реттеудің мемлекеттік қағидалары:

- әлеуметтік даму және әлеуметтік жоспарларын дайындауды жоспарлау;
- бірлескен іс-шараларға қатысушылардың іс-қимылын ұйымдастыру;
- олардың рөлдері мен міндеттерді бөлу;
- жоспарлардың немесе шешімдердің сақталуын қамтамасыз ету
- қауіпсіздік;
- өзара ықпал ету субъектілерінің қызметін үйлестіру;
- тиісті мүдделі тараптардың қызметін үйлестіру;
- тиісті дәлелдер мен нұсқаулықтарды қалыптастыру;
- қабылданған шешімді немесе басқа да басқару құжаттарын орындау барысында

бақылауды жүзеге асыру.

Әлеуметтік саланың ерекшеліктері реттеу нысаны ретінде кездейсоқ факторлардың халықтың қызметіне әсерін ескермейтін «қатаң» басқару жүйесіне жатпайды. Бұл жағдайда ең тиімдісі - кездейсоқ және нақты екі бастаманың туындысы ретінде әлеуметтік процестерге әсер ететін басқару механизмі. Егер басқару, ең алдымен, әлеуметтік саланың өзін-өзі ұйымдастыру процестерін ынталандыруға бағытталса, тиімді болады[8].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/kazakhstan/overview>
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416>
3. <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details>
4. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жылғы 14 желтоқсан.
5. <https://primeminister.kz/ru/news/v-yanvare-avguste-temp-rosta-ekonomiki-kazahstana-sostavil-31-138408>
6. <https://qaz.ulyssmedia.kz/saraptama/9408-ulttyk-banktin-d-sturi-16-dyk-bazalyk-molsherleme-khalyktyn-omirine-kalai-ser-etedi/>
7. Г. Аймақова, О. Айтмағамбетов, Кедейлікпен күрес - Дағдарыс кезеңіндегі елдің әлеуметтік-экономикалық өсуінің маңызды шарты Экономика және статистика, №1, 2020ж. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі.
8. <https://primeminister.kz/kz/news/kazakstan-damuynyn-ulttyk-zhospariy-aleumettik-al-aukat-mykty-ekonomika-zhane-kolzhetimdi-densaulyk-saktauy-1725726>

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И АНАЛИЗ УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

Уровень жизни населения - сложная и многогранная категория. Она характеризуется совокупностью конкретных социально-экономических условий жизнедеятельности людей социальная политика государства - одно из направлений регулирования социально-экономических условий жизни общества. Он тесно связан с общим экономическим положением в стране и выполняет двойную функцию. С одной стороны, в социальной политике прямо и косвенно отражаются цели экономического развития, поскольку экономическая деятельность осуществляется с целью создания лучших условий для всех слоев общества. Ориентация экономики на удовлетворение потребностей человека порождает проблемы выравнивания и повышения уровня жизни населения.

Ключевые слова: социальная политика, социальное страхование, социальная сфера, уровень жизни, инфляция, базовая ставка.

THE CURRENT STATE AND ANALYSIS OF THE STANDARD OF LIVING OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The standard of living of the population is a complex and multifaceted category. It is characterized by a set of specific socio-economic conditions of people's life, the social policy of the state is one of the directions of regulating the socio-economic conditions of society. It is closely related to the general economic situation in the country and performs a dual function. On the one hand, social policy directly and indirectly reflects the goals of economic development, since economic activity is carried out in order to create better conditions for all segments of society. The orientation of the economy to meet human needs creates problems of leveling and improving the standard of living of the population.

Keywords: social policy, social insurance, social sphere, standard of living, inflation, base rate.

**ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ**

МРНТИ 28.23.02

Казбекова Г.Н.¹, Пачанов М.А.², Сердалиев Е.У.³

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

¹gulnur.kazbekova@ayu.edu.kz, ²mpachanov@yandex.ru, ³erlan.serdaliev@ayu.edu.kz

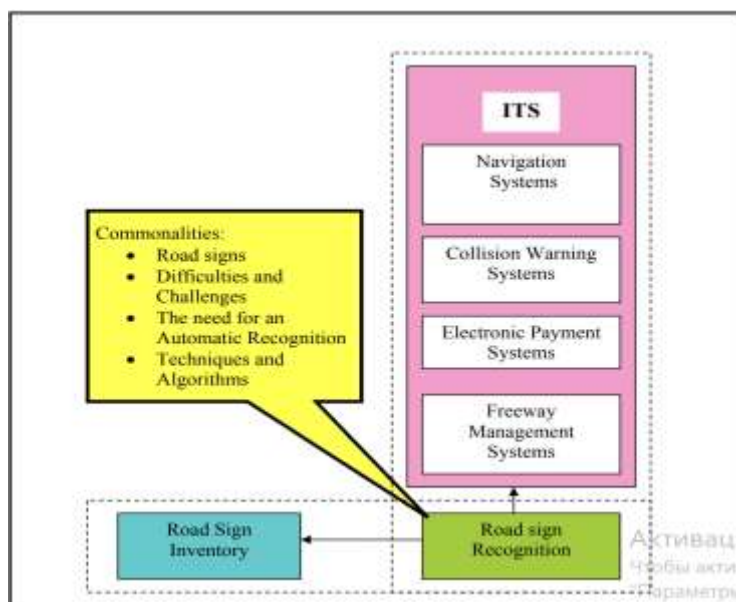
**ЖОЛ БЕЛГІЛЕРІН АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ТАНУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУДЕГІ
МӘСЕЛЕЛЕРДІ АНЫҚТАУ**

Аңдатпа

Жолды және жол белгілерін тану-бұл түгендеу жүйесін дамытуға ықпал ету үшін (нақты уақыт режимінде тану қажет емес) немесе автомобильде кеңес беру жүйесін дамытуға ықпал ету үшін (нақты уақыт режимінде тану қажет болған кезде) пайдалануға болатын зерттеу саласы. Жол белгілерін түгендеу де, жол белгілерін тану да жол белгілерімен байланысты, ұқсас мәселелерге тап болады және автоматты анықтау мен тануды қолданады. Осы мақсатта мақалады жол белгілерін анықтау және тану әдістерін зерттеудегі мәселелер анықталады.

Түйінді сөздер: жол белгілері, көлік инфрақұрылымы, алгоритм, ITS- Intelligent Transport Systems.

Жол және жол белгілерін тану жүйесі, негізінен, жүргізушіні, көлік құралын және жолды үздіксіз қадағалайтын интеллектуалды көлік жүйелерінің (its) бөлігі ретінде жасалуы мүмкін, мысалы, жүргізушіге навигация мен ықтимал қауіпті жол жағдайлары туралы шешім қабылдаудың алдағы сәттері туралы уақтылы хабарлау. 1-суретте үш өріс арасындағы осы қатынастар көрсетілген.

Сурет 1. Жол белгілерін түгендеу, жол белгілерін тану және ITS арасындағы байланыс

ITS ақпараттық технологияларды көлік инфрақұрылымы мен көлік құралдарына біріктіруге бағытталған. Бұл жүйелерге жол датчиктері, автомобильдегі навигациялық қызметтер, электронды көрсеткіштер, трафикті басқару және бақылау кіруі мүмкін. Интеллектуалды көлік жүйелерінің мақсаты тасымалдаудың тиімділігін, жол қауіпсіздігін арттыру және озық коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, қоршаған ортаға әсерді азайту болып табылады [1, 2].

Стокгольм үшін 2-суретте көрсетілгендей, әлемнің көптеген қалаларының орталығындағы қарапайым жол-бұл күрделі сурет. Бұл адамдар, түрлі-түсті көліктер, бірнеше дүкендер және олардың белгілері, сондай-ақ осы жолдағы трафикті реттеуге арналған бірқатар жол белгілері болуы мүмкін. Негізінде, егер адамнан суреттегі жол белгісін көрсетуді сұраса, ол мұны оңай жасай алады.

Сурет 2. Стокгольм қаласының орталығындағы жол қозғалысы

Алайда, компьютерлік тұрғыдан алғанда, бұл суретте осы жерде қарастырылатын кейбір қиындықтар бар:

1. Сахнада бірнеше ұқсас нысандардың болуы (түсі немесе пішіні бойынша).
2. Сахнада белгіні ішінара немесе толығымен жабуы мүмкін кедергілердің болуы.
3. Сахнадағы ақпараттың көлемі өте үлкен және талдау үшін уақыт қажет көріністер және қажетті ақпаратты алу.

Жалпы мақсат-жол белгілерін түгендеу үшін пайдалануға болатын жүйені әзірлеу. Бұл жүйе жергілікті билік органдарына көлік құралының камерасымен түсірілген кезде күрделі ортада (мысалы, 2-суретте көрсетілген) бір немесе бірнеше жол белгілерін автоматты түрде анықтау және жіктеу арқылы олардың жол белгілерін сақтау және жаңарту міндетіне көмектесе алады.

Негізгі стратегия-бір түсті басқа түсті қабықтың ішінде орналастыру үшін сахнада түстердің дұрыс үйлесімін табу және оны дұрыс пішінмен біріктіру. Егер үміткер табылса, жүйе объектіні комбинациясына сәйкес жіктеуге тырысады Рим пиктограммалар және осы жіктеудің нәтижесін береді.

Осылайша, мақсаттар келесідей:

1. Жолдар мен жол белгілерінің қасиеттерін және олардың тану тапсырмасындағы кескіндерді өңдеу үшін маңыздылығын түсіну.
2. Түсті, түс кеңістігін және түс кеңістігін түрлендіруді түсіну.

3. Қоршаған орта жағдайларының кең ауқымында қолдануға болатын сенімді түсті сегменттеу алгоритмдерін жасаңыз.

4. Пішіннің инвариантты өлшемдеріне негізделген қозғалыс, айналу және масштабтау сияқты жазықтықтағы түрлендірулерге инвариантты тануды дамыту.

5. Жол белгілерінен белгілерді алудың ең қолайлы тәсілін анықтаңыз.

6. Жол белгілерін жіктеудің тиісті алгоритмін жасаңыз.

7. Жоғарыда аталған әдістердің тиімділігін әр түрлі ауа-райында, Жарық геометриясында және белгіде сенімділікке бағалау.

Зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін төмендегідей мәселелер бөлініп алынды:

1-ші мәселе: Жұмыстың мақсаттары мен міндеттері сипатталады және оның Интеллектуалды көлік жүйелері саласымен байланысы көрсетіледі

2-ші мәселе:

Жол қозғалысы ережелері мен жол белгілері, олардың қасиеттері, санаттары және сәйкес түстер мен пішіндер көрсетіледі.

3-ші мәселе:

Жол белгілерін тану кезінде санаттау тапсырмасын автоматтандыру жол білігі үшін неліктен маңызды екендігі және ғалымдарға мұны орындау неге қиын екендігі түсіндіріледі. Ол ашық ауада суретке түсіру кезінде шешілуі керек мәселелерді ұсынылатын болады және ғылыми қанағаттанарлық шешімге қойылатын талапты қорытындылайды

4-ші мәселе:

Әдебиеттерге және алдыңғы жұмыстарға шолу беріледі. Ол танысу үшін жиналған құжаттарды, техникалық есептерді және интернет-ресурстарды қамтиды. Шолу түстерді сегментациялау, пішіндерді анықтау және тану, жол белгілерін жіктеу және пиктограммаларды жіктеу алгоритмдерін зерттеу мен талдауды қамтиды. Ол сондай-ақ компьютерлік көру міндеті ретінде жол белгілерін тануға қол жеткізу үшін қолданылатын әртүрлі әдістерді қарастырады. Осы жерде Цернике сәттері, Легендр сәттері, Фурье-Меллиннің ортогональды дескрипторлары, Хаардың екілік инварианттары талқылану қажет. Осыдан кейін соңғы қадамда шақырылған қолдау векторлық машиналарының (SVM) анықтамалық векторлық машиналарының жіктеуішінің сипаттамасы келтірілуі қажет.

5-ші мәселе:

Жол белгілерін тану жүйесін құру үшін қолданылатын әдістеме қарастырылады. Суреттер жинағы мен кескін дерекқоры басында ұсынылған, содан кейін осы зерттеуде әзірленген түсті сегменттеу алгоритмдері берілген. Бұл жерде оқиға орнында жол белгілерін анықтауға арналған тану алгоритмі егжей-тегжейлі сипатталу керек. Соңында, тарауда жол белгілерін тану үшін қолданылатын жіктеу әдісі сипатталғаны абзал.

6-шы мәселе:

Түсті сегменттеу алгоритмдері әртүрлі ауа-райында, жарық жағдайында және белгі жағдайында сыналуы керек. Дәл осындай эксперименттер жиынтығы бұлыңғыр форманы танушыға қолданылады. Осы мәселені шешу барысында SVM классификаторына басқа эксперименттер жиынтығы қолданылуы мүмкін. Тест әртүрлі функциялары, SVM түрлері, ядролары және әртүрлі сәттер реті бар оқытуды қамтиды. Соңында оңтайлы мәндерді іздеу әрекеттерін ұсынуға болады.

7-ші мәселе:

осы зерттеуден алынған негізгі материалдар мен қорытындылар сипатталатын болады. Онда жұмысты жақсарту үшін жүзеге асырылуы мүмкін болашақ жоспарлар және одан әрі зерттеуге арналған сұрақтар қамтылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Mogelmoose, A., Trivedi, M., Moeslund, T.B.: Vision-based traffic sign detection and analysis for intelligent driver assistance systems: perspectives and survey. *IEEE Trans. Intell. Transp. Syst.* 13(4), 1484–1497 (2012)
2. Zhu, Y., Zhang, C., Zhou, D., Wang, X., Bai, X., Liu, W.: Traffic sign detection and recognition using fully convolutional network guided proposals. *Neurocomputing* 214, 758–766 (2016)
3. Yang, Y., Luo, H., Xu, H., Wu, F.: Towards real-time traffic sign detection and classification. *IEEE Trans. Intell. Transp. Syst.* 17(7), 2022–2031 (2015)
4. Zhang, J., Huang, M., Jin, X., Li, X.: A real-time Chinese traffic sign detection algorithm based on modified YOLOv2. *Algorithms* 10(4), 127 (2017)
5. Stallkamp, J., Schlipsing, M., Salmen, J., Igel, C.: Man vs. computer: benchmarking machine learning algorithms for traffic sign recognition. *Neural Netw.* 32, 323–332 (2012). <https://doi.org/10.1016/j.neunet.2012.02.016>
6. Criminisi, A. Machine learning for medical images analysis [Text] / A. Criminisi // *JACR – Medical image analysis.* — 2016. — Vol. 33. — P. 91–93.
7. Маркова С.В., Жиглалов К.Ю. применение нейронной сети для создания системы распознавания изображений // *Фундаментальные исследования.* – 2017. – № 8-1. – 60-64.б
8. Фундаментальные исследования // Сайттың электрондық нұсқасы <http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=41621>
9. Андрей Созыкин Сохранение Нейросети в процессе обучения // Сайттың электронды нұсқасы <http://www.itproger.com>. 2015. – № 4-1.– 3.б

ВЫЯВЛЕНИЕ ПРОБЛЕМ ПРИ ИЗУЧЕНИИ МЕТОДОВ ОБНАРУЖЕНИЯ И РАСПОЗНАВАНИЯ ДОРОЖНЫХ ЗНАКОВ**Аннотация**

Распознавание дорог и дорожных знаков-это область исследований, которую можно использовать для содействия развитию системы инвентаризации (не требуется распознавание в реальном времени) или для содействия развитию системы автомобильных консультаций (когда требуется распознавание в реальном времени). И инвентаризация дорожных знаков, и распознавание дорожных знаков связаны с дорожными знаками, сталкиваются с аналогичными проблемами и используют автоматическое обнаружение и распознавание. С этой целью в статье выявляются проблемы в изучении методов обнаружения и распознавания дорожных знаков.

Ключевые слова: дорожные знаки, транспортная инфраструктура, алгоритм, ИТС-Интеллектуальные транспортные системы.

IDENTIFICATION OF PROBLEMS IN THE STUDY OF METHODS OF DETECTION AND RECOGNITION OF ROAD SIGNS**Abstract**

The recognition of roads and road signs is an area of research that can be used to promote the development of an inventory system (real-time recognition is not required) or to promote the development of an automotive consultation system (when real-time recognition is required). Both road sign inventory and road sign recognition are related to road signs, face similar problems and use automatic detection and recognition. To this end, the article identifies problems in the study of methods for detecting and recognizing road signs.

Keywords: road signs, transport infrastructure, algorithm, its-Intelligent Transport Systems.

МРНТИ 67.07.33

Е.Ю. Шлапак

Байшев Университет, Ақтобе, Қазақстан

e_shlapak92@mail.ru

РАЗНООБРАЗИЕ БЛАГОУСТРОЙСТВА ЛАНДШАФТА И ИНТЕРЬЕРА С ПРИМЕНЕНИЕМ РАСТЕНИЙ

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные вопросы взаимодействия человека с растениями, использование растений в качестве элемента благоустройства территории ландшафта и интерьера. Сравниваются композиционные элементы проектирования в трех направлениях: классика, ар-нуво и японский стиль. Рассматриваются понятия «ландшафтный дизайн», «фитодизайн», как формирование новых направлений в дизайн оформлении пространств.

Ключевые слова: ландшафтный дизайн, растения, озеленение, благоустройство, фитодизайн, парк, интерьер, стиль.

Растения в жизни человека имеют огромное значение, во-первых, они служат источником кислорода, во-вторых пищей (съедобные культуры), в-третьих применяются в медицинских целях, и в-четвертых служат сырьем в промышленном производстве и применяются в изготовлении одежды.

В данной статье мы рассмотрим растения с точки зрения благоустройства и озеленения пространств экстерьера и интерьера.

История ландшафтного искусства и дизайна начинается с того момента, когда человек начал не только в обиходе использовать растения как элемент потребления, но и как «украшение» для благоустройства и озеленения своего участка, интерьера, получения эстетического удовольствия и медитации. Особую популярность данное направление получило при дворах правителей и вельмож. Сам термин «ландшафтный дизайн» был сформирован в Западной Европе в XX веке, в индустриально развитых странах: Великобритания, Германия, где глобальная индустриализация и увеличение пригородов быстро привели к давлению на окружающую среду.

Впоследствии в ландшафтном дизайне объединяются несколько направлений взаимодействия: проектирование, архитектура, строительство с одной стороны, ботаники и растениеводства, с другой стороны, а также знания из философии и культуры. Все это помогло человеку создать множество направлений в ландшафтном дизайне и сформировать стилистические особенности присущие той или иной местности [1;5].

Таким образом для озеленения растениями интерьеров дизайнерами был сформулирован термин «фитодизайн», который является относительно молодым целенаправленным, научно-обоснованным направлением в искусстве декорирования пространства с использованием искусственных, живых и стабилизированных растений. с учётом их биологической совместимости, а также экологических особенностей. Академик А.М. Гродзинский выделяет шесть основных задач фитодизайна:

- 1) Эстетико-психическое воздействие растений (форма и цвет);
- 2) Воздействие на обоняние (тонизирующие, успокаивающие запахи);
- 3) Обеззараживание;
- 4) Отчищающие свойства растений;

5) Биоиндикация (применение растений как живых индикаторов загрязнения воздуха, почвы и воды);

6) Изучение состояния самих растений в интерьерах с целью подбора наиболее эффективных и хорошо растущих видов.

Существует несколько направлений в фитодизайне по озеленению помещений: офисы (для улучшения продуктивной деятельности и улучшения физического и психоэмоционального состояния сотрудников и посетителей); квартиры (при оптимизации планировки комнат, обустройства и создания дополнительной уютной атмосферы от взаимодействия и ухода за растениями); крыши и террасы (для создания дополнительной зоны отдыха и релакса) [3;4].

Далее рассмотрим некоторые направления в ландшафтном дизайне и фитодизайне с использованием растений. Например, «классический или регулярный (французский) стиль» - главная роль в котором отведена «симметрии» пространств. Акцентом служат четкие геометрические линии (газоны, цветники, дорожки), идеально подстриженные и ухоженные растения (туя западная, можжевельник скальный, ель сербская, пихта, кизильник блестящий, парковые розы, бегонии), классические малые архитектурные формы. Применяются натуральные природные материалы, для украшения используются античные скульптуры, каменные шары, классические колонны, арки, греческие вазоны на ножке, фонтаны. Ярким примером данного стиля служит дворцово-парковый ансамбль во Франции - Версаль (ранее резиденция королей Франции) (см. рисунок 1). Над его созданием работали множество выдающихся архитекторов (Луи Лево и Жюль Ардуэн-Мансар, создатель парка - Андре Ленот), художников, скульпторов по заказу «короля-солнца» Людовика XIV. В этом комплексе благоустройство состоит из множества террас разного уровня высоты, все элементы как клумбы, скульптуры, фонтаны служат продолжением целого ансамбля парка, то есть главное размах, большие открытые пространства [6].

При озеленении интерьеров в «классическом» стиле необходимо отдать предпочтение крупным растениям с пышной листвой, что подчеркнёт торжественность данного стиля – различные виды фикуса, пальмы, монстеры, олеандр - служат акцентами в пространстве интерьеров (см. рисунок 2 а).

Рисунок 1. Пьер Патель. Версальский дворец. 1668. Холст, масло.

Источник: интернет ресурсы

Следующий пример стиль модерн или ар-нуво, в нём используются элегантные извилистые формы. Центром композиции может служить дом, от которого расходятся дугообразные линии дорожек, клумб, они могут пересекать друг друга, применяется повторение элементов на участке. Используется минимум растений, в основном в качестве живой изгороди (вьющиеся растения: хмель, девичий виноград), либо точечно на газонах (деревья с причудливой формой кроны). Применяются натуральные материалы, цветовая гамма разнообразна: шоколадный, бежевый, черный, белый, серебристый, фиолетовый оттенки. Растения используются с острой формой листа вместе с вьющимися [2].

В данном стиле можно выделить, что предпочтение отдается изображениям растительных форм с определенной смысловой нагрузкой, поскольку символизм в данный период оказывал огромное влияние на мировоззрение людей, например: орхидея символизирует величие, роскошь и любовь; папоротник - тишину и покой; роза - красоту жизни; лилия - чистоту и непорочность; бутон олицетворяет зарождения жизни, становится одним из самых сильных и распространенных элементов рисунка в модерне. Реальные живые растения играют дополнительную роль при оформлении интерьера и служат небольшими акцентами, иногда находятся в отдельных помещениях - оранжереях или в зимнем саду (см. рисунок 2 б).

Рисунок 2. Растения в интерьере: а) классический стиль; б) ар-нуво; в) японский стиль

Источник: интернет ресурсы

Если говорить о японском стиле, то первое что необходимо выделить простоту с большим вниманием к деталям, поскольку, как и в японской философии каждый элемент имеет свой скрытый смысл. Ландшафт здесь выделяется как сад, который должен располагать к созерцанию и умиротворению. Пространство интерьера и экстерьера воспринимается как единый ансамбль единого целого (природа неотделима от человека), то есть сад переходит в интерьер и наоборот. Главными элементами стиля являются: камни, вода и растения, характеризующие конкретную местность. Основными чертами служат: вода в любом виде (пруд, фонтан, ручеек, чаша с водой); беседка в виде «чайного домика»; сады камней; мостики над водоемами и «сухими» ручьями; бамбуковые изгороди. Ценится асимметрия форм, величин, плавные переходы между элементами, комбинированные мощения. Основная цветовая гамма: серый, зеленый, белый и коричневый, яркие акценты минимизированы (см. рисунок 2 в). В ландшафте применяются: сосна, можжевельник, туя, вишня, слива, декоративные яблони, спирея японская, айва японская, папоротники, злаки [7].

В заключении стоит отметить, что даже при рассмотрении трех направлений стилей видны разнообразные подходы в проектировании пространств и отражается культурное отношение человека к природе. В целом при классическом подходе доминирует «масштабность» и строгость элементов, главенствует симметрия, в ар-нуво отдается предпочтение декоративным элементам вместо озеленения помещений, а в японской стилистике выделяется гармония пространств интерьера и экстерьера и во всем этом разнообразии, растения служат неотъемлемым элементом благоустройства.

Список литературы

1. Васильева, В. А. Ландшафтный дизайн малого сада / В. А. Васильева, А. И. Головня, Н. Н. Лазарев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2020. — 185 с.
2. Лисовский В. Г. Стиль модерн в архитектуре. М.: Белый город, 2016
3. Ландшафтная архитектура: Учебное пособие / Н.Ж. Козбагарова -Алматы: Издательство «Ақнұр», 2018 г. — 120 с.
4. Landscape graphics Shlapak E.Y. Aktobe, Baishev University 2021
5. Теория ландшафтной архитектуры и методология проектирования: краткий курс лекций для студентов 3 курса направления подготовки 35.03.10 «Ландшафтная архитектура» / Сост.: О.В. Азарова // ФГБОУ ВО «Саратовский ГАУ». – Саратов, 2016. – 73с.
6. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8F%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BA - Регулярный парк
7. <https://www.wikistroi.ru/story/landscapedesign/iaponskii-sad-2014-klassichieskii-obraziets-etnichieskogho-stilia-v-landshaftnom-dizainie> – Японский сад

ӨСІМДІКТЕРДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ЛАНДШАФТ ПЕН ИНТЕРЬЕРДІ АБАТТАНДЫРУДЫҢ ӘРТҮРЛІЛІГІ

Аннотация

Бұл мақалада адамның өсімдіктермен өзара әрекеттесуінің негізгі мәселелері, өсімдіктерді ландшафт пен интерьерді абаттандыру элементі ретінде пайдалану қарастырылады. Дизайндың композициялық элементтері үш бағытта салыстырылады: классика, арт-нуво және жапон стилі. "Ландшафт дизайны", "фитодизайн" ұғымдары кеңістікті жобалаудағы жаңа бағыттарды қалыптастыру ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: көгалдандыру, өсімдіктер, көгалдандыру, абаттандыру, фитодизайн, саябақ, интерьер, стиль.

IMPROVEMENT VARIETY OF LANDSCAPING AND INTERIOR WITH THE USE OF PLANTS

Abstract

This article discusses the main issues of human interaction with plants, the use of plants as an element of landscaping of the landscape and interior. The compositional elements of design are compared in three directions: classical, Art Nouveau and Japanese style. The concepts of "landscape design", "phytodesign" are considered as the formation of new trends in the design of spaces.

Keywords: landscape design, plants, greening, landscaping, phytodesign, park, interior, style.

МРНТИ 14.01.29

Шураханова К. Ш.¹, Нурмуханова К. Ж.²¹²*КАТУ* *Ум.С.Сейфуллина г.НУР-СУЛТАН**kanshaim5959@mail.ru¹, k.nur/angun@mail.ru²***ВОПРОСЫ ПО ИЗУЧЕНИЮ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ ЦИФРОВОЙ
ТРАНСФОРМАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ (БОЛЬШИЕ ДАННЫЕ В
ОБРАЗОВАНИИ)****Аннотация**

Статья посвящена вопросам изучения актуальных проблем цифровой трансформации национальной системы. "Большие данные" в образовании – это целенаправленная или случайная запись деятельности и взаимодействия в цифровом формате, осуществляемая в сетевых взаимосвязанных учебных заведениях, объем которой беспрецедентен в значительной степени потому, что точек данных меньше, а запись ведется непрерывно. Кроме того, большие данные в образовании считается как доступность и долговечность этих данных, которые могут быть немедленно доступны для формативной оценки или адаптивной перестройки обучения и постоянны для целей разработки профилей учащихся и долгосрочного анализа.

Ключевые слова: Большие данные в образовании, дистанционное обучение, цифровая грамотность.

Статья посвящена вопросам изучения актуальных проблем цифровой трансформации национальной системы. Сравнительный анализ деятельности зарубежных площадок позволил выявить следующее:

В работах авторов из американского университета Штата Иллинойс Мэри Каланциза и Била Коупа они рассматривали природу и последствия использования больших данных в образовании. Целью их работ было представление теоретического обзора новых источников доказательств обучения в эпоху больших данных в образовании, подчеркивая преимущество и различия между этими источниками и традиционными источниками, такими как стандартизированные, суммарные оценки. Эти источники также предлагают новые виды исследовательской методологии, которые дополняют, а в некоторых случаях вытесняют традиционные наблюдательные и экспериментальные процессы.

Изложение не только является элементом "грамотности" как предметной области в образовательном учреждении, но и средством представления знаний, предлагая доказательства обучения в широком спектре областей учебной программы. Эти доказательства имеют большую глубину, чем другие формы оценки, такие как оценки по пунктам, которые вызывают реакцию обучаемых в форме правильных и неправильных ответов. Письменная работа, напротив, отражает сложную деятельность эпистемического характера, которая лежит в основе дисциплинарных практик. Примеры таких дисциплинарных практик, которые лучше всего представлены в письменной форме, включают аргументацию в науке, информационные тексты в технических дисциплинах, проработанные примеры в математике и документацию в компьютерном коде.

Если дать определение, то "большие данные" в образовании – это целенаправленная или случайная запись деятельности и взаимодействия в цифровом формате, осуществляемая в сетевых взаимосвязанных учебных заведениях, объем которой беспрецедентен в значительной степени потому, что точек данных меньше, а запись ведется непрерывно. Кроме того, большие данные в образовании считается как доступность и долговечность этих

данных, которые могут быть немедленно доступны для формативной оценки или адаптивной перестройки обучения и постоянны для целей разработки профилей учащихся и долгосрочного анализа[1].

Всего за несколько лет в образовании возникли 2 новые субдисциплины для решения конкретных вопросов, в результате чего каждый носит по несколько иного точки зрения - образовательный анализ данных и аналитика обучения [2].

Само собой в веке науки и технологии «Искусственный Интеллект» можно использовать для снижения различных расходов на оплату электроэнергии за счет учебного заведения в соответствии с фактическим спросом и точными рисками, выполненными с помощью машинного обучения на основе данных как было раньше. Возникает необходимость совершенствовать управление услугами кадровых служб и составлять планы на случай форс-мажорных обстоятельств до появления неожиданной кризисной ситуации.

Вполне будет иметь возможность сокращать планирование ресурсов, а также автоматизировать ведение отчетности и рассылать всем штатным сотрудникам доступ к многофункциональным модулям мониторинга, представляющим данные в онлайн режиме при дистанционной форме в соответствии с их обязанностями. В частности, высшие учебные заведения применяют возможности Интернета и ИИ вещей для повышения эффективности работы и оптимизации числа непредвиденных ситуаций.

Никому не секрет, что утечка кадров талантливых педагогов и их привлечение и удержание станет одним из самых серьезных вопросов, с которой может столкнуться руководитель любого учебного заведения. И с этим вопросом сталкиваются не только развивающиеся страны.

На сегодняшний день в США ежегодно фиксируется нехватка более чем 100 тыс. преподавателей, а 12% из них педагогов утверждают, что пандемия может заставить их уйти из профессии. Всем известно ИИ не может заменить уже существующих кадров. В целом он может быть полезным инструментом для руководителей образовательных учреждений , а также контролировать и снизить отток кадров.

Для введения больших изменений в национальные учебные программы требуется достаточно времени даже несколько лет плодотворной работы с участием крупного количества заинтересованных лиц. Однако способность осваивать крупномасштабные наборы данных, мониторить эти данные и анализировать суть исследуемого вопроса, а также представлять выводы посредством информационных панелей и визуализаций, учитывающих потребности и функции тех, кто ответственен за разработку учебных планов, может повысить точность доступной информации.

Для применения преимуществ ИИ в системе образования необходимо вооружить ППС и руководство навыками оценки и интерпретации результатов. К счастью, для этого не нужны сильные технические знания. Уровень технического навыка, необходимый для работы с современными дистанционными, ИИ технологиями, зачастую переоценивают. Более того, уровень цифровой грамотности большинства педагогов и администраторов уже достаточен для оценки и использования полученных наработок, если у них есть навыки использования смартфона или ноутбука [3].

В системе США есть Портал Национальный центр образовательной статистики (National Center for Education Statistics - NCES) является основным органом для сбора и анализа данных, связанных с образованием.

Он подотчетен Департаменту образования, по нашему это ведомство аналогично Министерству образования и науки. Данный центр представляет собой многофункциональную базу данных в сфере образования. В рамках него ведется цифровой сервис по доступу различных программ, инструменты обработки данных, мгновенный обзор данных, публичные отчеты, а также сведения обо всем. Она уникальна тем, что содержатся

данные обучающихся начиная с начального класса до выпускного. Результаты оценок и различных индивидуальных достижений ребенка. Инструменты обработки данных представлены цифровыми инструментами Data Tools, Navigator.

В общем и целом, складывается мнение иностранных авторов все электронные образовательные сервисы составляют инновационную инфраструктуру образования и применяются для принятия управленческих и организационно-педагогических решений в сфере образования.

На основании зарубежных исследователей в части сбора и анализа, систематизации данных можно заключить следующее. Безусловно нужно совершенствовать путем интеграционного взаимодействия электронных механизмов сведения, важной для полезного проектирования взаимодействия между электронными инструментами и информационными системами и решения задач построения аналитической отчетности, которая дает возможность эффективно объединять сведения из различных информационных систем и цифровых ресурсов, получать необходимые выборки и срезы информации[4, 30].

Далее хотелось бы привести пример от опытных компьютерных инженеров из колледжа программного обеспечения и коммуникационной инженерии КНР таких как Ху Ли и Ли Вена где описывают видения больших данных в области технологии[5].

В условиях массовой обработки данных они использовали технологию больших данных, в которой используются распределенные вычисления MapReduce, которые распределяют данные по многим ПК, каждый ПК обрабатывает часть данных, в то время как каждый компьютер выполняет функцию, разные персональные компьютеры выполняют одну и ту же задачу: технологию кластеризации. Технология кластеризации, эта техника позволяет разделить абстрактные объекты на несколько классов в соответствии с определенными ограничениями; правила ассоциации необходимы для того, чтобы вычислить потенциальные отношения между объектами, т.е. объект может содержать несколько атрибутов, их связь может быть выведена друг из друга, и атрибут или несколько атрибутов связаны с другим атрибутом.

Классическая система распределенных вычислений Mapreduce.

Это вычислительная модель, которая может быстро искать и обрабатывать данные в массивных массивах данных, в этой модели, задача, которую необходимо выполнить, разделяется на Map и Reduce для достижения эффекта децентрализации пользователь задает функцию Map для обработки пар ключ/значение и генерирует серию промежуточных пар ключ/значение промежуточных пар ключ/значение, а затем принимает функцию Reduce для объединения всех промежуточных пар ключ-значение с одним и тем же ключом и помещает результат в качестве входных данных в следующий раунд модели MapReduce.

Структура алгоритма выглядит следующим образом следующим образом:

```

1 Map (Строка-ключ, Строка-значение)
2 инициализация: ключ->имя документа;
3 инициализировать: value->содержание документа для каждого слова W в value;
4 EmitIntermediate(W, "1");reduce(String key, Iterator values);
1 Reduce( String key, int[] values)
2 инициализация: ключ:слово
3 инициализация: значения: список отсчетов
4 int result=0;
5 для каждого v в values:
6 Result+=ParseInt(v);
7 Emit (as String(result));
8 end for

```

Что касается функции кластеризации, то она заключается в разделении разрозненных индивидуумов на группы в соответствии с характеристикой данных и сходства признаков, поэтому они могут образовать несколько групп. В алгоритме кластеризации алгоритм кластеризации K-значения является наиболее распространенным алгоритмом кластеризации.

Этот метод разделяет объект данных на несколько кластеров с помощью идеи повторяющейся итерации, для каждого кластера устанавливается соответствующая объективная функция, чем короче расстояние между узлами кластера и центральной точкой, тем теснее связь между элементами в кластере. Расстояние рассчитывается как, разница расстояния между каждым элементом кластера и центральной точкой может быть взята как значение f_{ki} получая множественные значения $\{f_{k1}, f_{k2}, f_{k3}, \dots, f_{kn}\}$ путем вычислений, которые вычисляются сумма квадратов, целью итерации является обеспечение того, чтобы сумма этих значений была минимум. Процесс реализации алгоритма кластеризации с использованием K-средств выглядит следующим образом:

```

1 Инициализация K центров кластеров;
2 for (i=0; i<Intermax; i++)
3 for (j=0; j<Num(samples); j++)
4 Образцы в наборе данных распределяются по ближайшей центральной точке  $k_j$ ;
5 endfor
6 for (p=0; p<K; p++)
7 пересчитываем центральные точки в кластерах, получаем  $\{k_{cp}\}$ ;
8 if ( $k_{ci} < k_i$ )
9 возвращаемся к шагу 3;
10 endif
11 endfor
12 endfor
13 Вывод окончательных центральных точек

```

Программы написанные с помощью функции MapReduce, автоматически распределяются в более крупном кластере обычных машин и запускаются, разрешая распределенные детали входных данных во время выполнения.

Список литературы:

1. Портал электронного Правительства, раздел новые технологии в сфере образования.
2. Большие данные приходят в школу: Последствия для обучения, оценки и исследований. Под. ред. Авторов Мэри Каланциза и Била Коупа. США, шт.Иллинойс, 2016.
3. Искусственный интеллект в образовании в образовании: Изменение темпов обучения/Аналитическая записка ИИТО Юнеско, СТИВЕН ДАГГЭН, Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании. 2020.
4. О.А. Фиофанова., Анализ больших данных в сфере образования: методология и технологии. Издательство Издательский дом дело. 2020, 30 с.
5. Hui Xie and Li Wei., Проектирование сетевого и цифрового обучения Платформа на основе больших данных. Журнал "Физика: Серия конференций. 2020

ҰЛТТЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (БІЛІМ БЕРУДЕГІ ҮЛКЕН ДЕРЕКТЕР)

Аңдатпа

Мақала ұлттық жүйенің цифрлық трансформациясының өзекті мәселелерін зерттеуге арналған. Білім берудегі үлкен деректер – бұл желілік, өзара байланысты білім беру мекемелеріндегі әрекеттер мен өзара әрекеттесудің мақсатты немесе кездейсоқ цифрлық

жазбасы, олардың көлемі бұрын-соңды болмаған, себебі деректер нүктелері аз және жазба үздіксіз. Сонымен қатар, білім берудегі үлкен деректер формативті бағалау немесе оқытуды бейімді қайта құрылымдау үшін бірден қол жетімді болуы мүмкін және студенттердің профилін жасау және ұзақ мерзімді талдау мақсаттары үшін тұрақты болып табылатын осы деректердің қолжетімділігі мен тұрақтылығы ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: Білімдегі үлкен деректер, қашықтықтан оқыту, цифрлық сауаттылық.

QUESTIONS ON THE STUDY OF CURRENT PROBLEMS OF THE DIGITAL TRANSFORMATION OF THE NATIONAL SYSTEM (BIG DATA IN EDUCATION)

Abstract

The article is devoted to the study of topical issues of digital transformation of the national system. Big data in education is the purposeful or random digital recording of activities and interactions across networked, interconnected educational institutions, the volume of which is unprecedented, in large part because there are fewer data points and the recording is continuous. In addition, big data in education is considered as the availability and durability of this data, which can be immediately available for formative assessment or adaptive restructuring of learning and is persistent for the purposes of student profiling and long-term analysis.

Keywords: Big data in education, distance learning, digital literacy.

**ӘЛЕУМЕТТІК –ҚҰҚЫҚТЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ
СОЦИАЛЬНО- ПРАВОВЫЕ НАУКИ**

МРНТИ 10.79.41

Телібеков Б. А.¹, Жамиева Э.С.², Нуржанова Б.Н.³
¹²³ «Баишев Университеті» мекемесі, Ақтөбе қ., Қазақстан
tba62@mail.ru¹, zhamieva.02@mail.ru², nurzanovabanu@gmail.com³

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША
РАҚЫМШЫЛЫҚТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖӘНЕ ОНЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛДАРЫ****Аңдатпа**

Мақалада Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша рақымшылықтың түсінігін құқықтық реттелуі қарастырылды. Автор Қазақстанда рақымшылық саласындағы заңнаманың қалыптасуын талдап, біздің мемлекетте, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы және кейбір шет елдерде рақымшылықты қолданудың құқықтық, әлеуметтік-экономикалық мәселелерін қарастырған. Сонымен қатар автор жақын және алыс шет елдердің қылмыстық заңнамасы бойынша рақымшылық институтына қысқаша талдау жасап, салыстырма ретінде сипаттама берді. Мақала жазу барысында автор Қазақстан Республикасының және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының заңнамасындағы нормаларын зерттеп, қолданды. Сонымен қатар мақалада құқық саласындағы ғылымдардың ой-пікірлері көрсетілді, және Қазақстан Республикасының Президентінің жарлықтарына айтып шықты.

Түйінді сөздер: рақымшылық, рақымшылық институты, заң, заңнама, қылмыс, қылмыстық құқық.

Рақымшылықты әрдайым қоғам өте екіұшты қабылдады, бұл құқықтық институттарды қолданудың ең қиын кезеңдерінің бірі. Әдетте, бұл заң шығарушы қылмыс жасаған адамдарға қолданатын шара. Рақымшылықтың мәні, Д. В. Кохман атап өткендей, жауапкершіліктен ішінара немесе толық босату, оны ауыстыру және т.б. тұрады [1].

Мәселен, Қазақстан Республикасының (бұдан әрі – ҚР) Қылмыстық құқығында рақымшылық институты жеке айқындалмаған адамдар тобына қатысты Қазақстан Республикасының Парламенті шығаратын «рақымшылық немесе кешірім жасау актісі негізінде қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату» ретінде ұсынылады [5]. Рақымшылық актісі жазадан босатуды, қысқартуды немесе оны ауыстыруды анықтайды.

Рақымшылық жасау туралы актілер мемлекет тарихындағы ерекше оқиғаларға байланысты қабылданады және елдің бүкіл аумағында қолданылады. Осылайша, Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің отыз жылында 8 рақымшылық жасалып, тәуелсіздіктің отыз жылдығында рақымшылық туралы Заң жобасы қабылданды, ал бұл 9 (тоғызыншы) рақымшылық болып саналады [6].

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым - Жомарт Тоқаев рақымшылық жасауды жариялады, ал жобаны әзірлеуші Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігі болып табылады. Заң жобасы «Қазақстан Тәуелсіздігінің отыз жылдығына байланысты рақымшылық жасау туралы» деп аталады. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісімен мақұлданды.

Жалпы, «Қазақстан Тәуелсіздігінің отыз жылдығына байланысты рақымшылық жасау туралы» Заңның (бұдан әрі - Заң) қабылдануын құқық қорғаушылар халықаралық деңгейде құптайды, Қазақстан қылмыстық саясатты ізгілендіруге берік, ал болашақта ҚР ҚК-де өлім жазасының жойылуы да демократиялық және құқықтық мемлекет ретінде елдің имиджіне әсер етеді.

Сонымен қатар, менің ойымша, қоғамның көзқарасын байқасақ, халықтың көпшілігі жағымсыз пікірде. Иә, заң жобасында ҚР ҚК 11-бабына сәйкес қандай санат рақымшылыққа жатпайтыны анық жазылған-бұл педофилдер, зорлаушылар, экстремистер, сыбайлас жемқорлар, ұйымдасқан қылмыстық топтардың мүшелері және т.б.

Менің ойымша, бұған халық ішінара алаңдаушылықпен қарайды және 3-тен 4 мыңға дейін сотталғандарды босату қылмыстық жағдайға теріс әсер етеді. Жұмыссыздықтың жоғары деңгейін, маңызды азық-түлік өнімдеріне бағаның өсуін, энергия көздеріне бағаның өсуін және т.б. ескере отырып, қылмыстық құқық бұзушылықтардың өсу серпініне алып келеді. 2022-2023 жылдар аралығында қылмыстың төмендеуі туралы айтудың қажеті жоқ.

Мен «жабық шеңбер» болмайды деп ойлаймын себебі, құпия емес, құқық қорғау органдары (полиция, прокуратура, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет және т.б.) ескі «кеңестік заңдылықтар» бойынша өмір сүреді. «Рақымшылыққа» ұшыраған адамдар үшін жұмысқа орналаспағандардың көпшілігі, көбінесе баспанасы жоқ адамдар жаңа құқық бұзушылықтарға барады. Жоғарыда аталған мемлекеттік органдардың қызметкерлеріне «рақымшылықты» қайтадан қайтару оңайырақ болатын сәт келеді яғни, бас бостандығынан айыру орындарына бір мезгілде қылмыстық құқық бұзушылықтар статистикасын төмендету жөніндегі жоспарды орындау және сеніп тапсырылған әкімшілік учаскеде «криминологиялық әлеуетті» азаматтардан құтылу.

Заңның 7 - бабында «рақымшылыққа ұшыраған» адамдарды қорғау, қайта әлеуметтендіру және бейімдеу жөніндегі шаралардың практикалық іске асырылуы, Қазақстан Республикасының Үкіметіне, жергілікті атқарушы органдарға көмек көрсету және қоғамға интеграциялау жөнінде тапсырмалар берілгені даусыз, бұл жұмыспен қамту, медициналық-әлеуметтік мекемелерге орналастыру және т. б. мәселелер бойынша қамтамасыз етілу.

Заң жобасын қабылдаудың мақсаты қылмыстық саясатты ізгілендіру, мейірімділік таныту және кінәліге кінәсін түзетуге мүмкіндік беру болып табылады. «Жазалау» тәжірибесі емес, құқықтық идеология, түзету стратегиясы қажет екенін қоса айту орынды.

Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасына рақымшылық жасау актілерінің санын салыстыра отырып, Ресей Федерациясында ҚР-мен салыстырғанда рақымшылық жасау шарасы Қазақстандағыдай кеңінен қолданылмайды деген қорытынды жасауға болады.

Ресей Федерациясында (бұдан әрі – РФ) рақымшылық жасау құқығы Ресей Федерациясы Конституциясының 103-бабының 1-бөлігі, «ж» тармағында тікелей бекітілген [2]. Рақымшылық жасау процесі Мемлекеттік Думаның регламентінде қабылданады. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексіне сәйкес, рақымшылық-Мемлекеттік Думаның рақымшылық жасау актісі қабылданғанға дейін қылмыс жасаған субъектілерге қолданылатын қылмыстық жауапкершіліктен босату нысаны туралы [3]. Бұл институттың негізі рақымшылықты мейірімділік пен гуманизм актілері ретінде көрсететін конституциялық нормалар деп қорытынды жасауға болады. Бұл туралы ресейлік ғалымдар мен зерттеушілер айтады [4, б.70-73]. Айта кету керек, Ресей Федерациясында рақымшылық кеңінен қолданылмайды. Бұл шара соңғы рет 2015 жылы Ұлы Отан соғысындағы Жеңістің 70 жылдығына қолданылды. Жалпы, алғаш рет Мемлекеттік Думаның депутаты Сергей Шаргунов Ресей Федерациясында Жеңістің 75 жылдығына орай рақымшылық жасау туралы көпшілік алдында жариялады. Белгілі құқық қорғаушылардың пікірінше, рақымшылық туралы заң жобасын кейінге қалдырудың объективті себептері болды, мысалы: пандемия

(коронавирустық инфекция түрінде) 2020 жылы қауіпті түрде және барлық әрекеттерді шектеді. Ресей Федерациясындағы рақымшылыққа келетін болсақ, Ресей Федерациясының Президенті В.В. Путин өзінің жақтастарының бастамаларын мұқият тыңдап, 2021 жылы кейбір тұтқындарға рақымшылық жасау мүмкін емес деген қорытындыға келген еді. Рақымшылық жасау мәселесі бойынша Ресей мемлекетінің басшысы бұл салада асығыс шешім қабылдауға болмайды, өйткені бұл жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін деп пікір қалыптастырған болатын. Көбінесе мұндай салдарлар көптеген әлеуметтік-экономикалық себептерге байланысты.

Рақымшылықты қолдану тәжірибесіне келетін болсақ, ол бүкіл әлемде кең таралған: атап айтар болсақ Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) елдерінің, Еуропаның, ҚХР, КХДР, Ливан, Египет, Эфиопия, Ирак, Вьетнам, Филиппин және т. б. елдердің заңнамасымен бекітілген.

Көптеген мемлекеттерде рақымшылықтың практикалық қолданылуы әртүрлі және өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы: елдердің бір тобында ол жиі қолданылса, ал басқаларында тек ерекше жағдайда ғана қолданылады. Латын Америкасында рақымшылық тек конституциялық жүйенің негіздеріне қарсы жасалған жағдайларда ғана қолданылады. Кейбір елдерде рақымшылық институты мемлекеттік ықпал ету шарасы ретінде болмайды. Олар: англо-саксондық құқықтық жүйе елдерінде және романо-германдық құқықтық жүйеде (атап айтқанда скандинавиялық құқықтық отбасы елдерінде), ал Польшада рақымшылықты қолдану конституциялық емес деп жарияланды. Бұл факт мемлекеттің қылмыстық құқықтағы қақтығыстарға тез жауап беруімен, заңнаманы жетілдірумен түсіндіріледі, бұл рақымшылық институтын мемлекеттің құқықтық жүйесінде артықтық етеді. Бірқатар елдердің (Аргентина, Гондурас, Куба, Молдова, Франция) қылмыстық заңнамасында адамды жауапкершіліктен босатқанына қарамастан, оған қылмыстық іс бойынша үшінші тұлғалар талап қоюға құқылы екендігі көзделген.

Франция туралы айтатын болсақ, 1992 жылғы ҚК тарауларының бірінде рақымшылық жасау нормаларын қамтиды, одан Француз заң шығарушысы бұл шараны негізгі және қосымша жазадан босату ретінде қарастырады деген қорытынды жасаған болатын [7]. Сонымен, П. И. Люблинскийдің пікірінше, Франция рақымшылықты «заң бұзушылықтарды ұмытып кетуді көздейтін билік актісі» деп санады [8, 160-бет]. Аргентина өз кезегінде рақымшылық шарасын «қылмыстық жауапкершілік пен жазаны өтеу» ретінде бекітті [9]. Қылмыстық Кодекстің 61-бабы жауапкершілікті өтеу, жазаны өтеу және оның салдары ретінде анықталады. Италия заңының 151-бабында рақымшылықты қылмысты өтеу ретінде қарастырады. Сонымен қатар сотқа дейінгі және сот ісін жүргізуді тоқтататын әрекеттер, рақымшылық рецидивистерге қолданылмайды [10]. Көптеген мемлекеттердің құқығында рақымшылық, әдетте, қауіпті емес қылмыскерлер мен ауырлығы аз қылмыстарға қатысты. Бразилия, Эквадор және Эфиопия Конституциясында рақымшылықтың анықтамасы мен қолданылуы да бекітілген [11-13]. Бұл шара азаптауды қолданған, есірткі таратқан, геноцид жасаған, адам ұрлаған, саяси немесе идеялық себептермен кісі өлтірген адамдарға қолданылмайды.

ТМД елдеріне келетін болсақ, заңдардың көп бөлігі қабылданған Модельдік кодекске негізделген [14]. Модельдік Кодекстің анықтамаларына сәйкес, рақымшылық-бұл заң шығарушылар қылмыс жасаған немесе сотталған адамдарға қолдануы мүмкін шара. Модельдік Кодексте адамдар жазадан толық немесе ішінара босатылуы мүмкін, ал жазаның өтелмеген бөлігі жеңілдік жазамен ауыстырылуы немесе соттылығы алынып тасталуы мүмкін. ТМД елдерінің заңнамасына сәйкес (Беларусь Республикасы, Өзбекстан Республикасы, Украина) - рақымшылық шартты болып табылады [15]. Рақымшылықтың бұл түрінің мәні мынада: жауапкершілік адамнан алынады, бірақ бірқатар міндеттер мен шектеулер қойылады.

Егер орындалмаса, рақымшылық жасау туралы шешімнің күші жойылуы мүмкін. Украина Заңында сонымен қатар қылмыс жасаған кейбір адамдарға рақымшылық жасауға бірқатар тыйым салуларды анықтайды. Молдова Республикасы «... рақымшылықтың жәбірленушінің қауіпсіздік шаралары мен құқықтары үшін салдары жоқ» деп заңды түрде бекітті.

Шын мәнінде, бүкіл әлемде рақымшылық жасау процедурасы тек қылмыстық заңдармен ғана реттелмейді, өйткені ол екі жақты құқықтық сипатқа ие. Әдетте, жоғарғы заң шығарушы орган рақымшылық жасауды заңдармен немесе басқа заң жобаларымен жариялайды. Жапония еліндегі ерекшелік: рақымшылықты министрлер кабинеті жариялап, содан кейін император растайды.

Осылайша, әлемдік қоғамдастықтың қылмыстық құқық пен практиканы ізгілендіруге бағытталған белсенді әрекеттері рақымшылық институтында және шығарылатын құқықтық актілерінде көрініс таппайды. Рақымшылық, жеңілдететін шара ретінде, кінәліге қосымша әсер етуі мүмкін және құқықтық, дамушы мемлекетте гуманизм принципін жүзеге асыруды білдіреді. Қазақстан Республикасы одан кейінгі барлық құқықтық, әлеуметтік және экономикалық салдарларды ескере отырып, рақымшылық жасау мәселесіне жақындап келеді және осыған байланысты мемлекет тарапынан қабылданатын адамгершілік актісі Қазақстандық қоғамда да, елдегі ахуалды сауықтыруға рақымшылық жасау арқылы босатылатын адамдар арасында да қоғамның одан әрі дамуы үшін көрініс табуға тиіс.

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі:

1. Кохман Д.В. Ресей Федерациясында рақымшылықты жүзеге асырудың құқықтық механизмі және оны қолданудың әлеуметтік салдары: реферат. дис. ... канд. заңгер. ғылымдар. – М., 2020. – 27 б.
2. Ресей Федерациясының Конституциясы (12.12.1993 жалпыхалықтық дауыс беру арқылы қабылданды, 01.07.2020 Бүкілресейлік дауыс беру кезінде мақұлданған өзгерістермен).
3. Ресей Федерациясының 13.06.1996 N 63-ФЗ Қылмыстық кодексі (01.07.2021 ж. ред.) (ФЗ және қосымша, кіріспе. 22.08.2021 бастап күшіне енеді).
4. Баранникова и.г. рақымшылық конституциялық құқық институты ретінде // қоғам және құқық. 2009. – № 4 (26). – Б. 70-73.
5. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (02.07.2021 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).
6. «Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің отыз жылдығына байланысты рақымшылық жасау туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасына арналған Досье (2021 жылғы қараша).
7. Францияның Қылмыстық кодексі / ғылым. Л. в. Головкин, Н. е. Крылова; пер. фр. және алғы сөз. Н. Е. Крылова. - Санкт-Петербург.: Баспасөз заң орталығы, 2002 ж. – Б. 62.
8. Люблинский п. и. рақымшылық жасау құқығы: Тарихи-догматикалық және саяси зерттеулер. - Одесса, 1907. – Б. 160.
9. Аргентина Қылмыстық кодексі: 1921 жылы 29 қазанда жарық көрді, 1922 жылы 29 сәуірде күшіне енді.
10. Italian Penal Code. Published 1978. 295 p.
11. Decree-Law No. 2,848/40: Penal Code.
12. Ecuador. Penal Code. 22 de Enero de 1971.
13. The Penal Code of Ethiopia. 1957.
14. Модельдік Қылмыстық Кодекс. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясының қаулысымен қабылданды, Санкт-Петербург, 17 ақпан 1996 ж.

15. Беларусь Республикасының 1999 жылғы 9 шілдедегі № 275-З Қылмыстық кодексі (26.05.2021 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).

**УГОЛОВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ АМНИСТИИ ПО
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ЕЕ СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ**

Аннотация

В статье рассмотрено правовое регулирование понятия амнистии по законодательству Республики Казахстан. Автор проанализировал становление законодательства в сфере амнистии в Казахстане, рассмотрел правовые, социально-экономические вопросы амнистии в нашей стране, Содружестве Независимых Государств и некоторых зарубежных странах. Кроме того, автор сделал краткий анализ института амнистии по уголовному законодательству ближнего и дальнего зарубежья и описал его в качестве сравнения. При написании статьи автор изучил и применил законодательство Республики Казахстан и Содружества Независимых Государств. При этом в статье были представлены мнения юридических наук и говорилось об указах Президента Республики Казахстан.

Ключевые слова: амнистия, институты амнистии, пол, поведение, преступление, уголовное право.

**CRIMINAL LAW REGULATION OF AMNESTY UNDER THE LEGISLATION OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND ITS SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES**

Abstract

The legal regulation of the concept of amnesty under the legislation of the Republic of Kazakhstan is considered in the article. The author analyzed the establishment of legislation in the field of amnesty in Kazakhstan, considered the legal, social and economic issues of amnesty in our country, the Commonwealth of Independent States and some foreign countries. In addition, the author made a brief analysis of the institution of amnesty in the criminal legislation of the near and far abroad and described it as a comparison. While writing the article, the author studied and applied the legislation of the Republic of Kazakhstan and the Commonwealth of Independent States. At the same time, the article presented the opinions of legal sciences and spoke about the decrees of the President of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: amnesty, institutions of amnesty, gender, conduct, crime, criminal law.

ӘЛЕУМЕТТІК – ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

МРНТИ 14.25.09

Бақытжанқызы Г.¹, Туякбаева Г.К.², Қарағұлова Ж.Ж.³
¹²³Баишев Университет

Guldana_flower@bk.ru¹, tuyakbaeva25@mail.ru², Karagulova-zhannur@mail.ru³

**РОЛЬ ВНЕКЛАССНОГО ЧТЕНИЯ СКАЗОК В ФОРМИРОВАНИИ КРУГА ЧТЕНИЯ
КАК УСЛОВИЕ ДЛЯ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА**

Аннотация

В статье представлены результаты обзора литературы по проблеме использования сказок во внеклассном чтении как форме обучения с целью повышения мотивации к изучению английского языка. Показана роль использования сказок на развитие и воспитание младших школьников в процессе внеклассного чтения. Доказана необходимость расширения круга чтения и включения в него сказок на английском языке, что окажет влияние на развитие мотивационной направленности личности младшего школьника.

Ключевые слова: сказки, мотивация, иностранный язык.

Анализ литературы по теме исследования свидетельствует о том, что проблема внеклассного чтения в методике преподавания английского языка и определении роли внеклассного чтения сказок в формировании круга детского чтения младших школьников средствами уроков иностранного языка продолжает находиться в стадии «постановки», несмотря на многие пути ее решения.

После того как в методическую науку проникло понятие «внеклассное чтение», учителя английского языка предложили в качестве дополнительного учебного материала для чтения прежде всего сказки. Именно данный жанр литературы способствует плавному установлению связи классного и внеклассного чтения, что является условием для формирования круга детского чтения младших школьников средствами уроков иностранного языка с целью развития коммуникативных умений младших школьников.

По мнению ученых-методистов, задачи внеклассного чтения сказок заключается в следующем:

- 1) в формировании навыка чтения;
- 2) в формировании читательской самостоятельности на основе развития интереса к процессу чтения разной тематики, разных видов и жанров, а также разных авторов.

Таким образом, на уроках английского языка расширялся читательский кругозор иноязычной литературы, а значит, создавались условия для формирования круга детского чтения иноязычной аутентичной литературы младших школьников.

На таких уроках дети вносят записи в тетради о том, какие сказки они прочитали, составляют отзыв о прочитанной книге. Составление отзыва на английском языке способствует формированию коммуникативных умений младших школьников. Однако контроль за чтением сказок не должен сводиться только к тому, сколько прочитано за день, за неделю, за месяц, за весь учебный год, или в чем состоит содержание книги, перескажи содержание, поскольку такой подход не столько устаревший, сколько неправильный с методической точки зрения, поэтому обречен на методическую неудачу и более того обречен

на гарантированный методический провал. Как показывает анализ современной практики, такой «неправильный» подход до сих пор распространен среди учителей Республики Казахстан. О правильной организации уроков внеклассного чтения сказок свидетельствует библиографический обзор публикаций, в том числе статья К.Ж. Сапарбаева «Внеклассное чтение школьников: назначение и особенности организации» (2015) и многих других исследователей.

Для формирования круга детского чтения младших школьников средствами уроков иностранного языка с целью развития коммуникативных умений необходимо работать с детской книгой. Для этого приоритетными становятся следующие методы и приемы, например:

- 1) драматизация;
- 2) инсценирование,
- 3) иллюстрирование,
- 4) выставки;
- 5) дискуссии;
- 6) написание критических отзывов;
- 7) языковые утренники,
- 8) посещение школьных библиотек;
- 9) выпуск стенгазет;
- 10) монтаж литературного сценария;
- 11) встречи с писателями,
- 12) посещение музеев.

Заметим, что многие методы и приемы формирования круга детского чтения младших школьников средствами уроков иностранного языка с целью развития коммуникативных умений школьников обеспечат высокие результаты обученности и развития.

Также на постоянной основе необходимо использование творческого подхода и интеллектуальных ресурсов для реализации вышеуказанных методов. Следует отметить, как показывает анализ публикаций, учителя прилагают все старания для того, чтобы применить данные методы и приемы, что подтверждается такими работами, как: статья С. Давыдовой «Внеклассное чтение в музее» (2019), статья Н.П. Котельниковой «Обзор научных исследований проблемы чтения в современной методической науке» (2015) и многих других авторов.

Но, как показывает анализ публикаций по теме исследования, уровень организации и проведения уроков внеклассного чтения сказок постепенно снижается. Основными причинами, на наш взгляд, являются следующее:

- 1) отсутствие уроков внеклассного чтения в учебном плане начальной школы;
- 2) формальный подход к организации уроков внеклассного чтения младших школьников.

Вполне закономерно, что с течением времени внеклассное чтение сказок оказалось в кризисном положении. Большинство ученых-методистов предрекают создание опасной тенденции, которая именуется в заголовке темы статьи учитель начальных классов: И.М. Колтухова «Внеклассное чтение в «ситуации нечтения»» (2017).

Найти выход из «ситуации нечтения» возможно в том случае, если помогут только уроки внеклассного чтения, призванные не только формировать круг чтения и читательскую самостоятельность, но и развивать познавательную сферу личности обучающегося, его психические свойства и психические состояния. Огромна роль внеклассного чтения на развитие:

- 1) развитие *читательских интересов младших школьников:*

– Евтюшина Н.И., Жукова Н.В. «Внеклассное чтение как средство развития читательских интересов» (2019) [62];

– Шорина В.Б. «Создание образовательного пространства, способствующего развитию и поддержанию интереса к внеклассному чтению» (2019);

– Шевелёва С.С. «Формирование читательского интереса средствами уроков внеклассного чтения» (2016) и многих других авторов-исследователей;

2) развитие *читательской компетентности младших школьников*:

– Сеннова И.А., Мусина О.Р., Ксенофонтова М.А. «Внеклассное чтение как способ формирования читательской компетентности» и многих других авторов-исследователей публикации;

3) *развитие критического мышления младших школьников*:

– Саватеева А.Л. «Урок внеклассного чтения с применением элементов технологии «развитие критического мышления через чтение и письмо» (2014);

– Кузьмина Н.Г. «Технология «развитие критического мышления через чтение и письмо» на уроках внеклассного чтения» (2011) и многих других авторов-исследователей;

4) развитие *читательской культуры младших школьников*:

– Посашкова Е.В. «Формирование читательской культуры младших школьников на уроках внеклассного чтения (на материале авторской программы по внеклассному чтению)» (2009) и многих других авторов-исследователей;

5) *развитие навыков осознанного чтения младших школьников*:

– Анганзорова Г.В. «Влияние работы с читательским дневником на уроках внеклассного чтения на формирование навыка осознанного чтения младших школьников» (2018) и многих других авторов-исследователей.

Следует отметить, что правильная организация уроков внеклассного чтения в начальной школе влияет: на формирование круга чтения и читательской самостоятельности и других психических познавательных и регулирующих процессов, свойств и состояний; но и огромную роль оказывает на воспитание на уроках иностранного языка средствами сказки.

Таким образом, уроки внеклассного чтения сказок выполняют:

– развивающую функцию;

– воспитывающую функцию.

Данные функции уроков внеклассного чтения подтверждаются результатами библиографического поиска и обзора литературы:

– Азарко О.В., Жданович Н.В. «Воспитание через образование (на примере уроков внеклассного чтения)» (2018);

– Абдуллаева О.С. «Воспитательный потенциал уроков внеклассного чтения» (2017) и многих других авторов-исследователей.

Относительно же видов воспитания учащихся начальной школы вновь подчеркивается роль уроков внеклассного чтения в учебно-воспитательном процессе начальной школы:

1) роль уроков внеклассного чтения в патриотическом воспитании:

– статья Вахромеевой А.В., Бабушкиной Т.В. «Патриотическое воспитание на уроках литературного чтения и внеклассных мероприятиях в начальной школе» (2018) и многих других авторов-исследователей;

2) роль уроков внеклассного чтения в нравственном воспитании:

– статья Васильевой Т.С., Гак О.Д. «Воспитание нравственных качеств младших школьников в проектной деятельности по внеклассному чтению» (2017) и многих других авторов-исследователей.

Для анализа выполнения развивающей и воспитывающей функции обучения на уроках внеклассного чтения сказок мы рекомендуем использовать ряд практических пособий и методических разработок, авторы которых применяют системный и технологический подход к формированию круга детского чтения младших школьников средствами уроков иностранного языка:

– Горюнова В.Е. «Методическая разработка урока внеклассного чтения в начальной школе «Игровые повести Эдуарда Успенского» (2014) и многих других авторов-исследователей.

Эти и другие работы также указывают нам на необходимость учета видо-жанровых особенностей художественной детской литературы для уроков иностранного языка, то есть в круг чтения должны входить не только сказки, но и другие жанры. Ряд ученых и педагогов-исследователей утверждают, что жанровое разнообразие является одним из эффективных условий для формирования круга детского чтения младших школьников средствами уроков иностранного языка с целью развития коммуникативных умений, поскольку в данный круг должны входить: и сказки, и рассказы, и повести и т.д. и т.п.

Данные жанры, в свою очередь, также распределяются по видам. Например: сказки: народные, бытовые, о животных.

Библиографический поиск и обзор литературы по теме исследования указывает на методический опыт использования принципа отбора сказок: Пирматова О. «Методика изучения сказок на уроках внеклассного чтения в начальных классах» (2013); Шикова И.А. «Методы и приемы чтения художественно-исторической литературы на уроках внеклассного чтения в младших классах» (2016) и многих других авторов-исследователей.

В условиях ковид-реальности стало очевидным поиск цифровых технологий в условиях дистанционного формата обучения для формирования круга детского чтения младших школьников средствами уроков иностранного языка с целью развития коммуникативных умений младших школьников: О.В. Каменева «Педагогическое руководство внеклассным чтением школьников с использованием интернет-технологий» (2016) и многих других авторов-исследователей.

Внеклассное чтение сказок влияет на развитие не только здоровых детей младшего школьного возраста, то есть детей с типичным развитием здоровья. Имеются отдельные методические материалы с учетом их предназначения для детей с различными (диагнозами), связанными с ограничениями возможностей в здоровье:

1) уроки внеклассного чтения для обучения детей младшего школьного возраста с общим недоразвитием речи:

– Д.В. Зибеева «Обучение чтению младших школьников с общим недоразвитием речи в процессе внеклассных занятий» (2016) и многих других авторов-исследователей;

2) уроки внеклассного чтения для обучения детей младшего школьного возраста с нарушением слуха:

– В.И. Казаков «Воспитание нравственности на занятиях по внеклассному чтению у школьников с нарушениями слуха» (2016) и многих других авторов-исследователей.

3) уроки внеклассного чтения для обучения детей младшего школьного возраста с задержкой психического развития:

– Т.А. Авдеева «Роль внеклассного чтения в формировании читательского навыка у детей с умственной отсталостью» (2017);

– Ю.В. Балабова «Формирование типа правильной читательской деятельности у детей с ЗПР на уроках внеклассного чтения» (2016);

– Ю.Ю. Ляпина «Пополнение словарного запаса детей с нарушением интеллекта на занятиях внеклассного чтения» (2012);

– Е.В. Андреева «Организация и содержание уроков внеклассного чтения в специальной (коррекционной) школе VIII вида» (2014);

– А.В. Киселева «Специфика организации и проведения занятий по внеклассному чтению с учащимися с особенностями психофизического развития» (2014) и многих других авторов-исследователей.

Как свидетельствуют вышеуказанные публикации ученых-методистов, больше всего публикаций посвящены вопросам организации уроков внеклассного чтения для обучения детей младшего школьного возраста с ЗПР. Данный факт указывает на то, что такой категории: 1) с одной стороны, становится все больше; 2) с другой стороны, что такую категорию детей с ЗПР вовлечь в процесс деятельности на уроках внеклассного чтения очень сложно, но также и очень продуктивно, что доказывается результатами исследователей при правильном подходе. Закономерно, что такой правильный подход зависит от качественной подготовки будущего учителя-выпускника, от уровня развития его профессиональных навыков и личностных качеств, что выявляется на практике, описанной в трудах ученых-методистов и учителей: Деворова Ш.Ж. «Организация внеклассного чтения под руководством учителя» (2018); Эскендерова Х. «Организация внеклассного чтения под руководством учителя» (2019) и многих других авторов-исследователей.

Таким образом, один из самых популярных жанров детской литературы в начальной школе является сказка (бытовая, волшебная, сказка о животных). Данный жанр рекомендуют ученые-методисты и учителя начальных классов использовать в практике обучения языку в качестве учебного материала для развития всех видов речевой деятельности (слушание, говорение, чтение, письмо) [1; 2 и др.].

При изучении английского языка посредством сказок необходимо учитывать: обучающий, развивающий и воспитательный компоненты (задачи) [3]; этапы работы над сказкой (предтекстовый, текстовый, послетекстовый) [4].

Опыт работы над сказкой на уроках иностранного языка раскрывается в методической науке и практике на примере: чтения и изучения английских сказок, немецких и французских сказок [5; 6]; сюжетного соответствия русских и английских сказок [7]; комбинации использования текстов аутентичных произведений и соответствующих им экранизаций [8; 9]. Как показывает библиографический обзор литературы, внимание также уделяется методам и приемам на каждом из этапов работы над сказкой [10; 11 и др.].

Не следует забывать о такой категории сказок, к которой принадлежат лексические, фонетические и грамматические сказки [12; 13; 14 и др.].

В завершении отметим, что помимо традиционных методов исследования эффективности использования сказок на уроках иностранного языка, имеется ряд новых методов, одним из которых является лэпбук и другие [15].

Список использованной литературы:

1. Светлакова Е.К. Использование сказки как аутентичного материала на уроке иностранного языка // Проблемы и перспективы развития науки в России и мире. Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции: в 2 частях. 2017. С. 61-63.
2. Морозова А.М., Воеводина И.В. Потенциал использования сказок на уроках иностранного языка // IX Авдеевские чтения. Сборник статей по материалам Всероссийской научно-практической конференции. Под общ. ред. Ю. А. Шурыгиной. Пенза, 2021. С. 316-318.
3. Гараева Х.И. Дидактический потенциал сказки на уроке иностранного языка // Аллея науки. 2018. Т. 2. № 10 (26). С. 23-26.

4. Лозовая С.О. Возможности применения сказок, пословиц и поговорок на уроках иностранного языка // Материалы II Международной научно-практической конференции. 2019. С. 53-56.
5. Иванникова И.А., Кутузова Н.М. Чтение немецких и французских сказок как эффективный путь формирования универсальных учебных действий на уроке иностранного языка // Профессиональное образование и общество. 2019. № 4 (32). С. 130-136.
6. Ахраменко Е.В. Сказка на уроке иностранного языка // Молодой ученый. 2019. № 46 (284). С. 252-253.
7. Танцура А.А., Курицын В.М. Приемы работы со сказкой на уроке иностранного языка // Научный поиск. 2020. № 2 (36). С. 41-45.
8. Гусейнова Ж.С.К., Ефремов А.А. Аутентичная сказка в формировании страноведческой компетенции младших школьников // Научный поиск. 2020. № 3 (37). С. 8-11.
9. Тюлеубекова Т.Т., Исмаилова Г.К. Важность обучения английским сказкам на основе аудио и видео материалов // Recent scientific investigation. Proceedings of XXI International Multidisciplinary Conference. Shawnee, 2021. С. 160-164.
10. Шевцова Н.А., Симонкина Ю.С. Драматизация сказок на уроке иностранного языка // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения. Сборник материалов LVI Международной научно-практической конференции. 2017. С. 306-311.
11. Степанцева Е.В., Коваленко А.В. Сказка при формировании лексических навыков на уроках английского языка на начальном этапе обучения // Студент года 2020. Сборник статей Международного учебно-исследовательского конкурса. Петрозаводск, 2020. С. 206-215.
12. Ангаленко Е.В. Грамматическая сказка как прием обучения иноязычной грамматике на уровне начального общего образования // Научные исследования: теория, методика и практика. Сборник материалов VI Международной научно-практической конференции. Чебоксары, 2020. С. 65-73.
13. Степанцева Е.В. Грамматическая сказка как один из способов обучения грамматике английского языка в начальной школе // Verbum movet, exemplum trahit: лингвистические поиски молодых исследователей. Сборник научных статей по итогам Всероссийской научной конференции с международным участием по проблемам лингвистики, межкультурной коммуникации и психолингвистических основ обучения иностранным языкам. Сургут, 2020. С. 89-95.
14. Андронычева А.С. Дидактическая сказка как способ формирования психологической готовности к изучению английской грамматики в начальной школе // Молодой ученый. 2021. № 28 (370). С. 39-43.
15. Кузнецова М.А. Лэпбук как средство контроля фоновых знаний младших школьников, сформированных на основе работы с англоязычной сказкой // Научное мнение. 2019. № 5. С. 82-85.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУГЕ ДЕГЕН ЫНТАНЫ АРТТЫРУ МАҚСАТЫНДА ОҚУ ШЕҢБЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЕРТЕГІЛЕРДІ СЫНЫПТАН ТЫС ОҚУДЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада ағылшын тілін үйренуге деген ынтаны арттыру мақсатында сыныптан тыс оқуда ертегілерді оқыту түрі ретінде қолдану мәселесі бойынша әдебиеттерге шолу нәтижелері келтірілген. Сыныптан тыс оқу процесінде бастауыш сынып оқушыларын дамыту және тәрбиелеу туралы ертегілерді қолданудың рөлі көрсетілген. Оқу шеңберін

кеңейту және оған ағылшын тіліндегі ертегілерді қосу қажеттілігі дәлелденді, бұл бастауыш сынып оқушысы тұлғасының мотивациялық бағытын дамытуға әсер етеді.

Түйінді сөздер: ертегілер, мотивация, шет тілі.

THE ROLE OF EXTRACURRICULAR READING OF FAIRY TALES IN FORMING READING CIRCLES AS A CONDITION FOR MOTIVATION TO LEARN A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

The article presents the results of a literature review on the problem of using fairy tales in extracurricular reading as a form of education in order to increase motivation to learn English. The role of the use of fairy tales for the development and upbringing of younger schoolchildren in the process of extracurricular reading is shown. The necessity of expanding the reading circle and including fairy tales in English is proved, which will have an impact on the development of the motivational orientation of the younger student's personality.

Keywords: fairy tales, motivation, foreign language.

МРНТИ 17.07.31

Болат Н.А.¹, Ниязова Ғ.М.²
¹²³Баишев Университет

ПОСТМОДЕРНИЗМ АҒЫМЫНЫҢ МӘНІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа

Мақалада қоғамдық санадан бастау алған модернизм, постмодернизм ұғымдарының мәні сараланып, олардың маңызы зерделенеді. Екі ағым бір-бірінің заңдыжалғасы ретінде туып, қалыптасқанымен, дамуында айтарлықтай ұлы өзгерістерге ұшырады. Постмодернизм әуелбаста мәдениеттегі, қоғамдағы ұлы өзгерістер дәуірінде дүниеге келетін ерекше құбылыс, тіпті философиялық категория болғанымен, біртіндеп әдебиетімізге де бойлап енді. Өткен ғасырдың басында Мағжан, Жүсіпбек, Мұхтар, Бейімбеттер бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан модернистік әдістің арқасында таңғажайып шығармалар дүниеге әкелді. Оның негізінде бұл психология ғылымының жаңа сапада пайда болып, антропологияның жоғары деңгейіне көтерілуімен, екінші жағынан, мифопоэтиканың жанданып, оны қазіргі дүниетанымдық көзқарас тұрғысынан ұғынуымен байланысты дами түсті. Бұл ағымды жоғары көркемдік-эстетикалық деңгейге көтерген А. Сүлейменов, О.Бөкей, Ә.Кекілбаев, М.Мағауиен, Т.Әбдік, Ә.Кемелбаевтарды атауға болады. Әдебиеттің қалыптасып, даму тарихында әртүрлі көркемдік әдістер мен әдеби ағымдардың болуы, қатар өмір сүруі заңды құбылыс. Әдеби үдеріс аясында түрлі әдеби ағымдардың дамып, бәсекелестікте дамып, біресе қатар жүріп, бірде өзінің үстемдігін көрсетуі – әдебиеттің қоғамдық-рухани өмірдегі басымдығын, ұлттық әдебиетіміздің де осы үдерісте даму, қсу сатысында тұрғанын көрсетеді.

Түйінді сөздер: әдеби үдеріс, модернизм, постмодернизм, қоғамдық сана, дәстүршілдік, формализм, әдеби ағым.

Әдеби ағымдар мен бағыттар туралы әдебиет теориясында бүгінде айтарлықтай теория жинақталды. Қоғамның даму тарихына көз жіберсек, қай кезеңде де ұлы өзгерістер барлық салаға өзінің ықпалын тигізгенін байқаймыз. Жиырмамыншы ғасырдың басындағы ұлы

төңкерістен кейін орыс әдебиетінде де хаос болып, әдебиет өзінің бағдарынан айырылып қалғандай күй кешті.

Себебі әдебиет бәрібір қоғамнан тыс дами алмайды. Идеялық бағыттан ажыраған әдебиет өзгеше суреттеу тәсілдеріне көшкен кезде, қаптаған әдеби ағымдар бой көтерді. Солардың бірі модернистік ағымдар еді (символизм, акмеизм, футуризм т.б.). Модернизм - бұл ескі сүрлеуден арылып, жаңаша арнаға түсу. Тек әдебиетке қатысты термин емес. Адамзат қоғамы қай уақытта да ерекшелікті, жаңаны қажет етеді, осы жолда ізденеді. XX ғасыр басында пайда болған модернизм көп ұзамай-ақ постмодернизм ағымына ұласып, жалғасып кеткенін қоғамның өзі де байқамай қалды деуге болады. Жоғарыда айтқанымыздай, қоғамдық құрылымдардың ауысуы, өзгерісі кезеңінде көркемдік бағыттардың, ағымдардың көбеюі заңдылыққа айналған құбылыс. Модернизмнің біз көрсеткен түрлерінің өзінің ғұмыры қысқа болды. Сонымен, біздің ырқымыздан тыс модернизм, постмодернизм терминдері тек мәдениетімізге ғана емес, әдебиетімізге де бойлап енді. Себебі қазіргі жаһандану заманында өз алдына оқшау даму мүмкін емес, барлық мәдениет бір-бірімен араласып бара жатқаны өтірік емес. Нарықтық, ғылыми-техникалық, постиндустриалды өркениеттер бір-бірімен тоғысып, өзара әсерлесіп, бірін-бірі толықтырып, жетілдіретіні сияқты, деструктивті ақпарат дәуірі әдебиетке де, мәдениетке де солай әсер етіп, жол салады. Постмодернизм әрқашан тірі сананың жемісі. Қоғамды алға жылжыту, сананы сілкіндіру үшін жұмыс істейді. Ол ескі мағынадан жаңа көзқарас, өткеннен жаңа дүние жасауға құмар. Ол әдебиетте, мәдениетте, философияда, қоғамдық формацияның барлық өндіргіш күштерінде өмір сүреді. Постмодернизмді аз сөзбен сипаттап, анықтау оңай емес. Бұл постмодерндік философиялық теорияға қатысты күрделі философиялық және мәдени тұжырымдама. «Постмодернизм- қазіргі философиялық бағыт, жаңа қоғамдық-саяси өмір шындығын жеткізетін көркемдік әдіс, әлеуметтік-гуманитарлық құбылыс, өнердегі, қоғамдағы, тұлғадағы таным тәсілі, таным әдістемесі» [1].

18 ғасырдың ортасындағы модернизм әдебиеті - романтизм, реализм сияқты байырғы әдеби үлгілер аясында немесе оның басқаша бейнелеу тәсілімен жетілдірілген формасы негізінде қалыптасқан бағыт. Ол жаңаша түрленіп, постмодернизм деп аталады. Қарапайым тілмен айтсақ, постмодерндік әдебиет қазіргі әдебиеттің дәстүрлі әдебиетпен үйлеспейтін соқпақтарын бойына сіңіріп, оны жоғары деңгейге көтеріп қана қоймай, дәстүрлі әдебиеттен ерекше бейнелеу тәсілдерін қалыптастыру негізінде дүниеге келді.

«Әр халықтың әдебиетінде көркемдік әдістер, ағым, бағыттар әр кезеңде әрқалай пайда болып, дамып отырады. Кейбір әдістер мен бағыттар басқа топырақта тамыр жая алмайды. Бұл қоршаған ортаның табиғатына байланысты. Ал қазақ әдебиетіндегі қазіргі постмодернизмнің көріністері тұтас бір бағыт деңгейіне көтерілмеген, дараланбаған, сондықтан бүгінгі күні көркем-әдеби ағым ретінде ғана өмір сүріп келеді» [2, 16-б.]. Жалпы постмодернизм туралы жазылған еңбектерді салыстыратын болсақ, әр түрлі ұғым, түсініктерге куә боламыз. Постмодернизм қазақ әдебиетіне енгеннен бері дүниежүзілік әдеби мұрадан хабардар оқырмандар мен әдебиеттанушылардың пікірлері екіге жарылды. Қазақстандағы бұл бағыттағы алғашқы зерттеулердің бастауында тұрған және осы бағыттағы зерттеулермен өзі айналысқан Б.Майтанов, сондай-ақ Ә.Бөпежанова, Л.Сафронова сынды бір топ зерттеушілер осыны жақтайтын бірнеше дәлелдер келтіреді. Олардың пікірі негізінен осы бағытпен таныстыра отырып, жаһандық әдеби үдеріске ілесіп, бір бағытта тұрып қалмау керектігіне негізделген. Соған сәйкес, постмодернизм саласындағы әлемдік тәжірибелерді қазақ әдебиетінің материалдары аясында пайдалану, керісінше, тоқырып қалған әдебиетіміздің тамырына қан жүгіртеді дейді. Сондай-ақ жылдам интернет дәуірінде оқырманды тарту әдісін қарастыру керек және оны постмодернизмнен табуға болатынын уәж етеді.

Профессор Б.Майтанов постмодернизм эстетикасын сол күйімен аласалмай, сүзгіден өткізіп барып қабылдауды ұсынды. Расында да, постмодернизм бұқаралық және элитарлық әдебиеттің арасын теңестіре айқындаса да, көп қабатты стилистикасы мен интертекстуалдылығымен терең білімді қажет ететін интеллектуалдық әдебиет. Мәтіннің қабаттарын ажырата білу, мәтіннің мағынасын түсініп, түсіну үшін де терең білім қажет. Осы ерекшелікті дәлелдеген ғалым Умберто Эко мен Харуки Мураками прозасын талдау негізінде бұл әдебиет ұлттық әдебиетіміздің бір бөлігі ретінде өмір сүруге тұрарлық деген тұжырым жасайды [3,8-96.].

1960 жылдары Батыс елдерінде тамырын жайған бұл үрдіс 1990 жылдары бұрынғы кеңестік және қазіргі ТМД елдерінде талқылана бастады. Әлем әдебиетінен шет қала алмайтынымызды ескерсек, ұлттық прозамызға постмодерндік құбылыстардың да ықпалы бар екені белгілі. Әлемдік әдеби-мәдени үдерістегі модернизмді постмодернизммен ұштастыра қарастыру қазақ әдебиеті ғылымында да көрініс тапты. Бақытжан Майтановтың «Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм», «Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік және постмодернистік ағымдар», Ж.Жарылғаповтың «Постмодернизм қандай құбылыс», А.Ісімақованың «Бүгінгі дүниежүзілік әдебиеттану ғылымының мәселелері», «Бүгінгі постмодернизм», Қодардың «Постмодернизм жөнінде бірер сөз», ӘЖ.Шәкеннің «Жаңашыл жастарға жаңа ағым жайында айтар сөз», Г.Елеуенованың «К вопросу о постмодернизме в казахской литературе 1950–1980-х годов XX века», Ә.-С.Әліәкбардың «Постмодернизм қазақ әдебиетінде (Д.Рамазан шығармашылығына қатысты тұстарынан үзінді)», С.Қасымның «Қазақ поэзиясындағы постмодернистік көріністер» т.б. ғалымдардың мақалаларында қазақ әдебиетіндегі постмодернизмнің көріністері қарастырылды [4].

Д.Ысқақ, Г.Пірәлі, Қ.Жанұзақова, Д.Исабеков, Н.Ақыш және т.б. жазушылар мен ғалымдардан құралған екінші тараптың да уәжі салмақты. Олар постмодернизмді ғасырлар бойы жинақталған әдебиеттің көркемдік тәжірибесін жоққа шығаратын, дінімізді мансұқтайтын, рухани құндылықтарды жойып, ұлт ретінде жойылуға соқтыратын жаһандану тудырған бірден-бір «қақпан» деп санайды. Постмодернизм о баста модернизмнің орнын басып, оны жалғастырушы ағым болды, алайда ол шын мәнінде мұрагер бола алмады. Өйткені модернизм дәстүршіл болды. Ал постмодернизм – бұл дәстүршілдікті өз көлеңкесінде қалдыруға тырысатын ағым. Бір сөзбен айтқанда, модернизм үшін дәстүр маңызды болса, постмодернизм оны жоққа шығарады, дәстүршілдіктен бас тартады.

Академик С.Қасқабасов постмодернизм туралы пікірін былайша білдіреді: «Постмодернизм өндірісі жоғары дамыған постиндустриалды елдерде кең таралған. Өйткені, олар ескі классикалық әдебиеттен қол үзді. Біз болсақ, классикалық реализм мен классикалық әдебиеттен ажырай алмаймыз. Одан бас тарта алмайтын себебіміз, бізде постиндустриалды қоғам әлі құрылмаған. Сондықтан постиндустриалдық қоғам болмай тұрып, постиндустриалдық қоғамның өмірін сипаттай алмаймыз. Дегенмен, постмодерндік көзқарасты меңгерген кейбір қаламгерлеріміздің шығармасы тек сыртқы көрініс қана» деп жазады [5, 28-б.]. Профессор Б.Майтанов: «Қазіргі дәуірдегі модернизм мен постмодернизмнің қазақ әдебиетіндегі көріністері тұтас бағыт деңгейіне көтерілмеген, олар өзара ара-жігін де ашып дараланбағандықтан, бүгінгі күн бедерінде көркем-әдеби ағым ретінде өмір сүруде. Орнына қарай дәстүр, үрдіс, көрініс, стиль терминдері қолданылуы мүмкін. Біз бұл үдерісті жылдамдатуға да, кідіртуге де құқылы емеспіз. Тақсыр уақыт пен әдеби тәжірибе негізгі сөздің тұтқасын ұстамақ» дейді [3, 109-б.]. Жазушы-драматург Дулат Исабеков Қамшы порталына былай дейді: «Қала өркениетіне жақын, жаңашылдыққа құмар толқындар келіп жатыр, бірақ қазіргі шығармаларда ерекшелік жоқ. Біздің кезіміздегідей қызығы мол шығармалардың қатары да сиреген. Жазушылардың шығармаларында өз стилі емес, өзгеге еліктеу басым тұрады. Одан кейін сападан гөрі санға көп мән береді. Қала өркениетіне жақын, жаңашылдыққа ұмтылатын жазушылар бар.

Олар, тіпті, өздерін постмодернизм өкілдеріміз деп атайды. Қазақ әдебиетінде постмодернизм жоқ. Біз де формализммен күрескенбіз кезінде. Әркімнің өз стилі бар» [5].

Кафка атындағы сыйлықтың иегері, «Парасат майданы» атты еңбегімен танылған танымал постмодернист жазушы Төлен Әбдіков былай дейді: «Постмодернизм шынымен де ғалымдар мен әдебиеттанушы ғалымдардың зерттеу нысаны. Постмодернизмнің нақты анықтамасы жоқ. Модернизм – өмірлік құндылықтарды жаңаша түсіндіру. Кейде қоғамда рухани дағдарыстар болады, содан кейін модернизм пайда болады. Постмодернизмнің анықтамасы модернизмнен кейінгі модернизм. Басқа ештеңе жоқ. Оның көптеген өкілдері бар. Бірақ жазушы ешқашан модернистік бағытта жазамын деп ойламайды. Шығарма жазғанда тек өзің білетін өмірді қалай жеткізу керек, ол үшін қандай зерттеу керек деген мәселе ғана болады. Зерттеусіз әдебиетте даму жоқ. Мысалы, классикалық суретшілердің «Сурет салғанда өмірді сол қалпында суреттей алмайсың» деген сөз бар. Қалғаны көшірме. Шығармашылық адамның өз өмірлік концепциясы, субъективті пікірі болмаса, бәрі бекер» [6, 82-б.]

Әдебиетте көркемдік шындық басты орында, егер тек болғанды ғана көшіріп жазса, өмірдің көшірмесі ғана боп қалады. Өмірде ойдың тереңдігі бар, рухани дүниенің барлық тетіктерін іштей біліп, тереңіне үнілудің жолы бар. Т.Әбдіктің «Парасат майданы» әңгімесінде постмодернизм элементтері бар. Жалпы өмірде әбден қалыптасып қалған позитивті құндылықтар болады. Постмодернизм бұл ұғымдарға күмәнмен қарайды. Әңгімеде бір- бір адамның екіге жарылуы, бір-бірімен айтысқан екі кейіпкер бар. Екінші адам өз оппонентіне: «Сіз зұлымдықты жек көресіз. Оны жек көруге болмайды. Өмірді дамытушы екі тетік болса, соның бірі зұлымдық. Зұлымдықтың бір символы өлім. Ал, өлім болмаса мына әлемде не болар еді? Аурулар өлмесе, зұлымдар өлмесе жер бетінде тозақ болады ғой. Сондықтан, барлығын тазалап отыратын өлімге рахмет айту керек», – деген пікір айтады. Бір қарағанда, ол негізгі құндылықтарды жоққа шығарғанымен, оларға жаңаша түсінік беретін сияқты. Қазақ әдебиетіндегі постмодерндік бағыттың көрінісі модернизмнен толық бөлінбеген тенденциялық және аралық сипатта деуге болады. Бұл табиғи нәрсе. Бізге постмодернизмнің өзінен бұрын оның дақырты алдымен келген деп ойлаймыз. Өйткені қоғам постмодернистік дәуірдің мәнін сезінбей тұрып, әдеби шығармалар алғаш жазыла бастады.

Жалпы, қазақ әдебиетіндегі постмодернизмнің бастауын Жүсіпбек Аймауытовтың шығармашылығынан байқауға болады. Оның «Елес» әңгімесі қазақ әдебиетінде проза жанрының алғаш даму дәуірінде жазылған. Ол кезде бұл нағыз жаңалық еді. Әңгімеде сол кезеңнің ащы шындығы, сол кездегі жағдай елес кейіпкер арқылы баяндалады. Шығармалардың адам санасын екіге бөліп, дұрыс-бұрыс әрекетке баға беретінін байқауға болады. Бұл адамның жалғыз қалып, өзімен өзі сөйлесіп, өз ісіне жауапты, қателігіне жауап беретін кезеңді суреттеу сияқты. Жазудың «тозақ азабына» түскен кейіпкерге кенеттен елес келеді де, олар шығармашылық пікірталасқа түседі. Аруақ кейіпкердің мойындауға батылы жетпеген ішкі басынан кешкендерін ашады. Әңгіменің соңына қарай аруақ кейіпкерді иемденіп, рухани тазартып, ғайып болады. Аймауытовтың бұл әңгімесінде 20 ғасырдың басындағы Гогольден Чеховқа дейінгі орыс символистерінің ізі көрінетіні сөзсіз. «Елесті» қазақ әдебиетіндегі тылсымдық нышаны бар тұңғыш шығарма деп атауға болады.

Қазақ прозасына тың ойлар мен өрнектер енгізген. Кекілбаев, Д.Исабеков, М.Мағауин, Ә.Тарази, С.Мұратбеков, О.Бөкеев, С.Санбаев, Т.Әбдіков, Ә.Сүлейменов, Қ.Жұмаділов, Қ.Ысқақов, Р.Тоқтаров, т.б. осы кезеңнен бастап жазушылардың адам жанын әр қырынан, әр түрлі көркемдік деңгейде ашуға бағытталған шығармалары жарық көре бастады. Бұл шығармалар қазақ прозасын жанрлық жағынан ғана емес, мазмұны жағынан да байытып, философиялық мәселелерді барынша қозғады.

Модернистер жаһандық әлеуметтік қақтығыстар мен рухани қақтығыстар кезінде адам дүниенің мағынасыздығын және ғылымдағы өзінің жалғыздығын сезінеді деп дәлелдеді. Жалғыздық азабы, адамның өзін қоршаған дүниеден алшақтауы модернизм өкілдерінің шығармашылығында ерекше көрініс тапты. Ол қоғам мен адам арасындағы қайшылық тұрғысынан романтизм эстетикасына жақын болды. Қазақ прозасында адам болмысының қасіретін, адамның дәрменсіздігі мен қорғансыздығын меңзейтін шығармаларда модернистік ұстаным мен романтикалық сипат бір-бірімен тығыз байланысып жатыр. 70-ші жылдардан бастап қазіргі қазақ прозасында кейіпкерлердің екіге жарылу мәселесі заңды түрде жалғасын тапты. О.Бөкеевтің рухани тоқыраған, мазасыз, елес іздеген сезімтал бейнелі кейіпкерлері, сондай-ақ Т.Әбдіқовтың «Оң қол», «Парасат майдан» шығармаларындағы екіұштылықты басынан өткерген «сырқату» кейіпкерлер туралы да осыны айтуға болады.

Ал қазір қазақ әдебиетінде осы бағытта жазып жүрген немесе жазуға талпынған бірнеше есімді атауға болады. Бұлардың сюжеттік жасау ерекшеліктері дәстүрлі прозадан өзгеше. Бұл ерекшелік автордың ұстанымымен, уақыт пен кеңістік рөлімен түсіндіріледі. Орыс әдебиетіндегі ашық жазуға жол бермейтін модернистік баяндау үлгісін қазіргі прозашыларымыз постмодернистік баяндау үлгісіне айналдырды. Атап айтқанда, Жүсіпбек Қорғасбек, Нұрғали Ораз, Асқар Алтай, Дидар Амантай, Роза Мұқанова, тағы басқалар жазушылардың әңгімелерін түсіну үшін олардың постмодерндік бағытына терең үңілуіміз керек. Классикалық әдебиеттегідей сюжетті, композицияны талдаудан алшақтаймыз. Постмодернистер оқиғалар мен образдарды сюжеттен басқаша ұсынып, оқиғаны күтпеген жерде аяқтап, оқиғаның шешімін оқырманның өзіне қалдырады. Тіпті, мысалы, «Дидар Амантайдың әңгімесінде де сюжет іздемеген дұрыс. Себебі, сіз іздеген сюжет бұл әңгімеде жоқ», – дейді Таласбек Әсемқұлов [7]. Қазіргі қазақ прозасында кейбір жазушылардың шығармаларында виртуалды әлемді суреттеу көптеп кездеседі.

Қорыта келе, әлемдік әдебиеттегі постмодерндік ағым үлгісінде жазылған шығармалар бүгінгі отандық әдебиетте де кең тарағанын көреміз. М.Мағауин, Р.Мұқанова, А.Алтай мен Д.Амантайдың жекелеген шығармаларынан постмодернизмнің көптеген элементтерін көре аламыз. Дүниежүзілік әдебиеттен бір саты да қалыспай, тұрақты дамып келе жатқан ұлттық әдебиетіміз көп айтылып жүрген әдеби-эстетикалық, әдеби-көркемдік, әдеби-танымдық ағымдардан шет қалмағанын мақтанышпен айта аламыз, соңғы кездері ұлттық әдебиетімізде де постмодерндік бағыт қалыптаса бастады. Жаһандық мәдени-рухани құндылықтар арқылы төл әдебиетіміздегі жүйелеуден модернистік бағытты постмодерндік стильмен жалғастырудың тың қадамдарын байқаймыз.

Алайда отандық әдебиетіміздегі постмодернистік бағыттың үйреншікті әдеби ұғымдарды тастап, үлкен күшке ие ағымға айналуына әлі ерте. Дегенмен, бұл үрдістің барын көптеген постмодерндік шығармалардың жарық көруінен байқаймыз. Бүгінгі ұлттық әдебиетіміздегі постмодернизм бағытының сипаты мен қазақы санамыздағы ағымның бағыты әлі де өзіндік тұлғасы бар, келешекте жан-жақты зерттелетін өзекті мәселелердің бірі деп ойлаймыз. Қазақ әдебиетіндегі постмодернистік бағыт алдағы уақытта зерттеліп, жүйеленуі тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Әліәкбард Ә. «Постмодернизм қазақ әдебиетінде», Әдебиет порталы, 2008 жыл
2. Постмодернизм және мәдениет. Он томдық. I том. – Алматы, 2006.
3. Майтанов Б. Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік және постмодернистік ағымдар. // «Қазақ әдебиеті» газеті, 2004. №43. – Б.8-9.
4. Жарылғапов Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер. – Қарағанды: Гласир, 2009. – 400 б.
5. Исмақова А. «Бүгінгі постмодернизм» атты мақаласында («Қазақ әдебиеттануы». – А., «Елтаным» баспасы, 2015. – 267-б.).

6. Сәулембек Г.Р. Классикалық, модернистік және постмодернистік роман // Материалы международной конференции "Наука и образование". – Прага, 2015. – С. 4245.
7. Әсемқұлов Т. Қазіргі қазақ прозасының бағыт-бағдары. – otuken.kz

СУЩНОСТЬ ЯВЛЕНИЯ ПОСТМОДЕРНИЗМА И ЕГО ПРОЯВЛЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В статье разграничиваются значения понятий модернизм и постмодернизм, которые возникли из общественного сознания, и исследуется их значение. Хотя оба течения зародились и сформировались как законное продолжение друг друга, в своем развитии они претерпели существенные изменения. Хотя постмодернизм — особое явление, рожденное в эпоху великих перемен в культуре и обществе, хоть и философская категория, он постепенно вошел в нашу литературу. В начале прошлого века Магжан, Жусипбек, Мухтар, Беймбет создали удивительные произведения благодаря модернистскому методу, который сохраняется и по сей день. На ее основе она развивалась в связи с появлением нового качества психологической науки и подъемом антропологии на более высокий уровень, с другой стороны, возрождением мифопоэтики и ее осмыслением с точки зрения современного мировоззрения. А подняли это направление на высокий художественно-эстетический уровень А.Сулейменов, О. Бокей, А. Кекильбаева М. Магауин, Т. Абдик, А. Кемельбаева.

В истории становления и развития литературы существование и сосуществование различных художественных методов и литературных направлений — явление закономерное. В рамках литературного процесса развиваются в конкуренции различные литературные течения, иногда идут бок о бок, а иногда проявляют свое доминирование - это показывает приоритет литературы в общественной и духовной жизни, что наша национальная литература также находится на переднем крае. стадии развития и сжатия в этом процессе.

Ключевые слова: литературный процесс, модернизм, постмодернизм, общественное сознание, традиционализм, формализм, литературное течение.

THE ESSENCE OF THE PHENOMENON OF POSTMODERNISM AND ITS MANIFESTATIONS IN KAZAKH LITERATURE

Abstract

The article distinguishes between the meanings of the concepts of modernism and postmodernism, which arose from public consciousness, and explores their meaning. Although both currents originated and formed as a legitimate continuation of each other, they have undergone significant changes in their development. Although postmodernism is a special phenomenon, born in an era of great changes in culture and society, although a philosophical category, it gradually entered our literature. At the beginning of the last century, Magzhan, Zhusipbek, Mukhtar, Beimbet created amazing works thanks to the modernist method, which continues to this day. On its basis, it developed in connection with the emergence of a new quality of psychological science and the rise of anthropology to a higher level, on the other hand, the revival of mythopoetics and its comprehension from the point of view of the modern worldview. A. Suleimenov, O. Bokey, A. Kekilbaeva M. Magauin, T. Abdik, A. Kemelbaeva raised this direction to a high artistic and aesthetic level.

In the history of the formation and development of literature, the existence and coexistence of various artistic methods and literary trends is a natural phenomenon. Within the framework of the literary process, various literary movements develop in competition, sometimes they go side by side, and sometimes they show their dominance - this shows the priority of literature in social and

spiritual life, that our national literature is also at the forefront. stages of development and contraction in this process.

Keywords: literary process, modernism, postmodernism, public consciousness, traditionalism, formalism, literary movement.

МРНТИ 16.21.61

Ғалымжанова З.Н.¹ Ақжолова А.Т.²
¹² Баишев Университет

«ЖҮРЕК» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Аңдатпа

«Жүрек» - кез-келген халықтың поэзиясы, кез-келген ақын шығармашылығындағы негізгі өзек. Бұл ақын шығармаларында адамның рухани негізі ретінде көрінеді. Десе де, аталған концептіні когнитивті тұрғыдан, әр халықтың таным-түсінігіндегі «жүрек» концептісінің ұғынылуының ерекшелігін анықтап, лингвомәдени тұрғыдан талдау қазақ тіл білімі үшін де, әлемдік тіл білімі үшін де үлкен олжа. Қазақ менталитетіндегі, қазақы этикеттегі жаугершілік заманнан бері қалыптасқан адамгершілік құндылық бір-біріне қарама-қарсы мәнмен айтылатын жүректі-жүрексіз оппозициясы арқылы көрініс тапқан.

Түйінді сөздер: жүрек, концепт, аксиология, семантика, лексикалық мағына, грамматикалық мағына.

"Жүрек" - кеуде қуысының сол жағында орналасқан қанайналым жүйесінің негізгі мүшесі. Бұл жүректің негізгі отбасы. "Жүрек" сөзі де осы мағынада "жүрек" сөзінен шыққан өрнектерде қолданылады. Мысалы: ет жүрегі жанып, жалын жанып, ішімдегі жалын жыпылықтады (Абай); бұл туралы ойлана отырып, жүрегім есінен танып қала жаздады (Ф. Оңғарсынова); қатыгез жан жүрегімді дірілдете ме? (Ф. Оңғарсынова); сізде жүрек те, сал да болған жоқ, Мен оны таба алмадым (Ф. Оңғарсынова); ал тосқа-биік тау, тегіс дала, бүркіттердің жүрегі. .. (К. Нұрлан).

Негізінен адам денесінің "жүрек" бөлігі сөзбе-сөз сирек қолданылады. Тығыз жүрек, дірілдеген жүрек, Жараланған жүрек, Жараланған жүрек және т.б. сөз тіркестерінде жүрек өз мағынасында қолдануды тапты.

Жүрек-көз

Қазақ тілінде:

Жүрек ашылған кезде жарық жарқырайды (Абай).

Орыстар Куда сердце летит, туда око бежит (сөзбе-сөз аудармасы: (сөзбе-сөз аударма: «Жүрегің қайда ұшса, сенің көзің оған қарай жүгіреді»). Осы себепті «жүрекке» тағы бір сезім мүшесі қосылады, ол бірінші болып көреді, содан кейін көзге қарайды. Әрбір «жүрек» өзінің әлем суретін көре алады.

Ағылшын тілінде жүректе болған жайлар ауызбен айтылады:

When the heart is afire, some sparks will fly out at the mouth «жаның ауырғанда ешнәрсені жасыра алмайсың» (сөзбе-сөз аудармасы: жүрегің жанған кезде, аузыңның айналасынан ұшқындар ұшады).

Бәрі бір мұнда да ақпараттардан гөрі, көбінесе сезімді көрсетеді.

Жүрек – бас

Ақыл таза, бірақ жүрек қу.

Кімнің жүрегі жаман, соның ақалы таза емес.

Сондай-ақ, «таза» ақыл адамның жақсы екендігін көрсетпейді, ол үшін «жүрек» «таза» болу керек. Салақ адамдар жайында былай дейді – жүрегі таза, бірақ ақылсыз.

Орыс тілінің әлемдік бейнесінде бас пен жүрек бір-біріне қарама-қарсы қойылған:

Где трудится голова, там труда для сердца мало (Карамзин) (сөзбе-сөз аудармасы: Басы жұмыс істемеген адамның, жүрегін де жұмыс аз) (Карамзин).

Жүрек – тіл (сөз, әңгіме)

Жүректі жылытар сөз – де күн.

Ақын дегенің оңаша ойдың жетімі, Сөйлейді оның не жүрегі, не тілі.

Құры сөз, сондай-ақ ол алдауы мүмкін.

Орыс халқы былай дейді:

Гнило слово от гнила сердца; На словах медок, а на сердце ледок (сөзбе-сөз аудармасы: Шірік сөз, шіріген жүректен келеді. Тілмен тура айтқанмен, жүректе мұз жатады)

Жүрек – тіл (дене мүшесінің бір бөлігі)

Тіл тәтті, ал жүрек таза емес; Тілі тәтті, бірақ жүрегі қара.

Жүрек шіркін сайрап тұр,

Құдай тілді байлап тұр.

What the heart thinks the tongue speaks «жанына не батса, тілінде сол тұрады» (сөзбе-сөз аудармасы: жүрек нені ойласа, тіл соны айтады).

Ағылшын тілінде ойлау үрдісі «жүректе» жазылады. Бас емес керісінше «жүрек» ойлайды, ал тіл оны жеткізеді. Ал орыс тілінде ақпараттар «жүректе» емес жанда сақталады.

Жүрек – бет бейне

Адамның бетіне қарама, жүрегінде не жатқанын біл;

Беті әдемі, жүрегінде жауыздық бар.

Жүрек – жүз

Кімнің жүзі таза, соның жүрегі де таза.

Кімнің жүзі жаман, оның жүрегі де жаман.

Адамның жүзі – жүрегінің айнасы.

Жүзінен жоғалған нәрсе, жүрегіне барып қонады.

Адамның жүзі беттен айырмашылығы «жүрекпен» байланысы болғандықтан ақпараттарды анық айтады. Егер жүзі таза адамның, жүрегі де таза.

Сонымен қатар, қазақ тілінің әлемдік тілдік бейнесінде бет пен жүз бір қарағанда синонимды түсінігі бір болып көрінгенімен айырмашылықтары бар.

Бет – физикалық мүше, оған сенуге болмайды, ақиқаттылығын көрсетпейді.

«Аталған үш тілдегі медициналық терминологиялық лексикада «жүрек» компоненті толық қызмет атқарады. Қазақ тілінде медицинада тілінде «жүрек» концептісіне қатысты қолданылатын мынадай тіркестерді айтуымызға болады: жүрегі айныды; жүрек ақауы, жүрек дүрсілі, жүрек көк тамырлары, жүрек неворзы, жүрек сергіткіш дәрілер, жүрек тұсының ауруы, жүрек соғу, жүрек соғады, жүрек соға бастыды, жүрек облуы, жүрек қысылуы, жүрек қабы, жүрек жарылу, жүрек аурулары, жүрегінің арғы түбінде, жүрек ауруының тәжірибелі маманы, жүректі жиі соғуы, жүректің кеңеюі, жүректің қызметі, жүрек қызметі және т.б. жатқызуға болады» [1,213].

Сөз семантикасы теориясына сүйенсек, сөздің лексикалық және грамматикалық мағыналарын бір-бірімен тығыз байланыста қарастыру керек. М.Оразов екі мағынаның ұштастыра отырып зерттеудің көп нәтиже беретінін, бұл бағытта зерттеу жүргізудің маңыздылығын: «Кез келген сөз грамматикалық жақтан тұлғаланған дейтін болсақ, онда кез келген сөздің лексикалық мағынасы грамматикалық мағынамен астасып жататынын дәлелдеудің қажеті жоқ. Сондай-ақ грамматикалық мағынаны лексикалық мағынадан ажыратып жекелеп зерттеу тек ғылыми абстракцияның ғана қызметі.

Шындығында лексикалық мағынамен ұштаспаған грамматикалық мағына бос сөз», – деп білдіреді [2, 98]. Әсіресе, қос мағынаны ұштастыра отырып, мәтін ішлік талдаулар барысында сөз семантикасының түрлі қырларын ашудың, тілдік бірліктердің семантикасын анықтаудың жеке авторлардың стилін анықтауда тигізетін көмегі үлкен. Сондықтан «жүрек» сөзінің тіркесімдері арқылы олардың контекстік мәні анықталатынын, ол мәнді ашу барысында автордың стильдік ерекшелігін түсінуге болатынын қайталап түсіндірудің өзі артық. Бірақ біз алдымен тілдік қолданыстағы «жүрек» сөзімен келетін тіркестердің кейбір лексика-семантикалық топтарына тоқталуды дұрыс санадық. Солай еткенде бұрыннан бар қолданыстарды жаңа қолданыстардан ажырату оңайға түседі. Қазақ түсінігіндегі адамның ішкі жан-дүниесінің «жүрек» сөзінің тіркесімдері арқылы берілуі: ақ жүрек «ақкөңіл, аңқылдақ»; «таза, жаны таза»; асау жүрек «өркөңіл, батыл»; жан жүрек «адамның ішкі дүниесі, сезімі»; жас жүрек «жас, албырт»; жау жүрек «батыл, батыр», «жүрек жұтқан»; ер жүрек «батыл, қайсар, қайтпас»; ет жүрек «адамның жаны, ішкі дүниесі», т.б. болып жұмсалады.

«Жүрек» сөзін өзге сөздермен тіркестіру барысында адамның жай-күйін суреттеп, көңіл әуеніне бойлаумен қатар, адамның биологиялық қажетін өтеу үшін жасалатын іс-әрекеттерді білдіруге болады. Мысалы: жүрегі айныды «лоқсыды, құсқысы келді; жиіркенді»; жүрегі алқынды «ентікті, қатты соқты»; жүрегі алып-ұшты «әлде қуанды, әлде ренжіді, бей-берекет, әрі-сәрі күй кешті»; жүрегі аттай тулады «қатты толқыды, әлде қуанды, әлде ренжіді, әлденені асыға, алып-ұшып күтті»; жүрегі аузына тығылды «қобалжыды, састы; абыржыды; қорықты, зәресі қалмады, зәресі ұшты»; жүрегі бүлк етпеді «ештеңе әсер етпеді, сезімнен айрылды, сезімсіз күй кешті, ойланбады»; жүрегі дауаламады//дауалады «беттемеді//беттеді; батты//батпады; батылы жетті//жетпеді»; жүрегі дүрсіл қақты «тағатсызданды, әлденені сезінді; ұната бастады»; жүрегі жарылды (жарылып кете жаздады) «қуанды, шаттанды; төбесі көкке жетті»; жүрегі жылыды «мейірленді, мейірімін төкті»; жүрегі жібімеді «жаны ашымады, мейірі түспеді, селт етпеді, қатуланды»; жүрегі зу етті «шошып кетті, қорықты, зәресі қалмады»; жүрегі зырк ете қалды «әлдене жанына жайсыз тиді, қатты әсер етті»; жүрегі көтерілді «жүрегі айныды, құсқысы келді; жүрегі күпті болды, қобалжыды, уайым шекті»; жүрегі қалтырады «қорықты, есі шықты»; жүрегі қарайды «қарны ашты, маңызды тамақ ішкісі келді; жүрегі қарс айрылды «көкірегі қайғы-шерге толды»; жүрегі қобалжыды «жаны жай таппады, мазасызданды». жүрегі қысылды «өкпесі аузына тығылды, дем жетпеді»; жүрегі лоблыды «құсқысы келді, лоқсыды»; жүрегі лүпілдеді «жүрегі жиі соқты, әлденені тағатсыздана күтті»; жүрегімен білді «сезінді, жанымен ұқты»; жүрегімен сезінді «жанымен ұқты, түсінді, жан-дүниесімен қабылдады»; жүрегі мұз болды «көңілі қалды»; жүрегі мұздай болды «қатты сескенді, шошыды»; жүрегін тебірентті «толқытты, қатты әсер етті»; жүрегі тулады «көңілі орнына түспеді, мазасынданды, қобалжыды»;

Қазақтың ұлттық бейнесін білдіретін «жүрекпен» келетін тіркестерге: жүрегі орнықты, жүрегі орнына түсті, жүрегі от боп жанды, жүрегі өрекіпіді, жүрегі сазды, жүрегі селт етпеді, жүрегі су ете қалды, жүрегі суыды, жүрегі сыздады, жүрегі тайдай тулады, жүрегі тас-төбесіне шықты, жүрегі түршікті, жүрегі тілінді жүрегі ұшты, жүрегі шайлықты, жүрегі шаншыды, жүрегін жарып шықты, жүрегіне біз сұғып алғандай болды, т.б. жатады. Бұл санамалаудың әлі де толық емес екенін ескертеміз.

Қатты қайғырды немесе жайсыз, жағдайсыз күй кешті, тым жаман хабар алды секілді жайсыз нәрсенің адамға әсерін білдіру үшін қазақтар: а) жүрегіне қанжардай қадалды деп айтады. Мысалы: Алтыбақанның ырғағымен бір көтеріліп бір төмендеп құлдыраған ән Ажардың жүрегіне қанжардай қадалды (Ғ. Мүсірепов); ә) жүрегі мұздады Мысалы: Сонда ғана оның жұмыстан емес, өлімнен қашқанын артынан бекер іздеп барғаныма өкіндім, жоқ дегенде жауын ала шейіт болмағаны жүрегімді мұздатты-ақ (О. Бөкеев); б) жүрегін тілді

Мысалы: Қаз-қатар келген үш өлім жүрегімді тіліп-тіліп кетті (О. Бөкеев); в) жүрегін шабақтады. Жүрегін әлдекім шабақтап қалғандай болды (О. Бөкеев).

Өлеңдерінің негізі «кірсіз ақыл, таза» «жүректі» тірек етіп жазылғандықтан, қазақ халқының аксиологиялық келбетін қалыптастырудағы ақын орны, оның үні ерекше деуге болады: Мысалы: «Жайнаған таза жүрек, талапты жас; Жүрегінде мін болса; Тазарып жүрек кірінен, Өртейін деп отқа көмдім, т.б. Сонымен қатар, Жүрегі жылы; жүрегі суық; ақ жүрек; кара жүрек, ер жүрек; су жүрек, т.б. сияқты антонимдік тіркестерді Шәкәрім шығармаларынан байқауымызға болады. Мысалы: Ақ жүрекке кезіксең өзге түкке қайрылма, Қылсаң адал еңбек, айнымайтын ақ жүрек пен таза ақылды адамның. Тең болмас ақ жүрек пен сұм залалкес.т.б. Мұнда «жүректі» ақ жүрекке, яғни тазалыққа теңеген, әрі соған құрылған» [2, 394].

Адамның аксиологиялық мінез-құлқы оның адамгершілік қасиеттеріне берілген бағадан құралады. Яғни қазақ ұғымындағы: аузын ашса жүрегі көрінеді «ақкөңіл, ақ жүрек адал, үлкен жүректі, жаманшылығы жоқ адам» байланысты айтылған өзінен-өзі белгілі. Сол сияқты ыстық жүректі «жақсы қасиетті» білдіретін мағынада қолданылса, кара жүрек «нашар, жағымсыз іс әрекеттерді» білдіретін мағынада қолданатын, нашар адамдарды бейнелеген. Одан өзге өңі қандай кара болса, жүрегі де сондай кара «мысық тілеулі нашар адам, жақсылық емес, жаманшылыққа бейім» дегенді білдіреді. Сондай-ақ қоян жүрек, тас жүрек, су жүрек сияқты тұрақты тіркестердің білдіретін мағыналары – негативті бағаға ие, жағымсыз коннотацияда қолданыс табуда.

«Қазақ менталитетіндегі адамның діни наным-сенімге беріктігін, Аллаға, Алла ісіне, Алла жолына адалдығын жеткізетін тіркес – жүрегі Аллада» [3,395].

Қазақ тіліндегі сөз таптарын жасаудағы «жүрек» сөзінің қызметін саралағанда: жүрек, жүрексіздік, жүректілік, жүрексіздік, жүрекше – зат есім; жүректі, жүрексіз, жүрексіздеу, жүректтей, жүректірек, жүректілеу – сын есім, жүрексіздене – үстеу; жүрексін(-ді) – етістік, жүректен – етістік (етіс формасы), жүрексіну, жүрексініңкіреу – қимыл атауы (зат есім), т.б. Аталмыш сөз арқылы сын есімнің туындауы жоғары екені, метафоралық, ауыспалы мағына тудыруға белсенді түрде қатысатын актив бірлік екені көрініп тұр. Қазақ тілінде «жүрек(-ті)» ыстық жүрек, жұмсақ жүрек, жанжүрек, ет жүрек, т.б. қолданыстардың белсенділігі, әсіресе поэзия тіліндегі жиілігі дау тудырмайды.

Қазақ менталитетіндегі, қазақы этикеттегі жаугершілік заманнан бері қалыптасқан адамгершілік құндылық бір-біріне қарама-қарсы мәнмен айтылатын жүректі-жүрексіз оппозициясы арқылы көрініс тапқан.

Қазақтың ұлттық ерекшелігін білдіретін құмалақтың жүрегі тіркесі «құмалақ салу кезіндегі заттық-ұғымдық мағынаны білдіреді», сонымен қатар бұл тіркесте «ортасы, негізі, тірегі» дегенді де білдіреді.

Абай, Шәкәрімде жиі кездесетін сөздердің біріне «жүрек» жатады, бұл ақындар үшін ақиқатты түйсінудің де, оны өзгеге танытудың да, жеткізудің де тілдік құралына айналған ерекше сөз. Әрине, аталған тілдік тұлғалардың әр сөзді қадірлеп-қастерлегені белгілі, әр сөзді өз орнымен жұмсағаны да рас, ал олардың әр сөздің мәнін жыға танығандығы мойындайтын ақиқат. «Мағынаға малынған» әр сөз «өз қалпында қалып қоймай уақиғаның өзіне біте қайнап қосылып кететін» Абай тіліне қатысты жүрекжарды пікірлерін Қ.Жұбанов, Ілиястар кезінде айтқан-ды. Сөзге жан бітіру, жекелей алғанда бір сөзді түрлі мазмұнмен байыту үшін сөздерді тіркестіру, қосарлау қай ақында болмасын бар. Бірақ ертеден келе жатқан қатып қалған тіркестерге жан бітіріп, мағынасы жағынан шендеспейтін, бейім емес сөздерді тіркестіріп, жаңа мағынамен байытудың жолын ашқан – Дулат. Дулаттың осы өнегесін іліп алып жүре берген Абай және оны ілгерілеткен оның бел шәкірті – Шәкәрім. Шәкәрім кірлі жүрек, жүрек таты, жүрегіне у құйылды деп сөйлегенде «жүрек» сөзі ерекше түрленеді, жаңа экспрессиялық мағынаның тууына ақын осылайша жол таба білген.

Адамның адамгершілік қасиеттері адамның ішкі жан-дүниесінен, ішкі әлемінен құралады. Айталық: аузын ашса жүрегі көрінеді «ақкөңіл, ақ жүрек, адал»; ыстық жүректі «жақсы қасиеттерді», ал қара жүрек, өңі қандай қара болса, жүрегі де сондай қара «жаман қасиеттерді»; қоян жүрек «қорқақтық»; тас жүрек «мейірімсіздікті»; су жүрек «қорқақтықты», т.б. білдіреді. Шәкәрімнен бұл қолданыстардың бәрін де кездестіруге болады. Шәкәрімге дейінгі «жүректің» белсенділігі қандай болғанына Дулат, Абай тілдеріне үңілу арқылы көз жеткізуге болады.

«Сорғалаған нәсердей тұнық жырмен жуынған», «ойменен тон пішкен» Дулат «жүректің» ерекше бір тіркесімін қолданған:

Кең қоныс, еркін өрісті
 Баяғыдай далаң жоқ;
 Қорғалап өскен қояндай -
 Еркімен өскен ерленіп
 Ел жүректі балаң жоқ
 Адамның жүрек сенімді
 Сыр сақтайтын- тұрағы
 Сүйіп алған сұлу жар
 Жүрегінің құрағы

Дулат өлеңдерінде кездесетін «жүрекпен» байланысты сөз тіркестерінің бары – осылар. Оның ішіндегі ел жүректі тіркесі су жүректен де, ет жүректен де ерекше қолданыс, елін сүйетін, елі үшін «жүрегі» елжірейтін мағынасын береді, бірақ ет жүректі тіркесінің аналогы, соған ұқсастыра құрастырылғаны көрініп тұр. Қалған екі мысал Дулат стиліндегі өзіндік сипатымен ерекшеленіп тұратын – перифраздар.

Абай тілінде «жүрек» сөзінің қолданыс жиілігі де, мағыналық өрісі де кеңі түскен. Бәлкім, сезім мен көңілдің «жүректен» шығып, «жүрекке» жететіндігінен болар, махаббат сезімінің және «жүрекпен» айтылатын ойлардың лиризм тудыратынындығынан болар, Абай өлеңдеріндегі аталған сөздің қолданысы өте жиі. Абай өлеңдерінде көптеген сөздердің қолданылуы «сарайының» ашыла түскеніне тоқтала келіп, Е.Жанпейісов «Абай бір ғана «жүрек» сөзінің өзін түрлі мағынадағы жиырма шақты сөзбен тіркеске түсіргенін» айтады. «Абай поэзиясының тілінде адамның жан тебіренісін, көңіл толғанысын, «жүрек» лүпілін, сезімінің сан құбылып ойнақшуын көрсететін сипаттамалар, эпитет, метафора және басқа бейнелі сөздер көп кездеседі. Бұл орайда тек «жүрек», көңіл секілді ұғымдарға берілген тың анықтамалар мол екенін айтсақ та жеткілікті. Мысалы: ыстық жүрек, сорлы жүрек, ауру жүрек, жылы жүрек, ынталы жүрек, мұз жүрек, асау жүрек, ет жүрек, жас жүрек, ызалы жүрек, шошыған жүрек, ит жүрек, шын жүрек, сұм жүрек, ақ жүрек, ғаділетті жүрек, өртенген жүрек, өрбіген жүрек, үрпиген жүрек, қапаланған жүрек, айнымас жүрек, жаралы болған жүрек, сөніп қалған жүрек, және т.б. Бұлармен қатар Абай жүректің көзі, жүректің оты ... метафораларды қолданады. Осы эпитеттер мен метафоралардың басым көпшілігі Абайдың өзі шығарған соны, жаңа үлгі-өрнектер» [4, 27], – дейді З.Ахметов.

«Жүрек» сөзінің айқындауыш сыңарының, яғни «жүрек» сөзінің сындық (атрибуттік) компоненттерінің түрлі-түрлі болып келуі сөздің белсенділігі артып, тіркесімділігінің күшейгенін көрсетеді.

Б.Момынованың «Шәкәрім поэзиясының тілі» атты еңбегінде Шәкәрім өлеңдеріндегі «жүрек» сөзінің қолданыс жиілігі Абайдан да жоғары. «Жүрек» және «жүрек» сөзінің өзге сөздермен тіркесуі 70-ке жуық жерде ұшырасады. Атап айтқанда: жаралы жүрек тіркесіне мысал: Ұйқыдан әбден оянып, Жаралы жүрек жамасын; жаралы жүрек талған күн; жаралы жүрегімнен қан тараса; саналы жүрек, шерлі жүрек Мысалы: Саналы шерлі жүректі, сары алтынға малған күн; сау жүрек Мысалы: Сау жүрек тесіле ме оқ батпаса; аптыққан жүрек Мысалы: Аптыққан жүрек басылса, Жүрегің болса таяғақ саз; ақ жүрек Мысалы: Ақ жүрек

пен таза ақыл, Қылсаң адал еңбек, айнымайтын ақ жүрек пен таза ақылды адамның; Ақ жүрек әділдердің қылығы анау, Тең болмас ақ жүрек пен сұм залалкес; Ақ жүрекпен ал кірін; қанеки, ақ жүрекке қайсың жеттің? Мен – ақ жүрек деген сөз босқа шығын, Ақ жүректі таза адам болса кем-кес; Тәңір жолы – ақ жүрек, Сайтан – деген киянат; Ауыз сөз ақиқатты неге аяйсың, Жүректі Ақ жүрекке кезіксең, өзге түкке қайрылма; Ақ жүрекпен айтқанға мал шыға ма? Менің биім – өзіңнің ақ жүрегің тұр шайқалтып; жүрек ындызы Мысалы: Тазалап жүрек ындызын, Нәрестедей жас едім, Жүректегі дертімді білер еді өсекке ермей, менімен болсаң сырлас, таза жүрек Мысалы: Жайнаған таза жүрек, талапты жас; Жүрегі таза есті жан; жалғыз жүрек Мысалы: Жүрегің жалғыз болса да, Ащы тілмен емдейім; ет-жүрек Мысалы: Мейірімді ет-жүрегін тас қылады, елді сынап, өз мінін елемейді), өлі жүрек Мысалы: Өлі жүрек, өзімшіл, күншіл мұңдар!; әділетті жүрек Мысалы: Әділетті жүрегің бір қозғалмақ, Жек көрсе, жиіркеніп дірілдемек; от жүрек Мысалы: Өртейіндеп отқа көмдім, От жүрегім жанбады), т.б. «Жүрек» сөзін процессуалдықты білдіретін етістіктермен тіркестіру барысында бұрын-соңды айтылмаған әрекеттердің суреті жасалып, түрлі қимыл-қозғалыстар жасалады: жүректі тілу «жүрегім тілінді емес», жүректі тас қылу «тас жүрек емес», жүректі ағарту «ақ жүрек емес», жүректі жұлып алу, жүрек жыбырлау «жүрек соқты емес», жүректі жуу, т.б.

«Метафоралар дәстүрлі және индивидуалды метафоралар болып бөлінеді. Шәкәрімдегі «жүрек» сөзімен келетін бұрыннан белгілі және өзі қолданысқа енгізген метафоралар көп. Олардың: дәстүрлі түріне: жүрегім тұр жыбырлап, ақ жүрек, жүректі тесіп, жүрегіңді қылмай тас, жүрекке әсер ету, ет-жүрегін тас қылады, жүрегіңнің дерті бар, аптыққан жүрек басылса, жүректен шыққан назымды, жұлып алсам жүрегің, өтеміз де жүректі қайғы тесіп, елжіретіп жүрегің т.б. Индивидуалды түріне: жүрегіңде болса тат, жүрек кірі, жүректі арақ ішкен мимен жуу, жүрегің болса тайғақ саз, жүректі ағарту, тазалап жүрек ындызын, жүрегіңнің тілі жок, жүрегіңе төгіп у, т.б.жатады» [5, 144].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Бас ред.Ысқақов. – Алматы, 1986. – Т.4. – 626 б.
2. Момынова Б.К. Шәкәрім поэзиясының тілі. – Алматы: Арыс, 2008. – 144б.
3. Оразов М. Сөз теориясы. Ташкент, 1985. – 220 б.
4. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы.; бірінші том, өлеңдер мен аудармалар /Алғысөзі З.Ахметовтікі/. Алматы, Жазушы, 1995. – 850 б.
5. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. Алматы: Ғылым, 1978.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ХАРАКТЕР ПОНЯТИЯ "СЕРДЦЕ"

Аннотация

«Сердце» - поэзия любого народа, главный стержень в творчестве любого поэта. Это проявляется в произведениях поэта как духовная основа человека. Тем не менее, анализ данного концепта с когнитивной точки зрения, с лингвокультурной точки зрения, выявивший специфику понимания концепта «сердце» в познании каждого народа, является большой находкой как для казахского языкознания, так и для мирового языкознания. Нравственная ценность казахского менталитета, казахского этикета, сложившаяся с незапамятных времен, выражалась через сердечно-бессердечную оппозицию, выраженную в противоположных смыслах.

Ключевые слова: сердце, концепт, аксиология, семантика, лексическое значение, грамматическое значение.

THE LINGUISTIC AND CULTURAL NATURE OF THE CONCEPT OF "HEART"

Abstract

«Heart» is the poetry of any people, the main core in the work of any poet. This is reflected in the works of the poet as the spiritual basis of man. However, the linguistic and cultural analysis of this concept from a cognitive point of view, identifying the specifics of the understanding of the concept of "heart" in the understanding of each nation is a great find for both Kazakh linguistics and world linguistics. In the Kazakh mentality, in Kazakh etiquette, the moral value that has been formed since the time of hostilities is expressed in a heartless opposition to each other, expressed in opposite meanings.

Keywords: heart, concept, Axiology, semantics, lexical meaning, grammatical meaning.

МРНТИ 16.21.47

Джуманова Ш.А.¹, Исина Ж.А.²

^{1,2}Баишев университеті

zhannur_8383@mail.ru

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ӨЗІНДІК БЕЛГІЛЕРІ МЕН ТІЛДІК БІРЛІК РЕТІНДЕ ТАНЫЛУЫ

Аңдатпа

Мақалада зерттеулер негізінде фразеология тіл білімінің саласы ретінде мектеп бағдарламалары мен жоғарғы оқу орындарында оқытылып, тілдің фразеологиялық құрамына құрылымдық-семантикалық, грамматикалық, функционалдық-стистикалық тұрғыдан топтастырулар жасалынды. Сонымен қатар фразеологизмдердің этимологиясына көңіл аударылып, олардың шығу төркініне диахрондық тұрғыдан талдаулар жасалып, көненің көзі болып табылатын тарихи фразеологияның пәні зерттеу нысандары айқындалды.

Түйінді сөздер: фразеология, стилистика, этимология, тілдік жүйе, тіл теориясы.

Фразеологизмдердің негізгі қасиеттері – оны бөліп даруға келмейтіні және идиомалығы мен тұрақтылығы. Фразеологияның дамып, қалыптасуының осы бірінші кезеңінің негізгі мақсаты – фразеологияның нысанын анықтау, сөз және сөз тіркестерінен ерекшелігін белгілеу.

Фразеологияны тілдік жүйенің құрамдас бөлігі ретінде, құрылымдық және мағыналық жағынан ерекше қасиетке ие тілдік бірлік ретінде тану негізгі ғылыми дәйектеме болып табылады. Фразеологияны зерттеуші Ресей тілші ғалымдарын XX ғасырдың алпысыншы жылдарының өзінде әлемдік лингвистикада алдыңғы қатарлы орындарға көтерді.

XX ғасырдың жетпісінші жылдарының ортасы мен сексенінші жылдардың басында фразеологияны зерттеуші ғалымдар оның мазмұндық және функционалдық жақтарын қарастыруға ұмтылды. Осы кезеңдерде фразеологизмдер мағынасының «объективті мазмұнындағы» бағалағыштық-экспрессивтік қасиеттер мен стилистикалық бояулардың мағыналық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылды.

«Фразеология даму сатысының келесі кезеңінде, яғни XX ғасырдың соңғы бес-он жылдығында ішкі форма жасаудың тәсілдері, соның негізінде зерттеудің синхронды-салғастырмалы аспектілері дүниеге келді (А.Д. Райхштейн, Ю.С. Солодух).

Бұл тұрғыдан зерттеудің негізгі мақсаты – құрылымы жағынан әртүрлі тілдердің фразеологиялық материалдары жиынтығынан олардың бейнелілік негізінде жатқан тепе-теңдік немесе ұқсастық жақтарын диахрондық тұрғыдан зерттеу болып табылады (В.М. Мокиенко және оның шәкірттері)» [1,64].

Қазіргі кезеңде фразеология өз бойына жаңа нысана мен жаңа бағыттар жинақтауда. Бұл тұста фразеологизм таңба ретінде қарастырылып, тілдік таңба табиғатына сәйкес коммуникативтік актіге қатынасын, тіл және сөйлеуде өзіндік функциясы бар ұлттық-мәдени сипатымен ерекшеленетін тілдік бірлік ретінде фразеологизмдердің мағынасындағы объективтік және субъективтік факторларының арақатынасын зерттеу жолға қойылып отыр.

XX ғасырдың орта шенінде Қазақстан топырағында І.К. Кеңесбаев мектебі мен оның шәкірттері тұсында дүниеге келген фразеология проблемасы бүгінгі таңда оның нысаны, материалдары, қолдану аясы мен функциясы тұрғысынан әр түрлі аспектіде зерттелуде. Қазақстан фразеология тілдің фразеологиялық құрамын зерттейтін тіл білімінің саласы, тілдегі фразеологизмдер жиынтығы, сонымен қатар қандай да бір автордың қаламына тән фразеологизмдердің стильдік қолданысы мен жергілікті диалектизмге тән фразеологизмдер ретінде зерттелді.

«Осы зерттеулер негізінде фразеология тіл білімінің саласы ретінде мектеп бағдарламалары мен жоғарғы оқу орындарында оқытылып, тілдің фразеологиялық құрамына құрылымдық-семантикалық, грамматикалық, функционалдық-стилистикалық тұрғыдан топтастырулар жасалынды. Сонымен қатар фразеологизмдердің этимологиясына көңіл аударылып, олардың шығу төркініне диахрондық тұрғыдан талдаулар жасалып, көненің көзі болып табылатын тарихи фразеологияның пәні зерттеу нысандары айқындалды» [2,32].

Қазақ тіл білімінде фразеологизмдердің этимологиясын ашатын арнаулы лексикографиялық еңбектер болмаса да, Ә.Т. Қайдардың «Структура односложных корней и основ в казахском языке», Р.С. Сыздықтың «Сөздер сөйлейді», Ә. Нұрмағамбетұлының «Бес жүз бес сөз» сөздіктерінде кейбір фраземалардың этимологиясына лингвистикалық талдаулар жасалынған. Фразеологизмдердің этимологиясы мен жасалу көздерімен тығыз байланыста жатқан этнопсихологиялық және мәдени-танымдық аспектіде фразеологизмдердің зерттелуі кейінгі онжылдықта академик Ә.Т. Қайдар мен оның шәкірттерінің еңбектерінде көрініс табуда. Қазақстан топырағында дүниеге келген, қазіргі таңда әлемдік тіл білімі саласында өзіндік орны бар профессор М.М. Копыленконың фразеотіркес (фразеосочетание), яғни фразеология объектісі болып табылатын – «лексемалар тіркесі» концепциясы мен осы бағыттағы ғалымның шәкірттерінің еңбектері мен ғылыми монографияларының фразеология теориясын қалыптастырудағы маңызы зор.

Жалпы Қазақстан тіл білімінде фразеологияның алатын орны ерекше. Оның дәлелі – кейінгі кезде жарық көрген зерттеулер мен ғылыми диссертациялардың қорғалу санының жиілігі. Ауыз толтырарлық зерттеулер тек қазақ тілінің фразеологиялық қорымен ғана шектелмейді, олардың санын Қазақстанда тұратын жеке халықтар тілдері (ұйғыр тілі, корей тілі, түрік тілі, неміс тілі және т.б.) бойынша және орыс тілі фразеологиялық материалы негізінде жасалған зерттеулер толықтырса, қазақ тілінің туыстас түркі тілдерімен салыстыра зерттеген салыстырмалы-тарихи аспектіде жазылған диссертациялар бір төбе. Осы зерттеулер санына роман-герман тілдері мен орыс тілдерін немесе қазақ тілдерін салғастыра зерттеген типологиялық аспектідегі еңбектер де кіреді. Әсіресе, соңғы екі-үш жыл шамасында салғастырмалы-типологиялық тұрғыдағы фразеологизмдердің зерттелуін – тіл теориясын дамытудағы осы салаға қосылған үлес деп бағалауға болады.

Алайда фразеологизмдер жеріне жеткізе зерттеліп біткен ғылым деп айтуға болмайды. «Мұның шешілмеген даулы мәселелері өте көп. Сондықтан да соңғы 15—20- жылға дейін мұны жеке пән ретінде арнайы зерттеушілер тым аз болды. Қөбінесе лексикалық қор ретінде сөз байлығы деген топқа жатқызып, лексиканың көлемінде тексерумен шектеліп келгендігі

мәлім. Соңғы 20—25 жыл көлемінде түркі тілдерінде фразеология проблемалары жан-жақты зерттеліп, қыруар еңбектер жарық көрді.

Әсіресе, академик І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінң фразеологиялық сөздігі» атты көлемді еңбегі тек қазақ тілінде ғана емес, бүкіл түркологияға қосылған елеулі үлес деп қарауға болады» [3]. Автор аталған сөздіктің «Қазақ тілінің фразеологизмдері туралы» атты бөлімінде қазақ тіліндегі фразеологизмдердің теориялық мәселелерін жан-жақты қарастырып, біраз ілгері дамытқан. Біз осы бөлімді жазу барысында сол еңбекке сүйене отырып, соны теориялық арқау етіп жаздық.

Фразеологизмдер өз алдына дербес лингвистика саласы екендігін танытатын негізінен үш түрлі басты белгісі бар. Олар

- 1) даяр қалпында жұмсалыу белгісі,
- 2) мағына тұтастығы,
- 3) тіркес тиянақтылығы.

Осы үш белгіні еркін түсіну үшін әрқайсысын жеке-жеке алып қарайық. Фразеологизмдердің даяр қалпында жұмсалыу белгісі еркін сөз тіркесімен салыстырғанда айқын байқалады. Мәселен, Дәурен қалаға жүрейін деп отыр деген бір сөйлемді әркім неше саққа жүгіртіп, өзгерте беруіне болады. Мысалы; Дәурен қалаға жүрмекші, Дәурен жақын арада қалаға бармақшы, Дәурен қалаға барам ба деген ойда, Дәуреннің қалаға жүрем бе деген ойы бар т. б. Бұл сияқты еркін сөз тіркестері қатынас жасау процесінде әркімнің өз қалауы бойынша жасалады. Белгілі бір ойды кім қалай етіп жеткізсе де еркі бар деген сөз. Ал тілдегі фразеологизмдер бұлай етуге, құбылтуға көнбейді. Мәселен, төбесі көкке жетті дегенді төбесі көкке жетейіндеп тұр, төбесі көкке жетпекші деп өзгертуге болмайды. Бұлардың сыртқы құрылым-құрылысы еркін тіркеске ұқсағанымен, сөйлем ішінде қолданғанда біртұтас даяр күйінде жұмсалады. Ешкімнің ырқына көнбей, даяр тұрған құрылыс материалы ретінде қызмет етеді де, сол қалпында сөйлемнің құрамына енеді. Еркін сөз тіркесінің әрбір сыңары мағыналық дербестігін сақтап, сөйлемде әр басқа мүше ретінде жұмсалады. Синтаксистік сөз тіркесі белгілі бір үлгілер (модельдер), формулалар бойынша сөйлеу кезінде жасалады. Еркін тіркес пен фразалық тіркесті бір-бірінен ажыратудың түрлі амалдары да болады. Мысалы:

Ерке дүкеннен 40 пышақ сатып алды.

Қырық пышақпен қыржындап тұрған түлкі, о да осал жау емес қыранға (Абай). Екі сөйлемдегі қырық пышақ деген тіркестің алғашқысы — еркін тіркес те, соңғысы — фразалық тіркес. Алғашқы сөйлемде қырық, деген сан есім өзінің төрт оннан құралған сандық ұғымды тікелей білдіреді. Мұндағы қырық деген сөз пышақтың сан мөлшерін көрсетіп тұр. Соңғы сөйлемде бұл сөз (40) өзінің сандық ұғымынан біржола қол үзіп, фразеологиялық байлаулы мағынаға ауысқан. «Еркін тіркесте тіркескен сөздердің арасына басқадай сөз салып, өзгертіп айтуға, я болмаса, түрліше сұрақ қоюға көнеді. Мәселен, алғашқы сөйлемдегі қырық пышақ, деген тіркесті қырық күміс пышақ деп өзгертуге, пышақтың санына қарап, «Қанша?» деген сұрау қоюға болады. Ал соңғы сөйлемдегі қырық пышақ, деген тіркес мұндай өзгерістің ешқайсысына көнбейді. Оның есесіне фразалық тіркестің белгілі бір синонимдік баламасы болады. Мәселен, соңғы сөйлемдегі қырық пышақ деген тұрақты тіркесті қырқысу, аңдысу, жесісу дегендермен алмастыруға болса, алғашқы сөйлемдегі еркін тіркесте мұндай балама атымен кездеспейді» [4,19]. Тура мағынадағы сөз шындық болмыспен тікелей байланысты болады да, контексте тұрса да, тұрмаса да өзінің заттық логикалық қатынасымен белгіленеді. Ал фразалық байлаулы мағынадағы сөздер әрдайым белгілі контекстке телінді, бағынышты болып тұрады.

Оң көз бен оң қол дегендерді түсіну үшін де пәлендей контекстің қажеті жоқ. Өйткені бұлар өзінің тура (заттық) мағынасында жұмсалып тұр. Ал «менің оң көзім де, оң қолым да бір өзіңсің» десек, мұндағы оң көз бен оң қол дегендер туынды мағынада қолданылып, фразеологизмге айналған.

Бұлар сенімді серік, адал да мықты жәрдемші дегендермен баламалық қарым-қатынасқа түседі. Сондықтан, фразалық байлаулы мағынадағы сөздер өзіне лайықты белгілі контексті талап етіп тұрады.

Фразеологизмдер бір бүтін единица ретінде қолданылуы жағынан лексикалық единица — сөзге ұқсайды. Жалаң сөз де, күрделі сөз де сөйлеу кезінде жасалмайды, даяр тұрған құрылыс материалы ретінде сөйлемнің құрамына енеді. Мәселен, бала, балалы, балалық, балалау, бала-шаға, балажан, балажандық, балалы-шағалы тәрізді сөздер сөйлемнің құрамына енгенде бұлар түбір морфема, аффикстік морфемаға жіктелмейді, әрқайсысы бір бүтін единица ретінде жұмсалады. Фразеологизмдерді дәл осы сияқты құбылыс деп тану керек. Бұлар бірнеше сөздердің тіркесінен құралғанымен, тілдің қазіргі қалпы тұрғысынан дербес мағыналық бөлшектерге бөлінбейді, сөйлегенде тұтас күйінде қаз-қалпын бұзбай қолданылады. Мысалы: жер аяғы кеңіді, жерге қаратты, жерден алып, жерге салды, жер-жебіріне жетті, жерден жеті қоян тапқандай, жер-көкті басына көшірді, жер ортасына келген адам, жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты, жер-көкке сыйғызбады, т. б. Бұлар құрылым-құрылысы жағынан қаншалықты күрделілігіне қарамастан сөйлем ішінде әрқайсысы жеке сөздермен бірдей, теңесіп тұрады. Мәселен, қыздың жиған жүгіндей деген фраза—әсем, көркем көрікті деген синонимдердің біреуімен пара-пар, ит терісін басына қаптады деген — ұрысты, балағаттады, сөкті, дегендердің орнын басып, сөйлемнің бір мүшесінің қызметін атқарып тұрады.

Сөз бен фразеологизмдердің арасында да бірінен біріне ауысып жататын өтпелі қарым-қатыстық байланыстар болады. Тұрақты тіркестер мен күрделі сөздер о баста сөз бен сөздің тіркесуі арқылы келіп шықса, фразеологизмдердің кейбіреулері кей жағдайда қос сөз бен біріккен сөзге айналып кететіндері болады. Мәселен, түйетабан, мысыққұйрық, атқұлақ, кәріқыз, отағасы, ақсақал, жандайшап, атқамінер, атамекен, аткөпір, ауызекі, ауызба-ауыз, қырып-жою, өліп-өшу, күйіп-пісу, сүйіп-құшу, ат-сайман, атарман-шабарман, жатпай-турмай, өліп-тіріліп сияқты біріккен сөздер мен қос сөздер идиомалану, лексикалану, грамматикалану заңымен даму, өзгеру процестерін басынан өткізді. Қазіргі кезде бұлар лексика-грамматикалық жағынан біртұтас, ритм ырғағы жағынан бірыңғай болып барып фразеологизмдерден күрделі сөзге айналып кеткен.

Олай болса, күрделі сөздерді жалаң сөз бен тұрақты тіркестерді өзара байланыстырып тұратын дәнекер (көпір) деп есептеуге болады. Күрделі сөздер жалаң сөзбен де, фразеологизмдер мен де екі жақты байланыста болады. Өйткені есім фразеологизмдер мен күрделі сөздері бір үлгімен (модельмен) жасалады. Мысалы: жел аяқ, жел бау, жел буаз, жел бұйда, жел көз, жел қайық, жел көңіл, жел қуық, жел құйын, жел құяң, жел өкпе, жел сөз, жел диірмен, т. б. «Осылардың бәрі бір үлгімен жасалғанымен, мән-мағыналары бірдей емес, бұлардың біреулері күрделі сөзге (желбау, жел қайық, жел диірмен), енді біреулері фразеологизмдерге (жел аяқ, жел буаз, жел көңіл, жел құйын, жел сөз, жел өкпе) жатады. Ал қайсыбіреулерінің (жел бұйда, жел көз, жел құяң, т. б.) қайда барары күмәнді болып тұрады. Бұларды түр-тұрпатына қарап бәрін бір категорияға жатқызу ғылыми жағынан дұрыс шешім болмайды»[6,76]. Демек, күрделі сөздер мен фразеологизмдерді өзара жіктеп бөлу үшін бұлардың әрқайсысына тән өзіндік белгілерін жете тани білу керек деген сөз.

Фразеологизмдердің өзіндік екінші белгісі — мағына тұтастығы. Фразеологизм біткеннің бәрінде де белгілі бір меншікті мағынасы болады. Ол мағына тұрақты тіркесті құрастырушы сыңарлардың мағыналарына сәйкеспейді, оларға тәуелсіз, өздігінен өмір сүреді. Мәселен, жерден жеті қоян тапқандай дегеннен қатты қуанды, шаттанды дегенді түсінеміз. Бұл мағына жер, жеті, қоян, табу деген төрт сөздің бір де біреуімен байланыспайды, бірақ сол төрт сөздің қаз-қатар жұптасып қолдануы арқылы пайда болады. «Фразеологизмдер бір бүтін единица ретінде қолданып қана қоймайды, мағыналық жағынан да біртұтас единица ретінде көрінеді.

Мысалы: кір жуып, кіндік кескен жер (атамекен, туған жер), екі аяғын бір етікке тықты (тықсырды, састырды), инемен құдық қазғандай (бейнеті көп, өте ауыр), шаш етектен (көп, мол), аттың жалы, түйенің қомында (асығыста, қарбаласта) дегендердің, бәрі де құрылым-құрылысы жағынан түрлі-түрлі болғанымен, әрқайсысы мағына тұтастығымен сипатталады. Фразеологизмдердің мағына тұтастығын жеке сөзбен нақ бірдей деп санауға болмайды» [7,79]. Сөз түбір мағынаны, яғни лексикалық мағынаны білдіреді. Ал фразеологизмдер әрқашанда туынды мағынада жұмсалып, сөзбен баламалық қатыста емес, жанамалы байланыста тұрады. Зерттеушілер қазіргі кезде сөз бен еркін тіркес мағынасын лексикалық мағына, ал жанамалық қатыста болатын тұрақты тіркестердің мағынасын фразеологиялық мағына деп жіктеп бөледі. Мәселен, біреулердің басының көлеміне қарап, үлкен бас, кіші бас немесе басы үлкен, басы кіші деуге болады. Мұндағы үлкен мен кіші дегенде ешқандай эмоциялық бояу жоқ. Сөздің дәл ұғымын көрсетіп тұрады. Осы ұғымды фразеологизмдермен де білдіруге болады. Мысалы, бастың үлкенін — қауға бас, кішісін — шақша бас десек, онда бастың соншалықты үлкен, я кіші екендігін білдірумен қатар, оған күшті эмоциялық мән жамайды. Сөйтіп біреулердің ар-намысына тиіп, ашу-ызасын келтіретіндей жағдай жасайды. Сол сияқты кісілердің аузына қарап біреуін — дорба ауыз, екіншісін — оймақ ауыз десек те жағымды-жағымсыз көзқарас пайда болады. Олай болса, жеке сөздің лексикалық мағынасы мен тұрақты тіркесін, фразеологиялық мағынасы бір-біріне теңбе-тең балама болмайды деген сөз. Жеке сөз де кейде ауыс мағынада қолданылып, бейнелі мәнге ие болады. Мысалы: Жылқының жылқысы бар, Қазанаты бір бөлек. Жігіттің жігіті бар Азаматы бір бөлек (Мақал). Осындағы азамат деген сөз қатардағы жәй жігіт емес, адамгершілігі мол, парасатты ерекше кісі дегенді бейнелеп көрсетіп тұр. «Жеке сөздердегі бұл сияқты бейнелілік мағына анда санда елең етіп, бір көрініп қалатын сирек құбылыс деп танылады. Ал фразеологизм біткеннің бәріне тән басты белгі туынды мағынада жұмсалып, әрдайым бейнелі мән тудырады. Фразеологизмдердің мағынасында жағымды немесе жағымсыз әйтеуір бір экспрессивті реңк болады. Сөз бен тұрақты тіркестердің айырықша көзге түсетін бір ерекшелігі осында» [8,81].

Тіркес тиянақтылығы да фразеологизмдердің ең негізгі белгілерінің біріне жатады. Тиянақты сөз тізбегіндегі сөздер әркімнің қалауынша емес, қалыптасқан белгілі жүйемен орналасады. Өзара тығыз жымдасып орналасқан сөздердің жігі ажыратылмай тұрады. Олар бір-бірімен иін тіресіп, өзге сөзбен алмастыруға я болмаса, тұрақты орын тәртібін өзгертуге келмейді. Мәселен, мұрнын көкке көтерді дегеннің орнына қолын көкке көтерді десек, мән-мағынасын бүтіндей өзгертіп жібереді. Тұрақты тіркес еркін тіркеске айналып кетеді. Ал көк деген сөздің орнына оның синонимі аспан сөзімен ауыстырсақ (мұрнын аспанға көтерді), мағына тұтастығы онша бұзылмағанымен, стильдік мәні солғындап, үйлесімі кемиді, құлаққа жағымды тимейді. Көтерді деген етістікті көтермеді, көтеріп тұр, көтермейікші дегендей түрлендіріп, өзгерте беруге де көнбейді. Тек өзінің сіресіп қалыптасқан қалпында қолдануды талап етеді. Сол сияқты бармағын тістеді деудің, орнына саусағын тістеді десек, фразеологиялық мағынасынан ажырап, басқаша мән алады. Сондай-ақ санын соқты деген тұрақты тіркестің құрамындағы сан деген сөздің орнына тізе немесе бас деген сөздер қолданылмайды. Қолданыла қалған күнінде тұрақтыдан еркін тіркеске ауысады.

Кейде тұрақты тіркестің құрамындағы бір сөздің әр түрлі формасынан әлденеше фразеологизмдер жасала беруі де мүмкін.

Мысалы, жамбасы жерге тигенше (өле-өлгенше), жамбасы жерге тиді (өлді, жер жастанды), жамбасы жерге тимеген (ешкімнен жығылып көрмеген, күшті). Кей ретте жалғыз дыбыстың бір өзі--ақ тұрақты тіркестің мән-мағынасын бүтіндей өзгертіп жібереді. Мәселен, тіл тиді дегеннен сұқ, өтті, көз тиді дегенді түсінсек, тілі тиді болса, біреуді біреу балағаттап сөкті, тілдеді болып, мүлдем басқаша мағынаға ауысады. Сол сияқты іш тартты, ішін тартты, ішіне тартты дегендердің сыртқы құрылым-құрылысы бір-біріне соншалықты жақын болғанымен, мән-мағынасында елеулі айырмасы бар [9,83].

Ауызға ілікті мен ауызға ілінді, ауыз ашты, ауыз ашпады, аузын ашырмады дегендердің бәрі де өз алдына жеке-жеке фразеологизмдер деп есептеледі. Бұл жағынан қарағанда фразеологизмдердің орын тәртібінің тұрақтылығы сөздің морфемалық құрамының тұрақтылық сипатымен бірдей деп есептеуге болады. Жоғарыдағы аталған үш түрлі белгі (тұрақтылық, тұтастық, тиянақтылық) арқылы фразеологизмдер тілдің өзінде категорияларынан оқшауланып, өзіндік бітім-бейнесімен дербес өмір сүреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалиев Ғ, Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: «Сөздік- Словарь», 2006.-264 б.
2. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы, 1965. – 600 б.
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998.
4. Копыленко М. М. Основы этнолингвистики / М. М. Копыленко. – Алматы: Евразия, 1995. – С. 19.
5. Саркенова Қ.Қ. Қазақ фразеологизмдерінің стильдік саралануы. ҚДА.Алматы, 2001.-24 б.
6. Виноградов В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Москва: «ВШ», 1966.-210 стр.
7. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі.- Алматы, Ғылым, 1977. -712 б.
8. Исаев. С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. –Алматы: «Рауан», 1998.-230 б.

ПРИЗНАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ЯЗЫКОЗНАНИИ КАК СВОЕОБРАЗНЫХ ПРИЗНАКОВ И ЯЗЫКОВОЙ ЕДИНИЦЫ

Аннотация

В статье на основе исследований фразеология как отрасль языкознания изучается в школьных программах и вузах, разработаны структурно-семантические, грамматические, функционально-стилистические группировки фразеологического состава языка. Также было уделено внимание этимологии фразеологизмов, проведен диахронический анализ их происхождения, определены объекты изучения предмета исторической фразеологии, являющейся источником древностей.

Ключевые слова: фразеология, стилистика, этимология, языковая система, теория языка.

RECOGNITION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN LINGUISTICS AS PECULIAR FEATURES AND LINGUISTIC UNITS

Abstract

In the article, on the basis of research, phraseology as a branch of linguistics was studied in school programs and universities, and structural-semantic, grammatical, functional-stylistic groupings of the phraseological composition of the language were developed. In addition, attention was paid to the etymology of phraseology, a diachronic analysis of their origin was carried out, and the objects of study of the subject of historical phraseology, which is the source of antiquity, were identified.

Keywords: phraseology, stylistics, etymology, language system, language theory.

МРТНИ 17.09.91

Жанұзаққызы Ақбота*Баишев университеті*zhanuzak2002@internet.ru**ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА МОНОГРАФИЯЛЫҚ ТАҚЫРЫПТАРДЫ ОҚЫП-ҮЙРЕНУ. (А КӨШІМБАЕВТЫҢ АҚЫН-ЖАЗУШЫЛАР ӨМІРБАЯНЫН ОҚЫП ҮЙРЕНУ ТУРАЛЫ ӘДІСТЕМЕЛІК ОЙЛАРЫ)****Аңдатпа**

Мақалада қазақ әдебиетін оқытудың әдістемесі тарихының бастауында тұрған ғалым-әдіскер Атымтай Көшімбаевтың монографиялық тақырыптарды оқып-үйрену бағытындағы әдістемелік ойлары талданады. Ақын-жазушы өмірбаянын оқытудың ерекшеліктері мен артықшылықтары тұжырымдалады. Жалпы білім беретін орта мектептің жоғары кластарында оқылатын монографиялық тақырыптарды оқытудың іргелі негізін қалаған әдіскердің ой-пікірлері бүгінгі күнге дейін маңызын жоймағандығы, өзектілігін пайымдалады. Тақырыпты оқытудың ғылыми-теориялық салмағы, көтеретін жүгінің ауқымдылығына байланысты бүгінгі мектеп мұғалімдеріне де берер тағылымы зор. Оқушы білімін жетілдірудің жолдары, пән мұғалімінің ескеретін тұстары талқыланады. Басқа да ғалымдардың әдіскер А.Көшімбаевтың ойымен ұштасатын пікірлері бірге қарастырылады.

Түйінді сөздер: өмірбаян, шығармашылық қызмет, білімдік және тәрбиелік мақсат, автор тұлғасы.

Қазақ әдебиеті пәнін оқыту барысында ақын-жазушылардың өмірбаянын білім алушыларға үйретуге ерекше мән беріледі. Оқушылар үшін білімдік, тәрбиелік мәні жоғары монографиялық тақырыптар көркем сөйлеу дағдысын жетілдірумен қатар нақтылық пен дерек, дәйекті сұрыптай білуге үйретеді. Көркем сөз шеберлерінің өнегелі істері мен атқарған қызметтерін тереңінен оқу арқылы өз-өздерін тәрбиелейді. Отан қамы үшін, ел игілігі үшін адал қызмет етудің жолдарын игеріп, азамат ретінде өздерін қалыптастырады. Әрбір ақын-жазушы елге пайда келтіру үшін еңбектенген тұлға ретінде қарастырылады. Мектепте ел үшін адал қызмет еткен азаматтардың өмірі мен шығармашылық жолын оқыту пайдалы әрі қажетті. Жас буынға әдебиет классиктердің үлгілі, өнеге аларлық еліктеп үйренерлік пайдалы жақтары көп. Отанын шексіз сүю, еркіндік үшін күресу, әділеттілікті іздеу сияқты адамгершілік қасиеттер – көп ақын-жазушыларға тән белгілер. Осы аталмыш нәрселердің бәрі – қоғамға өз үлесін жақсы жағынан қосуға, дұрыс өмір сүруге білім алушыларға үлгі боларлық сапалар. Сол себепті де оқу бағдарламаларына жеке шығармамен қоса ақын-жазушы өмірбаяндары да өтіледі.

Өмірбаяндардың білімдік жағына келер болсақ, әр ақын-жазушының өмірбаяны оның жеке шығармаларына кіріспе ретінде қаралады. Өмірбаянды сөз еткенде әлеуметтік жағдай, тарихи оқиғалар, өзін қоршаған қоғамдық орта шындығы жан-жақты айтылады. Баланың жас ерекшелігіне қатысты лайықты мәліметтер беріледі.

Автордың өміріне қатысты материалдар білім алушылардың ақыл-ойының дамуына ықпал етеді. Шығарманың мазмұнын түсініп оқуға алдын ала бейімдейді. Кейбір ақын-жазушылар үстем тап ортасынан шықса да, өз қоғамына жирене қарап, әділдіктің жақтаушысы ретінде халқының мұңын жоқтайды. Мәселен, Абай ақын аға сұлтанның баласы бола тұра, әлеуметтік теңсіздіктің жілігін шағып, өлеңдеріне арқау етті әрі атаның баласы емес адамның баласы бола білді. Осы тұрғыдан келгенде оқушыларға жазушының өмірбаянын оның шығармашылық қызметімен байланыстыра әңгімелеу аса қажет болады.

Жазушы шығармасының мазмұнын жете түсіну үшін автордың өмір сүрген кезеңі туралы деректерді оқып-білу маңызды. Кластан тыс оқу жұмысын жандандыру үшін де өмірбаянмен толық танысудың қажеттілігі зор. Сабақ беруші пән мұғалімі автордың өмірбаянын жалаң күйде айтпай, шығармаларының шығу тарихымен байланыстыра отырып, қызықты ақпараттарды үйлестіріп айтса, кластан тыс кітап оқуға оқушы ынталанады. Өмірбаяндық материалдардың оқушылар үшін тек білімдік ғана емес тәрбиелік мәні де жоғары. Қазақ әдебиетінің классиктері Махамбет, Ыбырай, Абай, Сәкен, Ілияс, Мағжан т.б. ақын-жазушылардың жарқын бейнесі есімдері аталғаннан-ақ көз алдымыздан өтеді. Тарихымыздан ойып тұрып орын алған осындай тұлғалардың әдебиетімізді дамытуға сіңірген еңбектері түсіндіріледі. Кім болса да, атақ, бедел, даңқ сияқты қасиеттерге адал еңбек еткенде ғана қол жеткізе алатындығы, құрметке бөленетіндігі ұғындырылады.

Оқушылар ел құрметіне бөленген адамдардың еңбегіне сүйсініп, өмір жолынан үлгі алумен қатар олардың мінез-құлқына, әдет-салтына еліктей білулері керек. Ақын-жазушылардың басым көпшілігі кітаппен дос болып, білімге құмартып өскен. Өздері кітап жазумен ғана шектелмей, өзге де қаламгерлердің шығармаларын ұдайы оқып отырған, білімін жетілдірген. Бұл сияқты ізденімпаз жандардың тамаша қасиеттері оқушылардың білімге ұмтылуына септігін тигізеді.

А.Көшімбаев «Қазақ әдебиетін оқыту методикасы» оқу құралында былай дейді: «Оқушыларға жазушыларды таныстырғанда, олардың өмірбаянын бірыңғай схематизм мен формализм жолымен түсіндірмей, әрбір жазушыны тарихи тұрғыдан қарап, бағалап, оқушылардың жасына, біліміне қарай әр жазушының өзіне тән ерекшелік жақтарын ашып көрсету қажет. Әрбір жазушы өзінің жасаған заманына, өмір сүрген, қызмет еткен кезіндегі саяси-әлеуметтік ортасына байланысты алып қарастырылуға тиісті.» [1.50]

Ол үшін алдын ала сабаққа дайындалу барысында пән мұғалімдері өмірбаянына тікелей қатысы бар шығармаларын, көз көрген жандардың естеліктерін, сурет немесе бейнежазбаларды орынды қолдануы керек. Қызықтырып берілген материал оқушының қызығушылығын оятып, әрі қарай шығарма оқуға ынтасын жетелейді. Сонда ғана біз өткен тарих пен бүгінді шебер қиюластырып, оқушының функционалдық сауаттылығын арттыра отырып, өмір шындығын жан-жақты суреттеген жазушыларымыздың шығармаларын тереңінен балаға ұғындырамыз.

Өмірбаянды оқытудың білімдік, тәрбиелік қыры мына жағдайларда әлсіреп кетеді:

- Пән мұғалімі ақын-жазушының өмірі туралы мәліметке немқұрайлы қараса;
- Көрнекі құралдарды тиімді немесе мүлдем қолданбаса;
- Тәрбиелік мәні жоқ сүреңсіз нәрселер айтылса;
- Оқушы ұғымына ауыр тиетін ақпараттар көп берілсе;
- Сабақ әдісі дәріске айналып кетсе.

А.Көшімбаев IV-VII кластарда ақын, жазушының өмірбаяны жөніндегі мәліметтерді баяндаудың төрт түрі бар екендігіне тоқталды. Біреуі – жазушының өмірбаянынан берілетін мәлімет, екіншісі – өмірбаяны арнаулы түрде өтілмейтін жазушылар жайында қысқаша анықтама беру, үшіншісі – өмірбаянымен қатар творчестволық жолы туралы мәлімет беру, төртіншісі – жазушының өмірі туралы құрастырылған әңгіме. [1.51]

Ақын-жазушылардың өмірі туралы әңгіме-очерктер балаларға лайықталып жазылғаны некен-саяқ. Өмірбаянды оқытудың білімдік, тәрбиелік мәнін дұрыс сақтау үшін баланың жас ерекшелігін ескеріп отыру керек. Көшімбаевтың айтар ойын Қоңыратбаев былайша сабақтайды: «Талдау сабақтарының формаларынан мұғалімдерде мынадай бір сыңар жақ ой тууы мүмкін: егер тек шығарманың жеке компоненттері ғана талдауға объект болатын болса, жазушының әдебиетке қосқан жаңалығы, қалыптастырған жанрлары, стилі, әдісі, идеялық бағыты талдауға объект болмайды екен, объект бола қалса, ол тек лекция, шолу әдісімен ғана

беріледі екен деулері мүмкін. Дұрысында, жазушы мен оның творчествосы, әсіресе жанры мен стилі, ең алдымен нақтылы талдау сабақтарына ұйтқы, арқау, негіз болуға тиіс. Олардың әдеби-творчестволық жолын әуелі жалпылай шолсақ, өмірін де өзінше танытсақ, кейін олардың программаға енген, монографиялық түрде өтілсін деген шығармаларын ылғи ғана талдау әдісімен жеткіземіз. Бұл – жалпыны дәлелдеу, оригиналдылығын, орнын нақты шығармалар арқылы есте қалдыру, бекіту және оның стилін, әдісін, көркемдік тәсілдерін таныту. Оқушының әдеби даму, жеке авторлар жайындағы әсері, білімі сонда ғана орнықты, берік болады. Жазушыны шындап танымаған жерде одан әсер алу, еліктеу өз дәрежесіне жетпейді», – деп түсінік беріп өтті. [2.47]

Әдебиет пәнін оқытудың басты мақсаты – жас буынның функционалдық сауаттылығын арттыру, жеке тұлға ретінде қалыптастыру, әдеби дамудың заңдылығы жайында білім бере отырып, олардың эстетикалық сезімін байыту, патриоттық тәрбие беру.

Жазушыны біз мектепте лекция әдісімен (заманы, өмірі, творчествосы), талдаумен (жанры, стилі, орны) және теориялық жинақтау жолдарымен танытамыз. Бұл желі олардың қоғамдық-мәдени қызметін, әсіресе әдебиетке қосқан үлесін, білдіруге байланысты. Тарихи желіде тек әдеби процесс қана емес, автор тұлғасы да көрінеді. Ақын-жазушылардың өмірі мен шығармашылығын жете меңгертіп, шығармашылығын тереңінен танытатын – қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдері. Пән мұғалімдері әдіскер ғалымдардың ойлары мен пікірлерін ескере отырып, жаңартылған білім беру мазмұнындағы бағдарламаны баланың танымына сай меңгерте алады. Ол үшін тарих пен бүгінгі күнді шынайы сабақтастырып, ізденіс жұмысын арттыру қажет. Еліне адал қызмет етер болашақ ұрпақты тәрбиелеуде әдебиеттің алар орны ерекше. Автордың өмірбаянына да салғырттық танытпай, жауапкершілікпен қарай білуді оқушыларға міндеттеп, талап қоя білу керек.

Мектепте қазақ әдебиеті ақын-жазушылар шығармаларын оқыту үшін сұрыптау, таңдау сияқты білім мазмұнын құру мәселесі үнемі күн тәртібіндегі өзектілікте болғандығын айта келіп, әдіскер-ғалым Әрінова: «...Әдебиет пәні мұғаліміне көмек ретінде, әдістемелік құралдар негізінен ақын-жазушылар өмірі мен шығармалары түсіндіруге арналған танымдық мазмұндағы кітапшалар – Қайнекей Жармағанбетовтің, «Жамбыл Жабаевтың өмірі мен творчествосы», Сағынғали Сейтовтың «Тайыр Жароковтың творчествосы», «Ғабит Мүсіреповтың творчествосы», Айқын Нұрқатовтың «Мұхтар Әуезовтың творчествосы» маңызы зор». [3.51] тағы сол сияқты деген кітаптардың монографиялық тақырыптарды оқытуда мұғалімге өте зор көмек болатынын атап көрсетеді. Көшімбаевтың ізбасар ғалым – әдіскерлерінің бірі – Төлеутай Ақшолақовтың да монографиялық тақырыптарды оқытуда ұсынар әдістемелік ой-пікірлері өте көп. «Әдебиет тарихы курсы оқулығының монографиялық тарауы – оның салмақты бөлімі», – деп, зерттеуші ғалым оқулықтағы осы тарауларға үлкен талғампаздықпен қарайды. «Оқулықтармыздағы монографиялық тараулардың ғылыми-теориялық салмағын да, сол сияқты көлемін де барынша арттыру керек, ол үшін негізінен талдауға ұсынылған шығармаларға көп орын берілсін,» – деп біледі. [4, 90 бет] Монографиялық тақырыптарды оқыту мәселесі өткен ғасырдың екінші жартысында басталып, күні бүгінге дейін жалғасын табуда. Қанипа Бітібаеваның «Әдебиетті оқыту әдістемесі», (1997) [5] Жұмажанованың «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі», (2009). [6] Жұмақаеваның «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» (2015) [7] еңбектерінде де ауызға алынып, арнайы әдістемелік арқауы жалғасын табуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Көшімбаев А. Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. – Алматы. Мектеп, 1969. - 244 б.
2. Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқытудың методикасының очерктері. Алматы, 1962 -212 б.
3. Әрінова Б.А Қазақ әдебиеті оқу әдістемесінің ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы. Монография. – Алматы. Жазушы, 2004.-242 б.

4. Ақшолоақов Т. Көркем шығарманың эстетикалық табиғатын таныту. – Алматы. Мектеп, 1975. -105 б.
5. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі – Алматы. Рауан, 1997. -67 б.
6. Жұмақаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі : Оқулық. . - Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2015. - 242 б.
7. Жұмажанова Т.Қ. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Алматы. Білім, 2009. -287 б.

**ИЗУЧЕНИЕ МОНОГРАФИЧЕСКИХ ТЕМ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ.
(МЕТОДИЧЕСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ А. КУШИМБАЕВА ОБ ИЗУЧЕНИИ
БИОГРАФИИ ПОЭТОВ И ПИСАТЕЛЕЙ)**

Аннотация

В статье анализируются методические мысли ученого-методиста Атымтай Кушимбаева, стоящего у истоков истории методики преподавания казахской литературы, по изучению монографических тем. Сформулированы особенности и преимущества

преподавания биографии поэта-писателя. Рассуждения методиста, заложившего фундаментальную основу преподавания монографических тем, изучаемых в старших классах средней общеобразовательной школы, до сих пор не утратили своей значимости, актуальны. В связи с большой научно-теоретической тяжестью преподавания темы, масштабностью поднимаемого бремени, это немаловажно и для сегодняшних школьных учителей. Обсуждаются пути совершенствования знаний учащихся, моменты, учитываемые учителем-предметником. Вместе рассматриваются мнения других ученых, сопоставляющиеся с мнением методиста А. Кушимбаева.

Ключевые слова: биография, творческая деятельность, образовательная и воспитательная цель, личность автора.

**THE STUDY OF MONOGRAPHIC THEMES IN THE LESSONS OF LITERATURE. (A.
KUSHIMBAEV'S METHODOLOGICAL REFLECTIONS ON STUDYING BIOGRAPHIES
OF POETS AND WRITERS)**

Abstract

The article analyzes the methodological thoughts of the methodologist Atymtai Kushimbayev, who stands at the origins of the history of the methodology of teaching Kazakh literature, on the study of monographic topics. The features and advantages of teaching the biography of the poet-writer are formulated. The arguments of the methodologist, who laid the fundamental basis for teaching monographic topics studied in the senior classes of secondary school, have not lost their significance and are still relevant. Due to the great scientific and theoretical burden of teaching the topic, the scale of the burden being raised, this is also important for today's school teachers. The ways of improving students' knowledge, the points taken into account by the subject teacher are discussed. Together, the opinions of other scientists are considered, compared with the opinion of the methodologist A. Kushimbayev.

Keywords: biography, creative activity, educational and educational purpose, personality of the author.

МРНТИ 17.09.91

Жардемғали А.Т.
Баишев Университеті
zhardemgali.adina@mail.ru

ТҰРСЫНБЕК КӘКІШҰЛЫ ЖИЕНҒАЛИТАНУДЫҢ АРНА БАСЫНДА

Аңдатпа

Жиырмасыншы ғасырдың басында өркен жайған ұлттық әдебиетімізге қазақы жазу машығынан алшақтамай қалам тербеген, ұлттық нақыштағы қаламгерлердің бірі жерлесіміз – Жиенғали Тілепбергенұлы.

Ғылыми мақалада жиенғалитанудың бастауында тұрған профессор Тұрсынбек Кәкішұлының жазушының қаламгерлігі туралы зерттеушілік ізденістері баяндалады. Жиенғали Тілепбергенұлының «Садақ» журналының шығарушысы және әдебиеттегі алғашқы жазушылық қолтаңбасы сөз болады және жазушының творчестволық ерекшеліктері, ұлттық әдебиетті дамытуға қосқан үлесі сараланады.

Мақалада жазушы, драмашы, сатирик, Жиенғали Тілепбергенұлының шығармашылығын сөз еткен өзге де отандық ғалым зерттеушілеріміздің пікірлеріне орын берліп сарапталады.

Түйінді сөздер: әңгіме-очерк, драма, сатира, сын тарихы, эссе- хикая, фельетон.

Көрнекті ғалым, қоғам қайраткері Тұрсынбек Кәкішұлының 95 жылдық мерейтойы үстіміздегі жылдың 11 қарашасы күні Республикамызда ерекше аталып өтті. Халықаралық «Тұрсынбек Кәкішұлының және қазақ әдебиетінің тарихы мен сынын зерттеудің келелі мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы Алматы қаласы, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінде өтті. Әдебиеттанушы ғалымның сан-салалы әдеби зерттеулерінің ішінде жерлесіміз жазушы, драмашы, сатирик Жиенғали Тілепбергенұлы туралы ізденістерінің біз үшін орны бөлек.

Профессор Т.Кәкішевтің «Қазақ совет әдебиетінің қалыптасу дәуіріндегі идеялық творчестволық мәселелер» (1917-1929 жж) деген тақырыптағы кандидаттық диссертациясы – кеңес әдебиетінің туу, қалыптасу кезеңіндегі зерттеген еңбектердің қатарын толықтырып, ғылымға үлкен олжа салған зерттеу еңбегі.

Бұл еңбекте 20-30 жылдар кезеңі әдебиетіміздің даму, қалыптасу үрдісіне үлес қосқан ақын-жазушылардың ішінде ақтөбелік жазушы Жиенғали Тілепбергенұлының шығармашылығын да зерттейді.

20-жылдар жаңа қазақ әдебиетіне бір кісідей үлес қосқан жазушы Жиенғали Тілепбергенұлының қаламынан туған шығармалары Т.Кәкішевтің 1955 жылғы зерттеу мақаласында баяндалады. Осы іздену барысында ғалым су түбіндегі маржанды жазбай таниды. Т.Кәкішев «Жаңа әдебиет» журналының 5-6 санында «Кім қалай жазған?» деген топтама ішінен Жиенғалидың жүрекжардысына назар аударғанын «Сандалтқан «Садақ» хикаясында тарата суреттейді. «Садақ» қандай журнал? Жазба журнал бола ма екен? Жасырын шығарғандары қалай?» --- деген сауалдарға жауап іздей отырып, «Ғалия» медресесі шәкірттерінің қаламдарының басығуына жәрдемі тисе, онда бірталай уақыт шыққан ғой», [1.12] деп топшылайды. Осы кезден Жиенғалидың азаматтық келбеті мен жазушылық қарымына ниет қойған Т.Кәкішев ол турасында жолыққан деректер мен мұрағаттарды тірнектеп жинай бастайды. Әсіресе, Жиенғалидың «Садақ» журналының Б. Майлиннен кейінгі шығарушы - редакторы болуы ғалымды қатты қызықтырады.

1952 жылы Қазақтың ұлттық кітапханасы қолжазбалар қорынан «Садақтың» бірнеше санын тауып алады. 1916 жылы шыққан 20,21,22- сандары үлкен де тынымсыз ізденіске бастайды. «Жиенғалидың псевдонимі «Жекей» көзіме оттай басылды. Журналдың редакторы - шығарушы болып қол қойыпты, көптеген дүниелерін жариялапты. Міне, осы сәттен «Садақтың» басқа сандарын іздеп сандалу басталды», дейді – ғалым. [2.11]

Уақыт шаңына көмілген мұраны табу мақсатымен Петропавл, Уфа, Казан, Ленинград, Москва, Ташкент қалаларына шыққан ғылыми сапарларында, архив ақтарып жүргенде, ғалым жүрегінің бір бұрышында, өзінің қимасындай болып, «Садақты» табу үміті жүреді. Ғалым 1957 жылы башқұрт халқының ардақты ұлы, Б. Майлин, Ж. Тілепбергенұлымен бірге оқыған жазушы Сайфи Құдашқа кездеседі. Медресе «Ғалияда» оқыған қазақ жастары туралы әңгімеге қанығады. С. Құдаш, Ж. Тілепбергенұлы туралы: «Жиенғали қазақ жастарының басын қосып, ілгерінді іске жұмылдырушы, «Садақ» журналының Бейімбеттен кейінгі редакторы болған өте пысық та ұйымастырғыш жігіт еді», – дейді. [3.28] С.Құдашпен кездесуден алған әсері «Қазақ әдебиеті» газетінің 1958 жылғы 1 тамызда «Қолжазба, «Садақ» журналы» атты мақаласында тамылжыта баяндап, «Садақ» журналы туралы ғылымтанымдық мәліметті тұңғыш рет баспасөз бетіне шығарады. Жазушы Ж.Тілепбергенұлының тыңдырған істерінің тарихтамсында, өткен күндер көлеңкесінде қалып қоймауына бар ынтасымен кіріскен Т.Кәкішовке Жиенғали аруағы дән риза шығар. Ғалым Ж.Тілепбергенұлының азды-көпті еңбегін «Қазақ әдебиеті тарихының» 1967 жылғы үшінші томына енгізіп, «Дәуір суреттері» деп аталған монографиялық этюдінде тәптіштей талдайды. 1969 жылы «Ізбасар» атты таңдамалы шығармалар жинағын құрастырып, «Жазушы» баспасынан шығарды. Оның үстіне медресе «Ғалия» шәкірттері шығарған қолжазба журнал негізінде қазақтың интеллектуалдық қуатын іздеген автор «Садақ» атты эссе- хикаясында Жиенғалиды басты кейіпкерінің бірі етті.

Ж.Тілепбергенұлының 1925-30 жылдар аралығында түрлі баспа беттерінде араб, латын қаріптерімен жарияланған мақала, фельетон, әңгіме-очерк, хабарларын және өзге ден туындыларын осы күнгі оқырманға танымал қаріпке түсіріп, жинақтап, басы бүтін дүние етіп жариялаған Т.Кәкішевтің жиенғалитану басында тұрғанын ерекше айту керек. Жиенғали есімінің ұрпақ санасынан өшпей, рухани ғұмырының жалғасып келе жатқаны осындай ізденіске байланысты болғанын айтқымыз келеді.

Баспа беттерінде дүркін-дүркін мақалалар жариялауы, Жиенғалидың ғұмырнамасын тізбектеп тірілтуі, шығармалар жинағын құрастыруы, «Садақ» атты роман-эссесіне кейіпкер етуі, тіпті жазушының 1995 жылы қараша айында Ақтөбе өңірінің Мұғалжар жерінде 100 жылдық мерейтойының аталып өтуіне мұрындық болуы, марқұмның басын қарайтып, белгі қоюға демесін жасағандығы Т.Кәкішевтің ғалымдық парасатының ғана емес, адами болмысының биіктігін көрсетеді, өзінің соңынан ерген шәкірттеріне үлгі боларлық ұлағаты деу орынды.

«Садақ» атты хикаясы арқылы ғалым көптеген деректерді қайта жаңғыртып, Жиенғалидың жазушылық дарынының қуатты да өнімді екенін, ұйымдастырғыш қабілетін, ұлтжанды зиялылығын танытуға үлес қосты.

«Әдебиетке келгендердің бәрі бірдей генерал бола бермейді. Ол жасақтың офицерлері, сержанттары да, қарапайым солдаттары да болады. Әрқайсысының сіңірген еңбегіне қарай әдебиет тарихы өзінің бетінен елеп-екшеп орын береді. Солардың ішінде Жиенғали Тілепбергенұлының әсем орны, биік сөресі бар» [4.77] деген Т.Кәкішевтің пікірі – қазақ әдебиетінің тарихына көп кірпіштің біріндей кетігін тауып қаланған жазушы шығармашылығына берілген әділетті баға. Жиенғали мұрасы – біз үшін асыл қазына. Сол рухани қазыналардың қалтарыс, қырына терең үңіліп, өткен дәуір суретін, кезең келбетін сезіну – кейінгі буынға зор міндет.

Оның алғашқы қадамы басталды да, Ақтөбе өңірінде Жиенғали атына мектеп, көше есімі беріліп, екі томдық шығармалар жинағы шығарылды. Жиенғалитанушы ғалым, филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ғ.М.Ниязованың «Жиенғали Тілепбергенұлының шығармашылық ғұмыры», «Сатира жанрының семсері» атты зерттеу еңбектері жазылып, ғылыми-әдеби айналымға енгізілді. Осындай игі істің басы-қасында ғалым Т.Кәкішев сынды алғыр сана иелері болмаса, жабулы қазан жабулы күйінде қалып қоюы да ықтимал еді-ау деген ой көлбеңдегенде, ғалымдық табандылыққа, дәйектілікке еріксіз бас игендей боласың. Жиенғали жанашырының өнегесі өзгелерімізге де жұғысты болғай!

Ж.Тілепбергенұлының шығармалары – бүгінгі ұрпақ үшін өткен дәуір шындығын, халқымыздың көркем тарихын, тыныс-тіршілігін көркемдік даму деңгейін танытатын құнды дүниелер. Жиенғали Тілепбергенұлының прозасының басты тақырыбының бірі - жаңа ауыл, жаңадан қоныс теуіп жатқан жаңаша қарым-қатынас, ауыл өміріне келіп жатқан кеңестік салт, жаңа ұғым, жаңа көзқарас жазушы творчествосынан көрініс беріп отырады. Халықпен біте қайнасып, қоян-қолтық араласқан жазушы өзі куә өмірден тамаша қаһармандарын табады. Ауыл кедейлеріне тән іс-әрекетті, солардың барлығына ортақ қасиеттерді, бәріне тән ояну, өсу жолдарын бір қаһарманның басына жинайды. Ж.Тілепбергенұлының «Ораза», «Перизат-Рамазан» пьесасы, «Таңбалылар» повесінде Қалман бейнесі сомдала түскен. Ж.Тілепбергенұлы – әдеби қазынамызға ондаған образдар қосқан жазушы. Оларды терең мағыналы, өткір тілді, көрікті етіп, барынша қызықты етіп жазды.

Белгілі ғалым Б.Кенжебаев: «Бейімбет пен Ілияс, Аманғали мен Асқар, Жиенғали мен Қадір күнделікті өмірден алынған сан-алуан маңызды тақырыпқа тамаша фельетондар жазды. Оларды терең мағыналы, өткір тілді, көрікті етіп, барынша қызықты етіп жазды.[5.1] Фельетонның өте жақсы үлгілерін жасады», - дейді. Ж.Тілепбергенұлының жазушылық қызметінде фельетон мен сықақ әңгіме, сатиралық суреттеме үлкен орын алады. Оның қаламынан елуге тарта фельетон, сықақ әңгімелер мен сатиралық суреттеме, корреспонденциялар туған. Олардың бірсыпырасын профессор Т.Кәкішев жинақтап, Жиенғалидың 1969 ж «Ізбасар» деген атпен жарияланған жинағына енгізді. Ол кітапта 15 сықақ әңгімесі мен сатиралық суреттемесі, он бір фельетоны бар. Жиенғалидің шағын прозасы, соның ішінде фельетондарын талдаған профессор Т.Кәкішевтің айтуынша, «Қай шығармасы болмасын Жиенғали өте бір қызықты детальдан бастап, үлкен ойға жетелейді, болмашының өзін кесек көрініске айналдырып жібереді. Сол кездегі өмір шындығынан туғандықтан, кейде нақты кісілердің аты аталып қана қоймай, жанды кейіпкерге айналып кететіндері жиі кездесті. [6.31]

Бұл зерттеуімізде қазақ әдебиет тарихының аса күрделі және 20 - жылдардағы аласапыран кезеңінде әдебиетке араласқан жазушы, драмашы, журналистігімен халыққа танылып, қазақ әдебиетінің өресін көтеріп, өркенін жайысуға өз шығармаларымен белгілі бір деңгейде үн қосқан Жиенғали Тілепбергенұлының творчествосының ерекшеліктері, әдебиетті дамытуға қосқан үлесі сараланды. Жазушының өмірден ерте кеткенін ескерсек, ол қалдырған әдеби мұралардың 20-жылдардағы әдебиетіміз үшін де, Жиенғали үшін де олқы соғар түрі жоқ. Өткен дәуір еншісіне саналатын рухани дүниелердің жазылу сырына үңілсек, сол уақыттың рухани қажеттілігіне, заман талабына, сұранысына сай туғандығына көз жеткіземіз. Жиенғали Тілепбергенұлы туындылары заман рухымен үндесіп, өз кезеңінің рухани мұрат-мүддесіне қызмет еткенін байқау қиын емес. Жиенғали негізінен проза жанрымен айналысқан жазушылардың қатарына жатқызуға болады. Ол прозаның шағын формалары : көркем очерк, әңгіме, сатиралық суреттеме, фельетондар арқылы өзінің творчестволық бетін айқындады Жиенғали Тілепбергенұлы прозаның шағын формасының ерекшеліктерін жақсы түсінді, өзінің көркем очеркі мен әңгімелерін тартымды сюжеттік желіге құрып, тар көлемге мол мазмұн сыйғызып, көркем әңгіменің тәрбиелік, қоғамдық

мәнін ғана емес, эстетикалық әсерін де күшейтуге ерекше назар аударды. Туған халқы үшін күш жігері мен қабілетін аямаған Ж.Тілепбергенұлының еткен еңбегі оны ескерусіз қалдырмады. 1933 жылы 28 сәуірде «Социалды Қазақстан» газетінің редакциясы және Қазақстан Жазушылар Одағының ұйымдастыру комитеті Жиенғали Тілепбергенұлының мезгілсіз қазасы туралы азасөз жариялап: «Жолдас Жиенғали жаңа әдебиетіміздің жаңа қаламының бірі еді. Жиенғалидың өлімі бізге ауыр жоғалту болды, – деп, [7.1] сол күні кешке «Социалды Қазақстан» басқармасында Ж.Тілепбергенұлын еске алу кешін өткізді.

Көп жылдар бойы ұмытылмаса да есімі көмескіленген, көзден таса, елеусіз қалған Ж.Тілепбергенұлының мұраларына қайта өмір беру қолға алынды. 1969 жылы Т.Кәкішев құрастырған «Ізбасар» жинағына небәрі жазушының 15 көркем әңгімесі, 15 сатиралық суреттемелері, 11 фельетоны ғана енген болатын. 1930 жылы өзінің көзінің тірісінде жеке кітап болып басылған «Таңбалылар» повесі жазушының Ақтөбе типографиясынан 1997 жылы қайта басылып шыққан «Таңбалылар» жинағына кіріп, бүгінгі әріппен 67 жыл араға салып, толық нұсқада халық қолына тиді. Бұл жинаққа жазушының «Перизат-Рамазан», «Тілші», «Ораза» пьесалары, «Атсыз» романы, 11 көркем әңгімесі кірген. Ажалға арашашы болуға ешкімнің дәрмені жетпейді ғой, алай да оны қолдан жасалған аштықпен жеделдету маңдайының соры арылмаған елдің жан жарасындай болғаны, әсіресе халық сөзін сөйлеген дарынды қаламгердің осындай күйге ұшырағаны мың есе өкінішті-ақ. Тәубе, тарихтан жым-жылас өтіп кетпей, кейінгі ұрпақтың ілтипатына ілігуі қиын болса да ауыр ойдан сейілтетін шығар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кәкішев Т. Сандалтқан, «Садақ» -- Астана. Фолиант, 2002.-90 б
2. Кәкішев Т. Сәйфи ағаның ғибраты. «Жұлдыз» журналы. 1976, №10, 12б
3. Кәкішев Т. «Садақ» роман- эссе. – Алматы. Жазушы, 1986.- 55б
4. Құдаш С. Жастық шақтың ізімен. – Алматы. Жазушы, 1984. -80б
5. Кенжебаев Б. Жиырмасыншы жыдардағы қазақ совет әдебиеті. – Алматы. Қазмембас,1965.-45б
6. Кәкішев Т. Дәуір суреттері. – Алматы. Жазушы, 1967.- 79б
7. «Социалды Қазақстан» газеті, 1933ж 28 сәуір

ТУРСЫНБЕК КАКИШЕВИЧ У ИСТОКОВ ЖИЕНГАЛИТОЛОГИИ

Аннотация

Наш соотечественник Жиенғали Тілепбергенұлы – один из писателей национального стиля, не отступивший от практики казахского письма в нашей национальной литературе, расцвет которой пришелся на начало XX века.

В научной статье рассказывается об исследовании писательского мастерства профессором Турсынбеком Какишулы, стоящим у истоков жангалитологии. Жиенғали Тілепбергенұлы – издатель журнала «Садақ» и первая авторская подпись в литературе, И выделяются творческие особенности писателя, вклад в развитие национальной литературы.

В статье анализируется творчество писателя, драматурга, сатирика, другого отечественного ученого, упоминавшего творчество Жиенғали Тілепбергенұлы, давая место мнениям наших исследователей.

Ключевые слова: рассказ-очерк, драма, сатира, критическая история, очерк-рассказ, фельетон.

TURSYNBEK KAKISHEVICH AT THE ORIGINS OF ZHYENGALI SCIENCE

Abstract

Our compatriot Zhiengali Tilebergenuly is one of the writers of the national style, who did not deviate from the practice of Kazakh writing in our national literature, which flourished at the beginning of the 20th century.

The scientific article tells about the study of writing skills by Professor Tursynbek Kakishuly, who is at the origins of zhengalitology. Zhiengali Tilebergenuly is the publisher of the magazine "Sadak" and the first author's signature in literature, the creative abilities of the writer and his contribution to the development of national literature were noted.

The article analyzes the work of the writer, playwright, satirist, another domestic scientist who mentioned the work of Zhiengali Tilebergenuly, giving space to the opinions of our researchers.

Key words: story-essay, drama, satire, critical history, essay-story, feuilleton.

МРНТИ 17.82.10

Кеңесов Еркебұлан¹, Асан Жұманазар²

^{1,2}Баишев Университет

kenes.erkebulan.99@mail.ru

«АҢШЫБАЙ БАТЫР ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ» ЖЫР ДЕСТЕСІНІҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада «Қырымның қырық батыры» жыр дестесіндегі «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» бөлімінің кейбір мәселелері қаралған. «Қырымның қырық батыры» жырының отандық фольклористика ғылымдағы зерттелу деңгейі туралы ғалымның пікірі төмендегі деректерден де айқын байқалар деп ойлаймыз. Атап айтқанда, «Қырымның қырық батыры» туралы зерттеулердің бір қатарын жарық көрген жылдарына қарай талдауға тырысамыз. «Қырымның қырық батыры» дастанындағы «Нұрадын» жыры толық емес, үзінді. Себебі бұл жыр Мұрын жыраудан Асайын Ханкелдин жазып алған үзінділердің бірі. Мақалада сол жайлы ашып жазылған. «Қырымның қырық батыры» туралы жыр қырық тараудан тұрады, оның әрқайсысы жеке-жеке батырларға арналған. Сонымен бірге бір батыр екінші батырдың ұрпағы болып жырланады. Сондықтан қырық батыр жайлы жырлардың жиынтығы – тегі мен композициялық құрылымы жағынан өзара тығыз байланысты. Батыр мұнда халқының қорғаны, жат жұрт езгісінен азат етуші қаһарманы ретінде көрсетіледі.

Түйінді сөздер: Аңшыбай батыр, жыр, Нұраддин, Мұса хан, тарих.

Мұрын жырау жырлаған «Қырымның қырық батыры» жыр дестесінің «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» бөліміне «Аңшыбай батыр», «Парпария», «Құттықия», «Едіге», «Нұрадын», «Мұса хан», «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қазиді» жырлары кіреді. 1420 жылы Едіге өлген соң Алтын Орданың ханы Ұлығ-Мухамед болды. Орыс ханның немересі, Алтын Орданың шығыс бөлігін билеген Барақ хан оған қарсы күресті. 1425 жылы Сарайдағы билікті алды. Барақ ханды Орыс ханның шөбересі Кіші Мұхаммед 1428 жылы тақтан ығыстырып шығарды және 1432 жылы өзіне қайыра қарсы тұрған Ұлығ-Мұхаммедті үлкен жеңіліске ұшыратты. Батысқа ығысқан Ұлығ-Мұхаммед Қазан хандығының негізін қалады.

Алтын Орданың билігін Кіші Мұхаммед 1460 жылға шейін ұстап тұрды. 1450 жылдары шығыста Әбілқайыр хан бастаған шайбанидтер күшейді.

Әбілқайыр хандығында М.Тынышбаев кестесінде көрсетілген Едіге ұрпақтары Оқас пен Қожас (ножас) басқарған ноғайлар саны көп болды. Оқас Нұраддиннің ұлы да, Қожас (Қожахмет) – Қазидың ұлы еді. Әбілғазы шежіресіндегі мәліметтерге қарағанда, Қожас пен Оқас бір-біріне жау болған. Ақыр аяғында Қожас Оқасты өлтіріп тынады. Оқастың балалары Мұса мен Жаңбыршы кек алғысы келеді. Оған Әбілқайыр хан жол бермейді. Сондықтан олар өзіне қараған халықты ертіп, Әбілқайырдың туысы Бүрге сұлтанға көшіп кетеді. Сұлтанның көмегіне сүйеніп, Қожасты өлтіреді. Оның бар байлығын иеленіп, елін өздеріне қаратады. Одан соң бұл ноғайлар өздеріне хандыққа Бүргенің әкесі Жәдігерді шақырады. Әбілқайыр ханның күшеюі Кіші Мұхаммедті, Шайбанид ішіндегі солтүстікті билеушілер Сейдақ пен Ибақты да үрейлендіреді. Себебі, Ибақтың (Ибрагимнің) ойында Сарайдағы алтын таққа отыру бар еді. Әбілқайыр Ордасына Бүрге, Сейдақ, Ибақ - үшеуі бірігіп, тұтқиылдан шабуыл жасайды, хан өз туысы Бүргенің қолынан қаза табады.

1459 жылы Қырым хандығының басына Қажы-Керей келеді. Ол 1466 жылы дүниеден озып, баласы Меңді-Керей орыстың ұлы князі Иван Васильевичпен одақтасады.

Қасым хандығының билеушісі Нұрдәулет Меңді-Керейдің ағасы еді, бұлардың бәрі бірігіп, Алтын Орданың ханы Ахметтің көзін жоюды ойластырады. Ахметтің 1480 жылы Ресейге жорық жасап, Угра өзеніне шейін барғаны, екі жақ текетіресіп ұзақ тұрғаны тарихтан мәлім. Мұны пайдаланған Меңді-Керей мен Нұрдәулет Ордаға шабуыл жасап тонайды. Осы жағдайға байланысты Ахмет ұрыс бастамай, шұғыл Ордаға оралады. Мұны білген Қырым мен Қасым хандары жедел шегініп кетеді. Қыс түскен соң Ахмет хан әдеттегідей қосындарын таратып, қыстауларына жібереді. Біраз уақыт өткен соң, қаңтар айында Сібір ханы Ибақ пен Ноғай мырзалары Мұса, Жаңбыршы қосындары тұтқиылдан шабуыл жасап, Ахмет ханды өлтіреді, елді тонайды. Осы оқиға туралы «ХҮ ғасырдың соңындағы (1481-1485 ж.) Польша-Литва мемлекетінің Литва куәлік материалдарында» Ахмет ханның өлімі төмендегіше таңбаланған: «1481 г., январь – Послание крымского Менгли-Гирей-хана великому князю литовскому и королю польскому Казимиру с извещением о разгроме Большой Орды шибанским ханом Ибаком и ногайскими мурзами, гибели Ахмед-хана.

От Мендликгирея Казимиру, королю брату, поклон.

То так ведайте: Генвара месеца у двадцать первый (день) пришед царь шибаньский Аибак, солтан его, а Макму князь, а Обат мурза, а Муса, а Евкгурчи пришед, Ахматову Орду подоптали, Ахмата цара умертвили, вси люди его и влусы побрали, подбравши проч пошли. А князь Тымир с Ахмата царевыми детьми и с слугами к нам прибегли и пригорнулися пришли. Над Охматом царом так ся стало: Вмер. Нам брат он был, а вам приятель был. То есть Божье дело. Вы бы здоровы были, а мы теж здоровы бы были. Я пак Ахматовым детям, которые к нам пришли, и Темиру коней и портиш много дали есмо, а еще много есмо им одолжилися [1,33 б.].

Бұл деректің ақиқаттығын Ибақ ханның 1493 жылы Москва князы III Иванға жіберген грамотасынан да көрінеді: «1493 г., ноябрь. – Приезд к великому князю московскому Ивану III посланника шибанида Ибак-хана («ногайского царя») с просьбой отпустить к нему находящегося в руках Москвы бывшего казанского хана Алегама.

(л.30) Лета 7002, приехал к великому князю от царя Ивака от ногайского с грамотою человек ему Чюмгур. А се грамота.

Послание Ибак-хана (Ибрагим-хана)

Ибряимово слово.

Великому князю Ивану, брату моему, поклон. После того ведомо бы было слово то: стоит промеж Ченгысовых царевых детей наш отец Шыбал царь, стоит с твоим юртом в опришнину, и друг и брат был. От тех мест межы нас Туатамыров да Номаганов юрт ся учинил, а мы ся учинили далече, а с тобою меж нас добрые ссылки не бывало. Ино мне счастье дал бог, Тимер Кутлуева сына убивши, Саинской есми стул взял. Да ещо сам с братьями и с детми условившыся, а великого князя детей на княженье учинив, на отцов юрт к Волзе пришед стою».

Бұған қарап Ноғай Ордасына Ибақтың (ногайский царь) билігі жүріп тұрғанын, бұрынғы Алтын Орда халқын тегіс билемек ойы бар екендігін аңдау қиын емес.

Қадырғали би Қосымұлының шежіресінде: «Едіге бидің ұлдары туралы толық мәлімет мынадай: Нұраддин мырза, Мырза Қасым, Сейдғали мырза. Жасында қаза болған екеуінің есімдері белгісіз. Бұл бесеуі бір анадан. Қожа ханның қызы Бақтылы ханымнан туған еді. Сейдғали мырза да жасында өлді.

Кейкуат. Бұл Кабардин алыптың қатынынан туған еді. Ол Нұраддинға тете (болатын). Мансұр би. Бұл Құйыршық ханның қызы Сүйдүнімден туған еді. Қазы, Наурыз. Бұл екеуінің анасы Қоңырат қауымының қызы еді. Аты мәлім емес. Едіге биден соң Мансұр би болды. Ол атасының қайым мақамында болды. Ол уақытта, (яғни) Едіге бидің көзі тірісінде, Нұраддин мырза іш ауруы тиіп, отыз жеті жасында қаза болды. Мансұр би атасының ұлысын биледі. Оны Барақ хан өлтірді. Содан соң Қазы, Наурыз Барақ ханмен соғысты. Барақ хан сол соғыста өлді. Ол ұлыста Мансұр бидің орнына Қазы би болды.

Нұраддин мырзаның ұлдары Афас, Оқас, Хуразми еді. Мансұр би қаза болған соң, Афас би болды. Атасының інісі Қазы бидің ұлысын сол биледі. Содан соң Оқас би болды. Біраз уақытқа дейін ұлысты сол биледі. 49 жасында өмірден қайтты. Афас би сексен жасында қаза болды» - делінеді. Қадырғали би Қосымұлының шежіресі тарихи деректерге сәйкес келетінін, аса құндылығын «Ноғай Ордасының тарихы» атты іргелі еңбек жазған тарихшы В.В.Трепавлов айрықша атап көрсетеді.

«Нұрадын» жыры. «Қырымның қырық батыры» дестесіндегі «Нұрадын» жыры толық емес, үзінді. Себебі бұл жыр Мұрын жыраудан Асайын Ханкелдин жазып алған үзінділердің бірі. Сюжеті төмендегідей.

Нұрадын он жасқа толғанда әкесіне келіп ындыс пен қалмаққа жорық жасағысы келетінін айтады. Алпыстағы әкесі: «Екі орта тоқсан күндік жол, қаласының бекінісі мықты. Бір жағы қалың құм, биік тау, шың. Оған жету де оңай емес, далада қаларсың, «бәленшенің баласы қаңғырып келді» деп жүрер. Тілімді алсаң жалғыз қаңғырма дейді. Нұрадын алған бетінен қайтпай, сол елге баруға қиылып рұқсат сұрайды. Ақыры көнген әкесі «бұл жорыққа телшұбар атты мін» дейді, сауыт-саймандарын береді. Қысылатындай күн болса Баба түкті Шашты Әзизге сыйын, тарыққанда медет қылар, арғы атаң сол деп батасын береді. Шешесі де баласының алыс сапарға жүргеніне қатты қиналады. Нұрадын жорыққа аттанады, тоқсан күндік жерге елу күнде жетеді. Ындыс елі де қамданып, ноғайлы шіркін келер деп үш жүз елу кісіні барлауға жіберген екен. Соның жүз қаралысы Нұрадынға кезігеді. Әуелі елуі келіп қамайды. Батыр жеңіске жетеді. Қашып құтылған біреуі қаладағы ындыстың қаны Тарқасқа жау келді деп хабар жеткізеді. Хан екі мыңдай адам жинап, қарсы тұрады. Әруаққа сыйынып, соғысқа кіріскен Нұрадын басым түседі. Тарқас қырылған әскерін көріп, басын қайттап қашады. Батыр соңынан қуып жетеді. Екеуі жекпе-жекке шыққанда ханның басын алады. Нұрадын сегіз күн бойы күндіз-түні соғысып, ындыстарды жеңіп, он күн толғанда еліне қайтады. Араға тағы алпыс күн салып, әке-шешесімен қауышады. Таққа отырып, ноғайлыны билейді. Бірде батыр Қызылбас еліне жорық жасағысы келетінін айтады. Ақылшылары Қызылбас байтақ ел, бәрі бірдей ер, жолы да елу күндік дейді. Бұл жолы да Нұрадынның соңына бірде-бір ноғай баласы ермейді.

Олар ноғайдың жері кең, мұнда Қызылбас түгіл қалмақ та келе алмайды. Қызылбас пен ындысқа біздің батырларымыз бұрын талай бармағын батырған деседі. Жалғыздың жары құдай деп бабасы Шашты Әзизге сыйынып, Нұрадын жалғыз жорыққа аттанады. Қызылбастың ханы Шаппаз деген екен. Әкесі Шаппаздың қаласына барғанда байқа, алдыңнан жансыз жіберіп барлау жасап қоймасын дейді. Нұрадын жаудың елінде жақындаса жиырма кісі қарауылдап жүр екен. Бұлардың бәрі де Қызылбастың батырлары екен. Әуелі осылармен соғысады. Жеңіске жетеді. Мұны көрген бір шал Шаппазға хабар береді. Хан мың адамды жинап алады. Бұл мың адам да Нұрадынның екпініне шыдамайды. Шаппаз далаға қашып кетеді. Нұрадын оны білетін бір адамды ұстап алып, ізіне түседі. Сөйтсе хан қалың қамыстың ішіне тығылып жатыр екен. Оны табу оңай болмаған соң, қамысқа от жіберіп өртейді. Жырдың бұл тұсы «Едіге» дастанындағы Нұраддиннің Тоқтамысты қалың қамыс ішінен тауып алуына ұқсайды. Шаппаз тағы да қашады, бірақ Нұрадын шұбар атпен қуып жетеді. Сонда хан дініміз жақын адамбыз, бұйырған ісінді орындайын, өлтірме деп жалынады. Батыр бұған келіскен соң хан оны үйіне шақырып үш күн қонақ қылады. Екеуі қияметтік дос болып, тарқасады. Батыр аман-сау еліне жетеді. Қуанған шешесі Нұрадынға балалы болғанын хабарлайды. Атын Мұса қойдық дейді.

Бұл жыр бірыңғай диалогтардан тұрады десе де болғандай - әке мен баланың, шеше мен баланың, батырлар арасындағы диалогтар жырдың негізгі сүйегін түзеді.

Үзіндіге қарай отырып, әуелгі тұтас дастанның қаһармандық эпос үлгісіндегі дүние екенін пайымдау қиын емес.

«Нұрадын» жыры туралы академик Р.Бердібай: «...соғысқа аттану себебі көмескі. «Ежелгі жау» дейтін атағы ғана жыр мен жыршыға жеткілікті, оларға қарсы қандай аттанысты да, эпос заңдылығы ақтай береді. Бұл тек қазақ эпосына ғана емес, жалпы қаһармандық жыр атаулының көбіне тән қасиет» [2,494], - дейді.

«Нұрадынның» басты идеясы – ел қорғау. Тарихқа үңілсек, ноғайдың жеріне басып кіріп, басқыншылық соғыс ашып, халқын қырып-жойған қалмақтар екенін көреміз.

Эпостың жанрлық белгісін анықтауға да көңіл аударған академик: «Жалпы алғанда «Нұрадында» қаһармандық эпостың белгілері басым, оқиғалық өрісі, тілдік, бейнелік өрнегі өзге батырлық жырлармен ұқсастық танытатын жыр деп қарауға болады. Мұнда да формулалықтың рөлі аса мол» [2,494], - деген түйін жасайды.

Нұраддин туралы дербес жыр тек Мұрын жырауда ғана бар, бұдан басқа кей эпоста батырдың аты аталып қана өтіледі. «Орақ-Мамайдың» А. В.Васильев жазып алып 1936 жылы Академияға тапсырған нұсқасында Нұраддинге біраз орын берілген. Мұнда да бұл дербес жыр емес, «Орақ-Мамайдың» прологы іспетті рөл атқарып тұр. Васильевтің «Нұраддин батыр» нұсқасында әуелі Нұраддиннің қалмақтармен соғысы суреттеледі. Одан соң Мұса мен Алшағырдың, Мамай мен Орақтың соғыстары баяндалған.

Қалмақтың Тайып деген ханы ноғайдың ханына соғыс ашам деп қорқытып, қызын әйелдікке беруді талап етеді. Ноғайдың ханы 14 жасар Нұраддинді көмекке шақырады. Нұраддин жекпе-жекте Тайыпты өлтіріп, қалмақты жеңеді. А.В.Васильев нұсқаны кімнен жазып алғанын, Қазақстанның қай ауданынан жазып алынғанын көрсету жағын ескермеген.

Нұраддин ұрпақтары туралы «Орақ-Мамайдың» Нұртуған жырлаған нұсқасында толығырақ көрсетілген. Бұл нұсқаға назар аударған академик В.М.Жирмунский: «Наиболее полное изложение исторического сказание о семейных распрях сыновей Мусы дает обширное эпическая поэма «Орақ-Мамай», записанное со слов известного акына недавнего времени Нуртуғана» [3,400б], - деп жазады.

Аббастың (Афас,Апас) ұзақ уақыт ел билегені, інілері Мұса мен Жаңбыршының оны қадір тұтқаны тарихта нақтылы таңбаланған.

В.В.Трепавлов Едіге өлген 1419 жылдан кейін Нұраддин ел биледі деген пікірді теріске шығарады. Тарихи деректерге сүйене отырып әкесі өлген соң, Едіге балалары Мансұр мен Қазидың билік тұтқасын ұстағанын дәлелдейді. Болат ханның орнына Темір келгеннен соңғы(1410ж.) бұлғақ кезінде, Қадырберді хандық құрған уақытта(1412-1419ж.), әкесімен арасы суыған Нұраддиннің билікке араласуы мүмкін екенін көрсетеді. Ғалым Қадырғалидың шежіресіндегі «Ол уақытта, (яғни) Едіге бидің көзі тірісінде, Нұраддин мырза іш ауруы тиіп, отыз жеті жасында қаза болды» [4,255б.], - деген деректің шындыққа келетінін алға тартады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Материалы Литовской метричны польско-литовского государства конца XV века (1481-1485 годы) // История Казахстана в русских источниках. Т.1 – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005.- 704 с.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос.-Ленинград. Наука,1974.-728 б.
3. Бердібай Р. Бес томд. шығ. жин. 1-т. – Алматы: Қазығұрт, 2005.- 464 б.
4. Треповлов В.В. История Ногайской Орды. – М: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001.- 752 с.
5. Қоңыратбаев Ә. Қырымның қырық батыры // Социалистік құрылыс, 1948, 15-маусым
6. Қырымның қырық батыры. – Алматы: «Арыс», 2005

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОЭМЫ «АНШЫБАЙ БАТЫР И ЕГО ПОТОМКИ»

Аннотация

В статье рассмотрены некоторые вопросы раздела «Аншыбай батыр и его потомки» в сборнике стихов «сорок героев Крыма». Мы считаем, что мнение ученого о степени изученности Отечественной фольклористики в науке «Сорока героях Крыма» является более очевидным, чем приведенные ниже данные. В частности, попробуем проанализировать ряд исследований о «Сорока героях Крыма» по годам издания. Песня «Нурадын» из саги «сорок героев Крыма» неполная, отрывок. Это потому, что это один из отрывков, записанных Ханкельдином, который записан в Псалме. В статье рассказывается об этом. Песня о «Сорока героях Крыма» состоит из сорока глав, каждая из которых посвящена отдельным героям. При этом один герой воспевается как потомок другого героя. Поэтому сборник стихов о сорока богатырях близок по происхождению и композиционному строю. Герой показан здесь как оплот своего народа, герой-освободитель от гнета иноземцев.

Ключевые слова: Ханшыбай батыр, жыр, Нураддин, Муса хан, история.

HISTORICAL BACKGROUND OF THE POEM "INSHIBAY BATYR AND HIS DESCENDANTS"

Abstract

The article discusses some issues of the section "Khanshybai Batyr and his descendants " in the collection of poems "forty heroes of the Crimea". We believe that the scientist's opinion about the degree of study of Russian folklore in the science of the " forty heroes of the Crimea " is more obvious than the data given below. In particular, we will try to analyze a number of studies about the "forty heroes of the Crimea" by the years of publication. The song "Nuradyn " from the saga " forty heroes of the Crimea " is incomplete, excerpt. This is because it is one of the passages recorded by Hankeldin, which is recorded in the Psalm. The article tells about this. The song about the "Forty Heroes of Crimea" consists of forty chapters, each of which is dedicated to individual heroes. At the same time, one hero is sung as a descendant of another hero. Therefore, the collection

of poems about forty heroes is close in origin and compositional structure. The hero is shown here as a stronghold of his people, a hero-liberator from the oppression of foreigners.

Keywords: *Anshybai batyr, zhyr, Nuraddin, Musa Khan, history*

МРНТИ 17.09.91

Кобегенова Ш. Б.

Баишев Университеті

kobegenova2001@icloud.com

ЖАДЫМДА ЖҮРСІҢ, ТАБАНТАЛ

Аңдатпа

Мақалада ақының туған жерге, елге деген сезімі көркем тілмен суреттеулері қарастырылады. Ауылына деген арнаулары, «Табантал» өзенінің ерекше сипаттамаларына мысалдар келтіріледі. Бесқоспа ауылының тарихы, қалай пайда болғандығы жайлы сөз қозғалып, бірнеше өлеңдеріне талдау жасалады. Ақын көбіне борандатқан қыс мезгілін аса шеберлікпен суреттейді. Үскірік бораны бұрқырап тұрған қыстың алпауыт көрінісін мінезіне ұқсастырып баяндаса, жайнаған жаздың көріністерінде құдды бір картина ретінде түрлі-түске бояттып, кейіптейді. Табиғатпен сырласқан ақын Ізтайдың өлеңдері де сонау Абай өлеңдері секілді естен кетпес, тартымды, мағнасы терең, ауқымды екені анық. Абай төрт мезгілдің мұңын шағып, көркін келтіре сипаттаса, Ізтай ағамыз да тек Ақтөбенің табиғатын ғана емес бар қазақ жерінің сұлу бейнесін аша білді деп білеміз.

Түйінді сөздер: Бесқоспа, Табантал, туған жер, елге деген махаббат, поэзия.

Мен тұратын өлкеде бірнеше талантты тұлғалар өмір есігін ашқан. Сондай жандардың бірі Алға ауданы, Табанталдың боранды жүйрігі Ізтай ағамыз. Мектепте оқып жүрген күндері Із ағамның поэзиясына үлкен қызығушылықпен қарайтынмын. Мерей тойларына ұйымдастырылған түрлі байқауларға қатысып, жүлделі орындарды иеленіпте жүрдім. Енді міне сол кезден жинаған бар ақпараттарды өз қолыммен жарыққа шығаратын да сәт жеткені осы болмақ.

1. Ізтай Мәмбетов (1929-1974ж.ж.) — қазақтың лирик, эпик ақыны, журналист, аудармашы. Ақынның *азан шақырып қойылған есімі – Избасқан, бірақ жастайынан үйіндегілерінің еркелетуімен Изтай атандырған. Әкесі –Тілеулі, шешесі – Күнзила.* №6 Ақтөбе қазақ орта мектебінде білім алып, қатарының алды болып үздік тәмәмдаған, кейін Қазақтың С.Киров атындағы мемлекеттік университетінде оқыды. Ақтөбе қаласына келіп, тоғыз айдай облыстық газетте, кейін республикалық «Қазақ әдебиеті» газеті, «Жұлдыз» журналы редакцияларында мансаптық қызметін жалғастырған. Ақынның тұңғыш өлең жинағы «Тұңғыш» деген атпен 1955 жылы «Жазушы» баспасынан халық иелігіне қолданысқа берілді. *Изтай Мәмбетов артында «Тұңғыш», «Бақытты балалық», «Сыр», «Табантал», «Жол ұзақ», «Сал Сары», «Өсиет», «Жалын», «Тарланбоз», «Жылы жел», «Таңдамалы» атты жыр жинақтары мұра болып бізге жетті.*[1] [101-102б,б]

Ол аштық болған заманда дүние есігін ашып,, алапат соғыстың ауртпалығын өрімдей жас шақта сезінген, маңдайларына қатал тағдыр бұйырған буын өкілі еді. Замандастары Избасқанды ақын сырттай сұсты, бірбеткей, мінезі тік болып көрінгенімен, жаны нәзік, әділетсіздікке жаны қас, ақкөңіл, жомарт жан еді деп сипаттайды. Оның өлеңдерінің тақырыбы да туған жер, сағыныш, махаббат, сезім, табиғат, ғашықтық сезімдерін жеткізетін

өлең тақырыптары болып келеді. Таңдаулы өлеңдері рухани асыл мұраға айналып, халық арасында кең таралуда.

«Біздің қазақ – жер аты, тау атын сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаң да, жер, су, жапан дүзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады», – деп М.Әуезов атамыз айтқандай, Из ағамыздың дүние есігін ашқан туған жері «Бесқоспа, Табанталөзеніне» арнаған шығармаларына тоқталатын боламыз.

Бүгінде Бесқоспа деп аталатын бес өзеннің қосылған тұсындағы ауылда 60 шақты ғана үй бар. Іргетасы жаңа бой көтере бастаған сонау 50-ші жыдары бұл ауылға «миллионер» деген ат берілген. Ол кезде «Қазақстанның 20 жылдығы» деп негізінен аталған. Ізтай аз ғана ғұмыр жолында асыл мұра болатын жыр жолдарын қағаз бетіне түсіріп, елім деп еміреніп, халқым деп қабырғасы қайыса қалам тербеген ақын ағамыздың ауылына арнаған өлеңдері көп. Соның бірі «Бесқоспа» деп аталады.

Бес өзен келіп тоғысқан,
Бесқоспа деген жер осы.
Сылдырап аққан сулары,
Сыр ұрлап келіп жатқаны.
Сықықтаған құстың шулары,

Сәскеде тыныш таппады.– [2] [896] деп айтылған бес өзен Табантал, Тамды, Есет, Батпақты өзендері келіп Елек өзеніне құяды. Бес өзеннің қосылған жеріндегі ауылдың «Бесқоспа» деп аталуының тарихын ақын өлеңінен айқын көре аламыз.

Табантал – Алға, Хромтау ауданы мекеніндегі өзен. Жайықтың алабында. Ұзындығы 56 км болатын, Табантал өзені. Табантал (Бесқоспа) жеріндегі шығысындағы қыраттан басталып, Бестамақ ауылының тұсындағы Елекке әкеп құяды. Өзеннің табаны тал, көгалға болғандықтан солай аталды деген жорамал бар. Арнасы тік жарлы, жайылмасы жайпақ (500 м). Қар суымен толығады. Басты саласы – Тамды. Негізінен мал, бау-бақша суаруға пайдаланылады. [3] Ал табиғат жыры сонау «Табанталдан» бастап, бүкіл Қазақстан өңірін қамтыған топ-топ суреттемелермен ұласады. Сонда оның ақындық өткір, суреткерлік көзі ерекше байқалады. Мысалы: «Ақ ұлпа дала айнала» деген өлеңінде ол сол ерекшелігін апанық көрсеткен; онда желдің дірілі, қардың жусан басынан жұмсақ құлағаны, қоянның қалқыған ізі, тым-тырыс даланың ұлы тыныштығы - бәр-бәрісі тұр. Осы өлеңді ақын Әбділда Тәжібаев сүйсіне мадақтап: «Міне бұған карап художник сурет салар ма еді» дегені бар.

I.Мәмбетов «Табанталға»:

Жадымда жүрсің, Табантал,
Жасырын ағып жылысқан.
Жайқалып өскен жағаң тал,
Жанымнан алғаш жыр ұшқан.

Жадымда сонау балалық
Талыңды тай ғып жүгірген;
Табанды тасқа жара ғып
Қалыспай қызық дүбірден.

Көркінді көрдім, көп түйдім,
Өң бойың өмір, жағаң тал.
Өлеңге сөнбес от құйдым,
Қыз толқын өзен [3]. [116]
Табантал – деп бізге қалдырған асыл мұрасын паш етеді.

Қазірде бұл өзен сағасы әлсін құрғап, экологиялық қатердің алдында тұр. Сонымен қатар қоқыс қалдықтары, 2022 жылдан бастап салынып жатырған жолдың әсері де тиіп жатқаны анық. Дегенмен, өзен желегі әлі де көккөңбек дәл Із ағам сипаттағандай.

Бұл шығарманың жанры- өлең, белгілі бір ырғақпен табиғатты әсем суреттеп жеткізген. Өлең төрт шумақтан тұрады. Өлеңде 20 тармақ, 3 бунақ, 8 буыннан жасалған. Қара өлең ұйқасында жасалған. Табиғаттың көркем құбылыстарын, қыз толқынынына теңеген. Өлеңде Табанталдың мәңгі жүрегінде екендігі, алғаш жырын осы мекенде жазғанын сипаттаған. Табиғатты сүюге, аялап, қастерлеуге шақырған. Барлық табиғатқа арналған шығармалары махаббатпен жазылып, жаратылыстың құдыретін қара сөзбен суреттеген, ерекше суреткер ақын Ізтай екені анық.

Табантал Елек өзенінің саласы болып есептеледі. Елек – Жайық алабындағы өзен. Ресейдің Орынбор облысы жерімен және Қазақстанның Ақтөбе, Алға, Мәртөк аудандары, Батыс Қазақстан облыстарымен ағып өтеді. Ұзындығы 623 км. Арнасы бастауында еңсіз (20-30 м), тік жарлы, орта тұсында (Ақтөбе қаласының тұсында) 150-170 метрге жетеді. Онда тоғай, шалғын өседі. Електің 75 саласы бар. Өзенде жайын, көксерке, ақмарқа, табан, сазан, алабұға, тыран, аққайран, бекіре, қарабалық бар.

Осы Елек өзенінің сол жағалауында Алғаның солтүстігінде Бестамақ ауылы орналасқан. Бес (сан есім) және тамақ (зат есім) сөздерінің бірігуінен жасалған атау.

Түркі тілінде «тамақ» сөзінің топонимдік мәні «өзен сағасы, сай аңғары» деген ұғымды білдіреді. Бестамақ топонимінің мағынасы кішігірім бес сай, бес аңғар дегенді білдіріп тұр [4].

Бестамақ Орынбор-Ташкент тас жолының бойында аудан орталығынан 13 км, Ақтөбеден 23 км жерде орналасқан ауыл. Іргетасы 1905 жылы қаланған. Елді мекендері № 41, 42, 43 теміржол бекеттері, Лагерь (Қасымтал). Өзендері Елек, Есет, Батпақты, Табантал, Тамды [5]. Табантал өзені осы Алға, Бестамақ елді мекенінен өтіп жатқан Елек өзенінің бір сағасы.

Ізтай поэмалары да өзінше бар мүсімімен, тақырып тынысымен ерекше. Оны сол поэмалардың аттарынан да байқауға болады. «Жыр Жәмила» (Джамиля Бухаред), «Пушкин мен Әміржан», «Пугачев нөкері», «Тұңғыш Тоқай» (Ғабдулла Тоқай) «Сал Сары» тағы басқалары. Көріп отырсыз, тақырып диапазоны, ауқымы қаншалықты кең! Бұлардан оның туған жер тарихын, орыс, татар халықтарының тағдырлас өмірін көп зерттегені көрініп тұр.

Осы арада жалпы үлкен талантқа, нағыз зор ақындыққа тән жан-жақты білімділік, ғұлама тарихшы, үнемі ізденгіштік Ізтайда болғанын басып айтып кетуіміз керек. Үнемі бір білгеніне айналшықтап соға беретін ойға тайыз, қиял төбесі төмен өлеңшілерден олардың айырмасы, бір жағынан, осында. [6].

Ақтөбе-ау, айналайын, сөзді ұғарсың,

Өзімдей ыстық жүрек, қызу қансың:

Сағынып кеттім –дағы,

Жеттім тағы,

Тағы да топырағында ізім қалсын – деп жырлағандай ақынның ізі өшпес мұра, таусылмас азық болмақ. Туған жерге сағынышын әрбір шығармасынан-ақ байқауға болады. Ақтөбені өзінің қызу қанды мінезіне ұқсастырып бейнелеген. Ізтайдың табиғат жайлы өлеңдерінде өзін боранға, құйынға теңеп жазған. Қаламгердің «Мен туыпшын ақпандатқан боранда» өлеңінде де осы боранмен басталған мінезін, махаббатпен ұластырып әсем суреттеген. Өлеңдегі қайсарлық ақынның тұла бойында бар екенінде білеміз. Оны мына бір өлеңіннен көре аламыз:

Сабырсыз санап жұрт мені,
Қызбалау жігіт бұл дейді.
Жөн шығар мүмкін, үйткені
Өз мінін кей жан білмейді.

Шабытым бірақ келгенде,
Білемін, басқа мінезім:
Қызуды беріп өлеңге,
Сабырлы болам мен өзім.

Бұл қызуды өмір жолынан да байқауға болады. Жолындағы түрлі үйірмелерге қатысып, додалардың барлығында делік үздік атанғанынан-ақ көре аламыз.

«Табантал» жайлы екінші өлеңінде де табантал жерінің сұлулығын толықтай жеткізе білген.

Ыстықсың маған шексіз, Табанталым,
Барыңша сүйем сұлу дала таңын.
Сүйемін сылдырлаған күміс суым,
Тербеліп тұрған қызыл жағаң талың.

Жан едім жастайымнан жыр тілеген,
Жолдас ем шаттық толы күлкіменен.
Сондықтан күндіз-түні бір боламын
Сенімен, Табанталым, күркіреген. [6] [1186]

Жанр түрі- өлең. Төрт шумақты, жиырма бес тармақтан, үш бунақтан, он бір буынды, қара өлеңді ұйқасты туынды. Табантал табиғаты, желінің, адамдарының, тау-тасын, таңы мен түнін сипаттап бір өлеңге сыйдырған. Алғаш өлеңі табантал бойында жыр боп ұшқанында бейнелейді. Қатты соққан желіне күресіп ойнағанының өзін керемет сезімге толы өлең жолымен сыр шертіп көрсетеді. Табантал табиғатын көруге шақырады. Оны, «Келіндер қаладағы құрбы-құрдас, Сендер де қызысындар, қарасандар» деп табиғатты сағынышпен толғағанынан байқайсың.

Ізтай атамыздың табиғатты сүйгені сонша, құлаған тамшы су мен қардың өзін ерекше бейнелеген. «Сүйемін» өлеңінде суретші табиғатпен қоса елге деген махаббатын ерекше жеткізген. Өр мінезділігі бұл өлеңінде айқын көрінеді.

Қандай әсем қырындағы күміс қар
Алматылық ақ дастархан секілді,
Үсті толы таңғажайып жеңіс бар-
Мәңгі жасар ұлы өмірдің кепілі. [6]. [886]

Осы сәтті пайдалана отыра мен де әрі жерлес, әрі сүйікті ақыныма бір ауыз өлең шумағымды арнамақпын:

Тым бөлек сезімдерді жеткізеді,
Тым ерек жаратылған жүрегімен
Ізтай ақын көзімен не көрмеді?
Соның бәрі жадында өмірімен.

Жанның түбін қазды-дағы тереңдеп
Алтын сөзді, ауыр сөзді ап шықты.
Қаламымен тербеді оны өлеңдеп
Жалғаны жоқ жария етті бар шынды.

Бақытты сөзін оқысаң жолдарынан
Оқып қана бақытқа бөленесің,
Күйігін оқып жас тамады жанарыңнан
Күдірет емей мұны енді дер едің?

Қасиетін қара сөздің таныттың,
Поэзияның теңізін толқып, ұлаттың
Маңдайына қазақтың бақ қып берген
Жерлесімін мақтан тұтар алыптың!

Қорыта айтқанда Изтай мұралары өшпес із екені анық. Әр бір туындылары өз алдына бір картинаны суреттейді. Алла Тағаланың күдіретінен жаралған ауыл табиғатын, сөз құдыретімен сипаттаған шығармаға тамсанбау мүмкін емес. Тамсанып тұрып ән салмауда, әнге қосып шырқамауда мүмкін емес! Жер бетіндегі әрбір жанның өмірінде естелікке, махаббатқа, мейірімге, сағынышқа толы кішкентай ғана сыйқырлы туған өлкесі мекені болары анық. Ол мекен әрине, кіндік қанымыз тамған жер – ауылымыз, алтын бесігіміз. Бәрімізде сондай бір ауылдан шыққанымызды ұмытпасақ екен деймін. Ақынның өлеңіндегі ауыл бейнесіне қарап-ақ та ауылға оралғың келіп кететіні анық. Қайткенмен де топырағы құнарлы жер анамыздың жібермесі, болашақта ауылды көркейтер мен мен сіз секілді жастардың өсіп жатқанына сенемін!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Ақтөбе-құтты мекен». Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, 2017. -336 б.
2. І. Мәмбетов. Шығамалары. Т.10 том. – Ақтөбе: «Шамшырақ» – Ақтөбе ЖШС. 2011. – 312 б.
3. Т.Жанұзақ. Жер, су атаулары. –Алматы. Өнер. 2011.- 496б.
4. Ақтөбе облысының топонимикалық кеңістігі. Атаулардың пайда болу тарихы. – Ақтөбе. 2001. – 228 б.
5. Ақтөбе: Энциклопедия – Ақтөбе. М.Қ. Тажибаев – бас редактор. «Отандастар - Полиграфия» ЖШС 2001. – 748 б.
6. І. Мәмбетов. Шығамалары. Алматы: «Таңдалым», «Жазушы» баспасы 1979. 369 б.

В ПАМЯТИ ТЫ, ТАБАНТАЛ

Аннотация

В статье художественным языком описываются чувства родного края и страны. Приведены примеры посвящения села, особенности реки «Табантал». Будет рассказано об истории села Бескоспа, о том, как оно возникло, и будут проанализированы несколько стихотворений. Поэт умело описывает часто бурную зимнюю пору. Если гигантскую сцену зимы с бушующей метелью Ускурик описывает как своего персонажа, то в сценах цветущего лета он раскрашивает и изображает колодец в различных красках как картину. Если Абай описал печаль четырех времен года и сделал их прекрасными, то мы знаем, что наш брат Изтай смог раскрыть не только природу Актобе, но и прекрасный образ казахской земли.

Ключевые слова: Бескоспа, Табантал, родина, любовь к родине, поэзия.

IN MEMORY, YOU ARE A TABANTAL

Abstract

The article describes the feelings of the native land and country in artistic language. Examples of dedication to the village, special characteristics of the river "Tabantal" are given. The history of the village of Beskospa, how it came into being, will be discussed, and several poems will be analyzed. The poet skillfully describes the often stormy winter season. If freezing describes the giant scene of winter with a raging blizzard as his character, in the scenes of blooming summer, he paints and portrays the well in various colors as a painting. If Abai described the sadness of the four seasons and made them beautiful, we know that our brother Iztay was able to reveal not only the nature of Aktobe but also the beautiful image of the Kazakh land.

Keywords: Beskospa, Tabantal, homeland, love for the country, poetry.

МРНТИ 17.71.91

Қади К. Т.¹, Асан Ж.²

^{1,2}Баишев Университет, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

Kadi79@inbox.ru

«ЕДІГЕ» ЭПОСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ВЕРСИЯЛАРЫНДАҒЫ КЕҢЖАНБАЙ ОБРАЗЫ

Аңдатпа

Мақалада «Едіге» тарихи-қаһармандық эпосының ұлттық версияларының барлығында дерлік кездесетін Кеңжанбай образы зерттелген. Олардың арасындағы ұқсастық пен айырмашылықтар қарастырылған. Ұлттық версиялардан оны жақсы жағынан да, жаман жағынан да көреміз. Мұның өзі де «Едіге» эпосының даралық сипатын айқындай түседі. Жалпы алғанда, «Едіге» жырының өзіне тән ерекшелігінің ең бастыларының бірі осындай күрделі образдар жасау болып табылады. Тегі қарапайым дегенмен, Кеңжанбай да тегін пенде емес. Кеңжанбай образының күрделілігі сонда, ол бірыңғай жағымсыз бейне емес. Мәселен, қарақалпақтың Қияс жыршыдан қалған нұсқасында хан айналасындағы Ағай, Тағай, Қосназар, Байназар, Өмірби, Керімби сияқты атақты билердің арасындағы ең танымалы – Кеңжанбай. Бұл топ өздерінің көзқарасын Тоқтамысқа Кеңжанбай (Кенжембай) арқылы жеткізеді. Себебі іштеріндегі шешені – осы адам. Едігенің Тоқтамыстан беделі асып бара жатқанын аңдайтын да, Тоқтамыс қол астынан қашқан Едігені Сыпыра жырау ақылымен шақыруға барғанда топ адамның ішінен белсеніп тіл безейтін де осы – Кеңжанбай. Мақалада Кеңжанбай бейнесі де шығармадағы өзге негізгі бейнелер сияқты қайшылықтарға толы екені дәлелденген.

Негізгі сөздер: эпос, батыр, Кеңжанбай, Нұраддин, қарақалпақ версиясы, татар версиясы, ноғай версиясы.

«Едіге» тарихи-қаһармандық эпосындағы қайшылықты образдардың біреуі – Кеңжанбай образы. Ұлттық версияларда оны жақсы жағынан да, жаман жағынан да көреміз. Кеңжанбай бейнесі де шығармадағы өзге бейнелер сияқты қайшылықтарға толы. Мұның өзі де «Едіге» эпосының даралық сипатын айқындай түседі. Жалпы алғанда, «Едіге» жырының өзіне тән ерекшелігінің ең бастыларының бірі осындай күрделі образдар жасау болып табылады.

Эпос версияларының көпшілігінде ондағы оқиғаларға Кеңжанбай бастан-аяқ қатысады. Жағымсыз кейіпкер есебінде бейнеленеді. Бұл Кеңжанбай ақсүйек, төре тұқымы

немесе қожа тұқымы емес, қарадан шыққан сыңайлы. Қарақалпақтардың Қияс жырау нұсқасында Ордадан қашқан бірақ артында қалған ата-жұртын қимаған Едіге соңымнан іздеп, біреу-міреу келіп қалса керек деген оймен Мәуленнің Ақтөбесінің басында отырып, былай ойлайды: «Мен осы жерде үш күн отырайын, Тоқтамыс хан мені жоқтар ма екен, я тым-тырыс отырар ма екен, ізімнен адам жібермес па екен? Жамандының соңынан құлдан жасауыл келсе, ол адамға – өлім лазым болғаны деп естуім бар еді. Ақсүйектен жасауыл келсе, өлімнен азат болғаны деп естуім бар еді». Қияста да соңынан Кеңжанбай қуып жетіп, жауаптасқанда Едіге оған:

Атаң қара кісі еді,
 Ас бергеннің құлы еді,
 Енең жаман шоры еді,
 Нан бергеннің күңі еді,
 Атаңа нәлет ақылсыз
 Маған насихат айтқандай
 Асылың сенің кім еді? –

дейді [1, 160-б.].

Тегі қара дегенмен, Кеңжанбай да тәңірінің тегін жаратқан пендесі емес. Кеңжанбай образының күрделілігі сонда, ол бірыңғай жағымсыз бейне емес. Мәселен, қарақалпақтың Қияс жыршыдан қалған нұсқасында хан айналасындағы Ағай, Тағай, Қосназар, Байназар, Өмірби, Керімби сияқты атақты билердің арасындағы ең танымалы – Кеңжанбай. Бұл топ өздерінің көзқарасын Тоқтамысқа Кеңжанбай (Кенжембай) арқылы жеткізеді. Себебі іштеріндегі шешені – осы адам. Едігенің Тоқтамыстан беделі асып бара жатқанын аңдайтын да, Тоқтамыс қол астынан қашқан Едігені Сыпыра жырау ақылымен шақыруға барғанда топ адамның ішінен белсеніп тіл безейтін де осы – Кеңжанбай[2,21-23 б.].

Тек шындықты айтуға ант берген Сыпыра қарақалпақ версиясында оны жамандағанымен татарша нұсқада хан кеңесшісіне:

Жантая биреп утырган,
 Жанбай аты аталған.
 Ирне салкык күренә –
 Жанбаз булыр шул угыл,
 Кәмалның улы Киң Жанбай,
 Сүзгә чичән ир Жанбай
 Киңәш бирер картларга,
 Яуга чыгар атларга,
 Бездән дәүран үткәндә,
 Сөзгә дәүран житкәндә
 Та кем калды ханнарға!... –

деген жағымды баға береді [3, 63-б.].

Ноғай версиясында Тоқтамыс хан Құбығылдың арғы тегі кім деп сұрағанда, Кеңжанбай: «Жүз де сексен жасаған, азу тісі босаған, нағашым Қара жырау бұл күнде, ол білмесе кім білер» дейді[4,26 б.]. Кеңжанбайдың (ноғайшада Кер Янбай) Қара жырау деп отырғаны – Сыпыра жырау. Нағашысына тартқан Кеңжанбайдың шешендіктен, ақындықтан құр алақан болмауының себебі осында жатқанын эпос астармен білдіреді. Кеңжанбай эпостың ұлттық версияларында әр кезде Тоқтамыстың жанынан табылады. Шоқан

Уәлиханов нұсқасына Тоқтамысты өлтіріп кейін оралған Нұралын аты болдырып, жолда қалған Кеңжанбайдың үстінен түседі, сонда ол басым кетер деп қорықпай батырға:

«Әй Нұралын, Нұралын,
Еш бермесін мұрадың,
Тоғыз көзді кіреукем,
Аны неттің, Нұралын?
Сауырғы бие сүті еді,
Байсалды жұртқа құт еді.
Тоқтамыстай хан ием,
Аны неттің, Нұралын?» –

дейді[5,76 б.].

Татар версиясында Тоқтамыстың басына қара түн орнап, тағын, билеп отырған ел-жұртын тастап шығына қашқанда да сасқан ханға жөн-жосық айтып, жылап-сықтаған Йәникә ханымға басу айтып, ханның жанына жалау болған Кеңжанбай деп көрсетеді. Бар қиындықты, жол азабын, айдаладағы тауқыметті Тоқтамыспен бірге көреді. Оны ханға адал қызмет еткені үшін, осы жолда аянбай күрескені үшін кінәлау орынсыз болып шығады.

Кейбір ұлттық версияларда Нұраддин мен Едігені татуластыру үшін қызмет қылады. Кеңжанбай қарақалпақ версияларында да өңкей жамандық жағынан көріне бермейді. Едігенің көзі шығып, баласымен араздасып, үлкен қайғыға ұшырап жүрген кезінде алып келіп, баласымен табыстырады. Осы жердегі Кеңжанбай жыраудың тауып айтқан сөздері тыңдаушысына үлкен әсер қалдырады. Ол айтты деген сөздердің көркемдігі де жоғары.

Қара көзден нұр тайса,
Қырағың сенің Нұраддин,
Қарға адым жерді көрмесең,
Шалқып жанар алдыңда,
Шырағың сенің Нұраддин,
Сапар тартсаң ұзаққа,
Пырағың сенің Нұраддин,
Қайт, Едіге, қайтсаң ә,
Жалғыздыңның күнәсін
Өт, Едіге, өтсең ә,
Көрер көзің көрмесе,
Көзің сенің Нұраддин.
Абай етіп сөз айтарға,
Сөзің сенің Нұраддин.
Қазаң жетсе бір күні,
Ие болар орныңа,
Өзің сенің Нұраддин.
Қайт, Едіге, қайтсаң ә,
Жалғызымның күнәсін
Өт, Едіге, өтсең ә.
Басыңа күндер туғанда,
Алладан әмір болғанда,
Сол пайманаң толғанда,

Жағаңнан ажал бұғанда,
Пәрменің сенің Нұраддин ...

Кеңжанбай хан баласы Қадірбердінің «қалған-құтқанға бас болып, қайтадан желкілдеген ту көтеріп, бұрынғыдай іргесі берік ел болып, хан тағына отыруына» жәрдемдеседі. Бұл – әрине жырды шығарушылардың асыл арман, қиялы. Бұрынғы Евразия жеріндегі ұлы мемлекет Алтын Орданы жоқтауы. Осы игі қиялдың ішінде де оны жүзеге асырушылар тобында Кеңжанбай жүр.

Қарақалпақтардың Өтенияз нұсқасында Кеңжанбай Едіге мен Нұраддинді татуластырып, Нұраддин таққа мінеді. Содан кейін Кеңжанбай астыртын хабарласып, Токтамыстың кіші баласы Дәулет басы Төрені елге алдырады. Нұраддин бес жыл хандық құрғанда Дәулет басы Төре онға келеді. Кеңжанбай айламенен Нұраддинді өлтіреді. Оның орнына Токтамыстың баласы таққа отырады.

Бұл айтылғандардан біз Кеңжанбай образының қарама-қарсылыққа толы күрделі образ екенін көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Едіге. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990. – 400 б.
2. Бабалар сөзі. – Астана: Фолиант, 2006. – 448 б.
3. Идәгә. – Казан: Татарстан кітап нәшрияты, 1988. – 254 б.
4. Ногайдынъ кырк баътири. Эдіге. – Махачкала, 1991. – 158 б.
5. Едіге батыр. Жинақ. – Алматы, 1999ж.

ОБРАЗ КЕНЖАНБАЯ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ВЕРСИЯХ ИСТОРИКО-ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА «ЕДИГЕ»

Аннотация

В статье исследуется образ Кенжанбая, который встречается практически во всех национальных версиях историко-героического эпоса «Едіге». Рассмотрены сходства и различия между ними. В национальных версиях мы видим это как в хорошем, так и в плохом смысле. Это также подчеркивает индивидуальность эпоса «Едіге». В целом, одной из главных особенностей песни «Едіге» является создание таких сложных образов. Хотя Кенжанбай из простого народа, он является непростым человеком. Сложность образа Кенжанбая заключается в том, что он не является единым негативным образом. К примеру, в версии, оставшейся от каракалпака Кияс жыршы, самым известным бием вокруг хана, как Агай, Тагай, Косназар, Байназар, Умирби, Керимби, является Кенжанбай. Эта группа передает свое видение Токтамышу через Кенжанбай (Кенжембай). Потому что среди них красноречием выделялся только он. Именно Кенжанбай заметил, что репутация Едіге повышается по сравнению с репутацией Токтамыса, ведь именно он из толпы проявил активность и выступил, когда Сыпыра жырау приехал забирать Едіге. В статье доказано, что образ Кенжанбая так же полон противоречий, как и другие основные образы в произведении.

THE IMAGE OF KENZHANBAI IN THE NATIONAL VERSIONS OF THE HISTORICAL AND HEROIC EPIC "EDIGE"

Abstract

The article explores the image of Kenzhanbai, which is found in almost all national versions of the historical and heroic epic «Edige». The similarities and differences between them are considered. In the National versions, we see it both from the good side and from the bad side.

This also emphasizes the individuality of the epic «Edige». In general, one of the main features of the song «Edige» is the creation of such complex images. Although the surname is black, Kenzhanbai is not free. The complexity of the image of Kenzhanbai lies in the fact that it is not a single negative image. For example, in the remaining version of Karakalpak from Kiyas zhyrshi, the most famous among such famous dances as Uncle, Tagai, Kosnazar, Bainazar, Omirbi, Kerimbi around Khan is Kenzhanbai. This group conveys their vision to Toktamys through Kenzhanbai (Kenzhembay). Because among them, only he stood out with eloquence. It was Kenzhanbai who noticed that the reputation of Edige was increasing compared to the reputation of Toktamys, because it was he who showed activity from the crowd and spoke when Sypyr zhyrau came to pick up Edige. The article proves that the image of Kenzhanbai, like other main images in the work, is full of contradictions.

Key words: epic, batyr, Kenzhenbai, Nuraddin, karakalpakskaya versiya, tatarskaya versiya, nogayskaya versiya.

МРНТИ: 17.01.07

Қожабайқызы С.¹, Ниязова Ғ.М.²
^{1,2,3}Баишев Университет

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК МҰРАЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада ұлт ұстазы, тілібілім ғылымы мен әдебиеттану ғыдымының бастауында тұрған ғалым А.Байтұрсынұлының әдеби және әдістемелік мұраларының маңызы зерделенеді. Әдебиеттану ғылымы саласында теориялық алғашқы еңбектің авторы ретінде ғалым теориялық ұғымдардың қазақша терминдік баламаларын ұсынуының өзі үлкен бір саланы құрайды. Оның сан салалы шығармашылық мұрасының үлкен бір арнасына әдістемелік еңбектері жатады. Алғашқы мақалаларынан бастап, ғалым әдістемелік мәселелер жазып, қазақ оқымыстыларын пікір алмасуға шақырады. Сондықтан қазақ тілін оқыту әдістемесі саласында әдіскер ғалым Ахмет Байтұрсынұлы алғаш рет әдістемелік пайымдау жасап, түсініктеме беріп, синтетикалық, аналитикалық, аналитикалық-синтетикалық оқыту саласындағы әдістерге анықтама берген. Сондай-ақ Ахмет осы әдістердің қазақша ғылыми терминдерін (терминдерін) алғаш енгізген.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тілін зерттеу әдістемесінің негізін қалаған әдіскер. Кезінде қарапайым қазақтың сауатын ашқан «Әліппе», «Сауат ашу», «Тілашар» т.б. оқулықтар әдістемелік, лингвистикалық тұрғыдан өз маңызын жоймаған құнды еңбек екені даусыз. Ғалымның айтуынша, «Әдіс – қажеттіліктен туындайтын нәрсе. «Әдіс қолданатын жердің қажеттілігіне қарай жақсы немесе жаман» деген сөз әрбір ұстаз үшін айнымас қағида болмақ.

Түйінді сөздер: әдістеме, оқу құралы, әдебиеттанушы, тіл білімі, қазақ әліпбиі.

Ахмет Байтұрсынұлов шығармашылығын жаңаша зерттеу, оның ой-пікірлерін толық саралау еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана мүмкін болды. Тоқырау жылдары А.Байтұрсынұлы туралы айтуға тыйым салынды, қаншама жылдар тарихымыздың ақтаңдақ беттері болып, шаң басқан архивтерде жатты. Тәуелсіздігіміздің тәуелсіздігіміздің арқасында Алаш зиялыларының еңбектерін жинақтап, жүйелі зерттеуге мүмкіндік алдық.

«Оқу-ағарту идеясы – А.Байтұрсынұлының қоғамдық қызметінің арқауы, азаматтық борышының негізі, идеологиялық платформасының тіреуі болды. Бұл платформаны мықтап ұстауға алып келген – оның өз халқының тағдырын ойлаған қам-қарекеті. А.Байтұрсынұлы – ұлттық рухымыздың ұлы тіні. Ұлттық рух дегеніміз – ұлттық намыс, қазақ екенін сезіну. Соны бастап берген, сары маса болып ызыңдап, бүкіл халықты «қазақпын» деп көтерілуге шақырған – Ахмет Байтұрсынұлы» дейді академик Р.Сыздық [1, 4-б.].

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің ғана емес, әдебиеттану ғылымының да негізін салушы. Халықтың бай ауыз әдебиетін, ертегілерін, дастандарын, шешендік сөздерін, мақал-мәтелдерін, қанатты сөздерін жинақтап, өз заманында жүйелі түрде жариялап отырған. 1895 жылдан бастап халық ауызәдебиеті мұраларын жинау ісімен айналыса бастаған. Мұны «Торғай газеті» бетінде жарияланған «Қырғыз белгілері мен мақал-мәтелдері» мақаласы дәлелдейді. 1923 жылы А.Байтұрсынұлы Мәскеуде қазақтың әйгілі эпостық жырларының бірі – «Ер Сайынды» басып шығарады. 1926 жылы қазақ халқының басында болған қасіретті оқиғаларды суреттейтін тағы бір жинағы 23 жоқтаудың басын құрап, оны «Жоқтау» деген атпен жариялайды.

Жоқтауларды жанры жағынан басқаларға ұқсамайтын ерекшелігіне назар аударып, жоқтаулардың тіл шеберлігі мен көркемдігіне, сөздік қорына айрықша назар аударады. Әдебиеттің осындай сан алуан нұсқаларын жинап, зерттеп, жарыққа шығарған А.Байтұрсынұлы енді оның тарихына үңіліп, оның теориясын да тұжырымдауға кіріседі.

1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» осындай жүйелі ізденістер мен зерттеулердің жалғасы, жинағы іспеттес. Бұл еңбек Байтұрсыновты нағыз теоретик ғалым ретінде танытты. Бұл кітап осы уақықа шейін әдебиет сүйер қауым үшін таптырмас құрал боп кележаыр. Өйткені бұл жерде ол әдебиеттің барлық жанрлары мен өнер құралдары үшін қалыптаса бастаған еуропалық дәстүрден алшақтап, таза қазақ тіліне жаңаша анықтама беріп, бәріне терминологиялық балама береді. Мәселен: арнау түрлері (зарлай, жарлай, сұрай), дамыту, бүкпелеу, бейнелеу, көрнектеу, әсірелеу, мезгеу, кекесіндеу, теңеу, түйдектеу, теңдестіру, ауыстыру, үдету, қлы әңгіме, ұзақ әңгіме т.б. көптеген сөздер мен сөз тіркестері Байтұрсынов қолданысында тұңғыш рет терминдік мәнге ие болған.

Қазақ елінің ғана емес, бүкіл түркі жұртының мақтанышына айналған Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасын ғылыми тұрғыдан зерттеу тілге мемлекеттік тіл мәртебесін алған тарихи кезеңмен тұспа-тұс келді. Еліміздің тәуелсіздік алуымен Ахметтің екінші, мәңгілік ғұмыры басталды. 1922 жылы ұлт ұстазының 50 жылдық мерейтойында рухани інісі Мұхтар Әуезов: «...қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайратын біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайды. Ахаңның қызметі қазақтың ұзын-ырға тарихымен жалғасып кететін қызмет. Істеген ісімен өзіне орнатылған ескерткіші – мәңгілік ескерткіш» деген екен.

Расында, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымында ұлттық тілді «пән» санап, оның ілімін ғылыми жүйеге бекіткен Ахмет Байтұрсынұлы болды. Қазақ тілі мен әдебиетін оқытумен негізінен Алаш зиялылары айналысты: Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел Досмұхамедұлы, Телжан Шонанұлы, Қошқе Кемеңгерұлы және т.б. Олардың қазақ тілі мен әдебиетін дамыту мен оқытуда көрсеткен негізгі ұстанымдары әлі толыққанды зерттелмей жатыр. Тек қазақ тіл білімі мен әдебиетін оқыту мен меңгеру мәселесінің айналасында тәуелсіздік дәуіріндегі ғалымдар мен әдіскерлердің өзіндік ой-пікірлерін дамытуда зерттеу нысаны ретінде қарастырылып келеді.

Бұл ғылыми тұрғыдан қисынды және дұрыс. Дегенмен, оны өмірлік тәжірибемізде қолдана алсақ, тиімді болар еді. Атап айтсақ, А.Байтұрсынұлының «Оқыту құралы», «Тіл-құрал», «Әдістеме мәселелері», «Ертегіші», «Тіл-құрал», «Қай әдіс жақсы» т.б. Оның еңбегін толық пайдалануға әбден болады. бүгінгі күн талабына сай жанартылған үлгідегі бай мұра.

Ғалым қазақ тілінің грамматика, яғни фонетика, морфология, синтаксис салаларын біріктіріп, отандық тіл ғылымын жасады. Бүгінде әбден қалыптасқан қазақ тіл білімі ғылымы аз уақыт ішінде жасалмағаны анық. Ол көптеген дарынды тұлғалардың көп жылғы қажырлы еңбегінің нәтижесі бойынша құрастырылды. Ғалымның өзі айтқандай, ол алдымен тілдің грамматикалық білімін қалыптастырудан, содан кейін грамматикалық құрылымды зерттеуден бастаған. Оны замандастары «Ақаң аударған ана тілі», «Ақаң жазған әдебиеттегі асыл сөз» десе, бүгінгі тәуелсіздік кезеңіндегі ғалымдар қазақ тіл білімін «Байтұрсынұлының бастауы» деп атайды [2, 6-б.].

20 ғасырдың басында ғалым жасаған әліпбидің ұлт сауатын ашудағы рөлі орасан зор болды. Сол кездегі қазақ ғалымдарының, оқымыстыларының алдына қойған үлкен міндеттердің бірі – қазақ халқы рухани тұлғасы бар, өзіндік бағыт-бағдары бар елге айнала ма, әлде ұлттық болмысынан, айырыла ма деген мәселе төңірегінде болды. Оның атқарған жанкешті еңбегін өзінің замандасы, тілші ғалым Құдайберген Жұбанов жоғары бағалаған. Қ.Жұбанов Байтұрсынов қалыптастырған қазақ әліпбиі (Байтұрсынұлының емлесі) және ана тілін Кеңес өкіметінің «мазасыз» заманының өзінде ешкімге таптатпаған.

Құдайберген Қуанұлы кеңес өкіметі тұсында ЖОО-да сабақ берген кездегі оқыған дәрістерінде Байтұрсынұлы оқулықтарының бірінші сыныптан жоғары оқу орындарына дейін оқуға жарайтынын айтудан жалықпаған. «Тіл – құралымен» оқытуға Ахмет ұсталып кеткеннен кейін қаншама тыйым салынса да оның (А.Байтұрсынұлы) кітаптарын мұғалімдердің Құрандай қолтықтап, керегін Ахметтен іздейтінін жазады. Кеңестік идеология қазақтың ұлттық ғылымының жетістіктерін бірде ақтап, бірде сынап, бірде болжам айтып, алаш зиялыларының артында қалған мұраларын талан-таражға салып, үнсіз игеріп жатса, Қ.Жұбанов саясаттан тайсалмай сөйлеп, оларды қызғыштай қориды. Қазақ әліпбиінің жобасын талқылап жатқан тұста да, Қ.Жұбанов қазақ әріптерін араб графикасымен байланыстыра отырып, қазақ әліпбиінің негізгі құрылымын қарастырады. Мысалы, «...с 1912 г., когда впервые была выработана эта система и произошла реформа арабского алфавита, по 1930 г., когда арабский алфавит правительственным декретом был изъят, т.е., в течение 18 лет казахские слова писались по этой системе, причем никаких недостатков (...) Надо заметить, что отказ от этой системы принятием латинского алфавита произошел (...) по нажиму ученого совета вкна, а не по инициативе Казахстана» дейді. Бұл сөзі қазақтың өз жерінде, туған жерінде әліпби таңдауға еркі жоқтығына ашынып айтқан ызалы сөздері болса керек [3, 35-б.].

Түркітанушы Қ.Жұбанов қазақ әліпбиінің қалыптасуы туралы егжей-тегжейлі баяндамасында Ахмет Байтұрсынұлына дейін де әртүрлі әліпбилер қолданылғанын, Ахмет Ыбырай Алтынсарин жасаған әліпбидегі кейбір «кемшіліктерді» түзетіп, сол арқылы ескі әліпбиді қазақы танымға бейімдегенін атап өтеді.

Қазақы танымға негізделген жаңа әліпбиді қоштай отырып, «қосарлы дыбыстарды» енгізуіне назар аударып, тіл білімінің қалыптасу және даму кезеңдеріне фильтрациялық талдаулар жүргізеді. Жаңа әліпбидің жаңалықтарын құптап, ырзашылықпен қабылдайды. Айталық: «...возражение не выдерживают критики, потому что всякие культурное и иное достижение, оставленное нам (...) это наше законное наследие (...). Отказываться от подобного наследия так же глупо (...) мы не откажемся ни от чего, что составляет лучшее творениях предыдущей истории, если оно в наших руках может быть полезно для нас» деген айшығынан, әрбір еңбекті «заңды мұра» деп танығанын, ұрпақ тәрбиесіндегі қажетті құрал санағанын көреміз [3, 35-б.].

1905 жылы А.Байтұрсынұлы Қарқаралыда қызмет істеп жүргенде бір топ қазақ зиялылары бірігіп, патша үкіметінің жоғарғы органдарына петиция жолдағаны белгілі. Онда басқа мәселелермен қатар қазақ даласында оқу-ағарту ісін бастау да анық талап етілді.

А.Байтұрсынұлы 1913-1918 жылдар аралығында 8000 дана таралыммен шығатын «Қазақ» газетінің бас редакторы қызметін атқара жүріп, әліпби, оқулық шығару мәселелерін бір минут та естен шығармаған. Газеттің 1913 жылы 2 ақпанда жарық көрген алғашқы санында газеттің басты мақсаты мен негізгі бағыттарының бірі – «оқу, оқыту, мектеп, медресе, мектеп, ғылым, өнер, тіл, әдебиет» деп анық көрсетеді.

1917 жылдың 5 желтоқсан мен 13 желтоқсан аралығында ІІ Жалпы қазақ съезі өткені тарихтан белгілі. Зерттеуші Б.Қойшыбаев бұл съезде 25 адамнан тұратын «Алашорда» атты уақытша халық кеңесі құрылғанын, А.Байтұрсынұлының халық кеңесіне ұсынылмағанын, оның оқулықтар жазу комиссиясына сайланғанын («Көзқарас эволюциялары») деп жазады. Яғни, әліпби мен сауат ашуға, оқытуға арналған тілдік құралдарды шығарып үлгерген А.Байтұрсынұлының халыққа аса қажет бұл мәселедегі еңбегін одан әрі жалғастырады деп күтуізанды еді.

А.Байтұрсынұлы сынды ғалымдардың қазақ қоғамына сіңірген басқа да еңбегімен қатар, оның атақты оқулықтар жазуына түрткі болған негіз – оның оқу-ағарту саласына арнаған еңбегі. А.Байтұрсынұлы туған халқын оқуға шақырып қана қоймай, қазақ даласындағы мектептердің жай-күйі, бала тәрбиесінің әдіс-тәсілдері туралы газет-журнал беттерінде түсінікті, кеңінен баяндап, мақалалар үзбей жазып тұрады.

Осы жазбалары, алғашқы мақалалары А.Байтұрсынұлының болашақ әліпбиіне, оқулықтарына салынған сұрлеу, баспалдақ болды деуге болады.

А.Байтұрсынұлы білім берудің алғашқы сатысында бастауыш мектепке тоқталады. «Қазақ» газетінің бетіндегі «Бастауыш мектеп» атты көлемді мақаласында автор қазақ бастауыш мектептері қандай болу керек деген мәселені көтеріп, қазақ жеріндегі ауыл мектептерінің жағдайы қиын, оларда мектептің іргетасы қалмағанын, қазақ мектептерінің жағдайы қиын екенін, қазақ жеріндегі бастауыш мектептің қандай болуы керек деген мәселені көтерген. Олардың арнайы бағдарламасы, оқу материалдары, тіпті оқу тәртібі (мектеп режимі) жоқ екенін, мұғалімдер жетіспейтінін айтады. («Бастауыш мектеп», «Қазақ» газеті, 9 мамыр, №16). Кезінде А.Байтұрсынұлы «Қазақстанда балаларды оқытуға арналған бағдарламалар (бағдарламалар) мен кітаптар (оқулықтар) жоқ» деп, оларды арнайы педагогикалық білімі бар мамандар жазып, оқыту керектігін жазған еді, енді «бастысы тәрбие құралы – кітап» деп, білім сайысын жариялай отырып, білімге қатысу мүмкіндігін де айтады. Бұл ойын 1913 жылы «Қазақ» газетінің бетіндегі «Оқыту жайынан» деген мақаласында түсіндіреді. Онда былай делінген: «Қазіргі таңда қазақ тілін оқытуда кемшіліктер көп. Біріншіден, оқулықтар жоқ. Ноғайлардың оқу құралдары қазақ тілімен үйлеспейді. Екіншіден, қазақ мектебіне бейімделген бағдарлама жоқ, онсыз оқу мүмкін емес. Үшіншіден, бала тәрбиесінің ғылымын білетін ұстаздар аз» деп түйіндейді [4, 86-б.].

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Ұстаз тынымсыз ізденіс үстінде болғанда ғана шәкірт жанына нұр құяды» деген сөзі ізденімпаз, жаңашыл ұстаздарға арналғандай. Мұны әрбір ұстаз есте сақтауы керек. Үнемі үйреніп, біліктілігімізді жетілдірсек қана нәтижеге жете аламыз. Ахмет Байтұрсынұлы ғылым-білімнің қажеттігін халыққа түсіндірумен шектелмей, білім ісін дұрыс жолға салуға тырысқан ғалым. Орыс, татар мектептерінде оқыған мамандардың ана тілін қолданудағы кемшіліктерін көріп: «Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды не жазса да қиындықпен жазады, себебі – жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық» [5, 160-б.],-деп ашынған ғалым, 1912 жылы қазақ тілінде жазылған алғашқы әліпбилердің бірі «Оқу құралын» халыққа ұсынады.

Бұл әліпби оқытудың жаңа әдістері тұрғысынан қайта қаралып, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды. «Оқу құралы» қазіргі әдістеме тұрғысынан әлі де маңызды оқулық болып саналады.

Ахмет Байтұрсынұлының реформалаған араб графикасы негізіндегі әліпби – қазақ халқының мәдени әлеміне үлкен серпіліс әкелген құнды еңбек. Қалың бұқараның сауатты болуына, жазба дүниенің дамуына, баспа ісінің жандануына зор ықпалы болды. А.Байтұрсынұлы – қазақ тілінің тазалығын сақтау бағытында ауқымды зерттеулер жүргізіп, бүгінгі таңда маңызы зор құнды әдіс-тәсілдерді ұсынған ғалым.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақтың ұлттық ғылымының негізін қалаушы. // Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау. // Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары–Алматы: «Елтаным», 2017ж
2. Жанпейісов Е. Байтұрсынұлы бастаулары // Тілтаным №2, 2001., Б. 3-13.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілінің ғылыми курсы // Политехникалық мектеп №7-8., 1933., 35-б.
4. Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. – Орал, 1998. – 132 б.
5. Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері. Автореферат. – Алматы, 2010.-26 б. аты: Ана тілі, 1992. – 448 б. – Б. 160-166.
6. А.Байтұрсынұлы «Қай әдіс жақсы?» мақаласы

ЗНАЧЕНИЕ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

Аннотация

В статье рассматривается значение литературно-методического наследия учителя нации, ученого А.Байтұрсынұлы, стоявшего у истоков курса языкового образования и литературоведения. Как автору первой теоретической работы в области литературоведения, ученому представлению казахских эквивалентов теоретических понятий принадлежит большое поле. Методические работы являются одним из основных каналов его многогранного творческого наследия. Начиная со своих первых статей, ученый пишет методические вопросы и приглашает казахстанских ученых для обмена мнениями. Поэтому методист Ахмет Байтұрсынұлы впервые в области методики преподавания казахского языка сделал методическое суждение, дал разъяснение и определил методы в области синтетического, аналитического, аналитико-синтетического обучения. Также Байтұрсынұлы первым ввел казахские научные термины (термины) этих методов.

Ахмет Байтұрсынұлы – методист ученый, основавший методику казахского языка. «Әліппе», «Сауат ашу», «Тілашар» и др., открывшие грамотность простых казахов. По мнению ученого, «Метод — это нечто, рожденное необходимостью. «Метод хорош или плох в зависимости от условий места, где он применяется» — неизменный принцип для каждого учителя.

Ключевые слова: методика, учебное пособие, литературовед, языкознание, казахский алфавит.

THE SIGNIFICANCE OF THE SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL HERITAGE OF AKHMET BAITURSYNOV

Abstract

The article discusses the significance of the literary and methodological heritage of the teacher of the nation, the scientist A. Baitursynuly, who stood at the origins of the course of language education and literary criticism. As the author of the first theoretical work in the field of literary criticism, the scientific representation of the Kazakh equivalents of theoretical concepts has a large field. Methodological works are one of the main channels of his multifaceted creative

heritage. Starting from his first articles, the scientist writes methodological questions and invites Kazakh scientists to exchange views. Therefore, the methodologist Ahmet Baitursynuly for the first time in the field of methods of teaching the Kazakh language made a methodical judgment, gave an explanation and defined methods in the field of synthetic, analytical, analytical-synthetic learning. Also, Baitursynov was the first to introduce Kazakh scientific terms (terms) of these methods.

Ahmet Baitursynuly is a methodologist and scientist who founded the methodology of the Kazakh language. "Alippe", "Sauat ashu", "Tilashar" and others, which discovered the literacy of ordinary Kazakhs. According to the scientist, "Method is something born of necessity. "The method is good or bad depending on the conditions of the place where it is applied" is an invariable principle for every teacher.

Keywords: methodology, manual, literary critic, linguistics, Kazakh alphabet.

МРНТИ 17.09.91

Орынбасарова Қ. Е.
Баишев Университеті
karakozaim.2002.kz@mail.ru

ТАРИХИ ЖЫРДАҒЫ АБЫЛАЙ ХАН ТҮЛҒАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Абылай ханның тарихына, тарихындағы өз рөлі мен сипатын ұстанатын тұлға ретінде қазақ хандары ішіндегі ең ұлы және бірегей тұлғаға назар аударылады. Сыртқы және ішкі саясаттың аспектілеріне, қиын кезеңдерде өз халқын тұтас орталыққа біріктіріп, жаулап алған өз халқының бірегей тұлғасына ерекше мән беріледі. Елдің еркіндігін қорғай алған қазақ халқының ұлы қайраткері Абылай ханның қазақтың үш жүзінің ханы болып, елді біріктіру жолында көп жұмыс істеген генералдың өмірі мен еңбегі тарихи жырларда, ауыз әдебиет үлгілерінде айтарлықтай көрініс тапқаны белгілі. Тарихи жырлардың ауыз әдебиетінің өзге түрлерінен айырмасы мен ерекшелігі - ондағы мәлімет нақты дүниеден тым алыс емес. Мұнда Абылай ханның ғұмыры мен атқарған қызметі туралы ақпарат тарихи деректер ретінде қарастырылады және осы тарихи дереккөздің рөлін атқаратын тарихи жырларда көрініс болады.

Түйінді сөздер: Абылай хан, жыр, тарихи жыр, ауыз әдебиеті, Сабалақ, Әбілмансұр, Әбілмәмбет.

Абылай хан 48 жыл қазақ хандығын билеп, үш жүзге басшы болып, қазақ халқын орталықтандырып, мемлекет құрған ұлы тарихи тұлға болды. Оның қаһармандық әрекеттері, мағыналы ғұмыры туралы тарихи жырлар, аңыздар, өлеңдер мен эпостар және тағы басқалар әлі күнге дейін сақталған. Кем дегенде, біз Абылайды хан ретінде жақсы білеміз, ол өзінің қаһарман, мықты қолбасшы, айлакер саясаткер екенін және еліміздің тарихындағы қиын кезеңде қазақ халқының үш жүзін біріктіре алғанын бірінші болып есіне алды.

Өздеріңіз білетіндей, соңғы жылдары қазақ халқының ауыз әдебиетін біздің тарихымыздың бастапқы көзі ретінде зерттеуге көп көңіл бөлінді. Олардың ішінде шежірелер, зерттеулер, батырлық, тарихи жырлары мен күнделікті тарихи жырлары туралы мақалалар, сондай-ақ осындай жоғары құндылықты білдіретін халық мұрасының ғылыми еңбектері әртүрлі дереккөздерден жинақталған.

М.Әуезов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайлов, Б. Кенжебаев, Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, М. Ғабдуллин, Р. Бердібаев, С. Қасқабасов сияқты айтулы қазақ әдебиеттанушыларының зерттеу жұмысы халық ауыз әдебиетінің әртүрлі көркемдік аспектілерін талдауға арналды.

Ал тарихи жыр қазақ ауыз әдебиетінің бір бөлігі ғана емес, сонымен бірге әкеден ұлға ауызша берілетін тарих әлемі.

Абылайдың тарихы қазақ елі үшін өте қиын кезеңмен тұспа-тұс келеді. XVIII ғасырда жоңғар қоныстанушылары басып алуды күтіп, қазақ жерлері мен Оңтүстік қалаларды бақылап отырды. Бұл тарихи жырларда көрінеді.

Абылайдың өміріне қатысты «Абылай хан», «Сабалақ», «Абылай хан әңгімесі», «Абылай хан туралы жыр», «Қалден Серен Абылайды тұтқынға алғаны», «Сабалақ-Абылай хан», «Сабалақ» (қисса), «Абылай мен Олжабай», «Сабалақ, Әбілмансұр, Абылай хан», «Абылай хан... Ақ атан» жырлары бар. Олардың кейбіреулері күні кеше ғана пайда болып, өз халқымен қайта қауышқан болатын.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев бізге «Абылай туралы», «Абылай заманында қазақтан шыққан батырлар», «Абылай хан мен Қалдан», «Абылай ханның бір жорығы» атты аңыздарын да жеткізді [1].

Алайда, ауызша тарихқа келетін болсақ, елді адастыратын бірнеше жайт бар. Мысалы, оның шығу тегі, кімнен бөлінгені туралы айтатын болсақ, біздің пікіріміз бірнеше болмақ. Жазбаларға сәйкес, Абылай хан Көркем Уәли сұлтанның ұлы болып саналады. Көркем Уәли Түркістанды билеген басшы болғаны бәрімізге мәлім.

Абылайдың туған жылы туралы да даулы пікір бар. Біреуі 1711 жыл, ал екіншісі 1713 жыл деп мәлімдейді. Алайда ол жоңғарлардың қазақ жеріне істеген үздіксіз ұрысы кезінде дүниеге келді және 13 жасында әкесінен айырылды. Менің үлкен атам-Абылай, әкем-Уәлихан. Менің әкем тарихтағы ең үлкен қарақшы болды. Оған байланған құл оны құтқарады. Ол жайында жырда былай делінген:

«Нағашы Қайып ханға барған ауып,
Тұрып қалды сол жақта тыныштық тауып.
Жетім-жесір боп қалды Уәли хан,
Елімен Қайып ханның қалмақ шауып.
Ақтабан шұбырынды аштық көріп,
Ел кетті бет-бетімен қайың сауып.
Жетім бала Әлілмансұр жылайды енді,
Еліне жетер емес қайта тауып» [2].

Жырда Жоңғар ханы Шарышты өлтірген кезде оның 20 жаста екендігі айтылған. Абылайдың жиырма жылдығына қай жыл сәйкес келетіні, қандай ұрысқа қатысқаны жайлы былай жорамал жасауға жарайды: тарихи жырларда Сабалақ бастапқыда Бөгенбай әскерлерінің құрамында жорықтарға қатысқаны әңгімеленеді. Тарихи көздерде орта жүз жасақтары мен жоңғар әскерлері араларында ірі шайқастар болғандығы да белгілі. Шамасы, 1732-1733 жж. Сондай-ақ, Ресей және Қытай дереккөздерінде қазақтар мен жоңғарлар арасындағы соғыстар туралы мағлұматтар бар. Ал жырға келетін болсақ:

«Мың жеті жүз отыз бірінші жылы басталыпты,
Әуелде қазақ, қалмақ қастаныпты.
Ұлы жүзден Қангелді, Дулат кетіп,
Ел есе жібермеске күш салыпты.
Басынан Орта жүздің батыры көп,
Ұлы жүз жуастықпен бос қалыпты.

Хабарды Ұлы жүзге жіберген соң,
 Әрине, жібермек боп хош алыпты.
 Тағы да жіберіпті Кіші жүзге,
 «Қалмақпен шабысамыз келсін бізге».
 Ұлы жүзден Қангелді, Дулат кетті,
 Намыс шығар, ойлаңдар, о да сізге».

Көріп отырғанымыздай, жырда көптеген адамдардың есімдері бар (соғысқа кеткен батырлар): Қанкелді, Дулат және т.б. бұл, әрине, батырлардың есімдерін білдіреді. Міне, осындай ел басына қара күн туып, қазақ ұлдары жауға қарсы жиналғанда, Абылай да Төле биден рұқсат сұрап, ұрысқа қатысады.

«Қоңтәжінің баласы, Қалданның жиені Шарыш деген батырды Қалдан өз орнына жіберіп, Шөкаман батырды қосып жіберіп, «қазақты жесір-жебір қылып алып кел» деп, қосып жіберген екен. Содан кейін Шарыш: «өзіме ханды шығарсын» деп кісі жіберіп, қазақ әуелі «батырлар шықсын» деп ханды шығармайды, қалмақтың белгілі аты шулы батыры Шөкаман шығыпты». Бірде-бір батырдың қазақтар жағында жүрегі соғып тұрған жоқ, сол бір уақытта Абылай «маған батаңызды беріңіз» деп ханға барады. Екі жақ қақтығыста Сабалақ "Абылайлап" жеңіске жетеді.

Бұл шайқаста Сабалақтың «Абылайлап» шабуы туралы да қарама-қайшы пікірлер бар. Мысалы, бір қарағанда, Абылай өзінің атасының әруағына табынды десе, біздің ағамыз Талас Омарбеков тағы бір көзқараспен: «менің ойымша, Анырақай шайқасының ортасында Төле би мен Қазыбек би Әбілмансұрды әдейі шайқасқа тартты. Соғыста "Абылайлап" шабуы өзі емес, Төле би мен Қазыбек би Сабалаққа «Абылай!» деп шап» деп бұл күресті басқарған делінген. Сол уақытта елдің барлық назары Әбілмансұрға бағытталған. «Неге Абылай деп шаптың?» деген кезде, ол өзінің Абылайдың ұрпағы екенін айтқан. Төле би мен Қазыбек би Сабалақты қолдағаннан кейін Орта жүз ханы Әбілмәмбет «ойбай, бауырым» деп құшақтай алған. Өйткені, ол көптен бері «Көркем Уәлидің баласы жетім қалды» деп естіген. Мәселенің егжей-тегжейін білмей, Әбілмәмбет оны «төре» деп қабылдады және оны әрқашан өзімен бірге ұстады. Сабалақтың есімі ұмытылып, оны Абылай деп атай бастады. Уақыт өте келе Әбілмәмбет емес, Абылай болып барлық мәселелерді шешетін болған».

Яғни, бұл мәселе Абылайдың тегі туралы біржақты, нақты деректердің болмауынан туындаған болуы мүмкін.

Алайда, әр жырда қайшылықтар да болады. Себебі әр жырлаушы әр түрлі айтады, жыр келесі ұрпаққа жеткенше қанша уақыт өтеді және қанша ұрпақ кейінге қалдырылады. Фольклор адам өмірінің алуан түрлілігін жан-жақты көрсете алады. Халықтың өмір салты, тұрмыс-тіршілігі және т.б. туралы көптеген пайдалы ақпарат ала аламыз. Филология ғылымдарының докторы, профессор, академик С. Қасқабасовтың айтуынша: «Фольклор адам тіршілігімен тікелей байланысты... халық тарихындағы маңызды оқиғаларды қамтып, солардың негізінде жаңа шығармалар туындап, тарихи қайраткерлер жайында әңгімелейді... Фольклор халықтың өзінің тарихқа қатысын, көзқарасын танытады, маңызды оқиғалар мен көрнекті тұлғаларға берген халықтың бағасын, қарым-қатынасын көрсетеді» [3].

Тарихи жырдың ауыз әдебиеттің басқа салаларынан айрықша ерекшеліктері мен артықшылықтары ондағы ақпарат нақты өмірден алыс емес. Онда сенімсіз сиқырлы әрекеттерді, қимылдарды кездестірмейміз. Міне, тарихи жырдың ерекшелігі осында.

Өлеңнің ең тарихи ерекшелігі, оның көркемдік маңызы - Абылайдың бейнесі хронологиялық және өмірбаяндық бағытта басталып, ірі қоғам қайраткеріне айналады. Есте сақтау керек ең маңызды шығармалардың бірі - Бұқар жыраудың «Ай, Абылай, Абылай» сөздерінен басталатын өлеңі. Онда жырау Абылайдың бала кезінен бастап бар нәрсені сипаттайды.

Біздің тарихымызды зерттеуде тарихи жырларды жазбаша, мұрағаттық құжаттармен бірге қолдану көптеген жетістіктерге жеткенін атап өткім келеді. Әрине, осындай деректермен зерттеу жұмыстарын жүргізу, оны жұртшылық арасында насихаттау біздің тарихи білімімізді кеңейтеді және ұлттық құндылығымызды бағалауға пайдалы әсер етеді.

«Қазақтың аңыз-жырларында, – деп жазған Шоқан Уәлиханов, – Абылай есімі өте бір әсерлі мәнге ие болған. Жұрт Абылай дәуірін қазақ қаһармандығының кемелденген тұсы деп сезінеді. Абылайдың жорықтары, батырларының ерлігі тұрмыстық-салттық дастандардың арқауына айналған» [4].

Қалай болғанда да, ешқандай жыр тарихи негізсіз аяқталмайды. Эпикалық шығармалардың басты ерекшелігі - олардың тарихпен байланысы. Біз тек қайсысы тарихи шындыққа сәйкес келетінін және оның дәл, нақты екенін ажырата аламыз. «Эпос дастанның поэтикалық өңдеуден өткен түрі емес, ол тарихи айғақтың ел аузында сақталып дамуының айрықша жолы. ...Эпос тарихилық үстем, оның объектісі – тарих, сол себепті оның өзі де тарихи дереккөз ретінде қарастырылуға тиіс», – дейді Н.И. Кравцов [5]. Бұл пікір оның маңыздылығын әлі де жоққа шығармайды.

XVIII ғасырдың бірінші жартысында тыс жасалған жоңғар шапқыншылығына қарсы қазақ халқының жалғасып жатқан күресінде қазақ хандары мен ұлы билердің, әскерлердің, көрнекті қазақ батырларының өзара байланысын айқындайтын пайым мен басшылықтың негізіне айналған өлеңдер мен жырларға, содан кейін тарихи жырға тарихи шындықпен тереңірек үнілу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ халық әдебиеті: көп томдық. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.
2. Бабалар сөзі. Тарихи жырлар. 57 том. – Астана: «Фолиант», 2010. – 215 б.
3. Қасқабасов С. Миф пен эпсанының тарихилығы. /Қазақ фольклорының тарихилығы. – Алматы: Ғылым. – 1993. – 82 б.
4. Абылай хан. Кенесары: (проблемы национально-освободительного движения). – Алматы: Ғылым, 1993. – 9-10 бб.
5. Қоңыратбаев Т. «Ә. Қоңыратбаев – қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші». – Алматы: «Шежіре», 1995. – 256 б.

ЛИЧНОСТЬ АБЫЛАЙ ХАНА В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОЭМЕ

Аннотация

Статья посвящена истории Абылай хана, величайшей и уникальной личности среди казахских ханов, как личности, следящей за его ролью и характером в истории. Особое внимание уделено аспектам внешней и внутренней политики, уникальной личности своего народа, объединившего свой народ в единый центр и покорившего его в трудные времена. Известно, что жизнь и деятельность Абылай-хана, великого деятеля казахского народа, отстаивавшего свободу страны, ставшего ханом трехсот казахов и много потрудившегося для объединения страны, нашли значительное отражение в исторических поэмах и примеры устной литературы. Отличие и особенность исторических стихов от других видов устной литературы в том, что информация в них не слишком далека от реального мира. Здесь информация о жизни и деятельности Абылай хана рассматриваются как исторические данные и находят отражение в исторических поэмах, играющих роль этого исторического источника.

Ключевые слова: Абылай хан, поэма, историческая поэма, устная литература, Сабалак, Абыльмансур, Абыльмамбет.

THE PERSONALITY OF ABYLAI KHAN IN A HISTORICAL POEM

Abstract

The article is devoted to the history of Abylai Khan, the greatest and unique personality among the Kazakh khans, as a person who follows his role and character in history. Particular attention is paid to aspects of foreign and domestic policy, the unique personality of its people, which united its people into a single center and conquered it in difficult times. It is known that the life and work of Abylai Khan, the great figure of the Kazakh people, who defended the freedom of the country, became the khan of three hundred Kazakhs and worked hard to unite the country, were significantly reflected in historical poems and examples of oral literature. The difference and feature of historical poetry from other types of oral literature is that the information in them is not too far from the real world. Here, information about the life and work of Abylai Khan is considered as historical data and is reflected in historical poems that play the role of this historical source.

Keywords: Abylai, song, historical song, oral literature, Sabalak, Abilmansur, Abilmambet

МРНТИ 17.71.91

Сағынжанұлы Айбол¹, Асан Жұманазар²

^{1,2}Баишев университеті

aibol_s9090@mail.ru¹

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БАСЫН ҚОСҚАН ЕР ЕДІГЕ

Аңдатпа

Мен бұл мақалада «Едіге» эпосындағы Едіге батырдың ерліктері жайлы жазылады. Тоқтамыс хан мен Ақсақ Темірдің тұсында Ақ орда мен Көк орда екіге бөлініп тұрған тұста, Алтын орда етіп біріктірген және құрылуына қосқан үлесі туралы айтылды.

Бұл жыр түріктердің әні. Жыр қазақ, ноғай, татар, башқұрт, қарақалпақ, өзбек, түрікмен және басқа түркі халықтарына ортақ деп есептелген. Бұл халықтардың бәрі кеңестік дәуірде тыйым салынғанға дейін ән айтқан. Тек қазақ тілінде 14 нұсқасы бар. Ең көп тараған нұсқалары Шоқан, Нұрым, Нұртуған. Шоқан нұсқасы небәрі 1400 жолды құрайды. Қарақалпақстандағы ең үлкен – 16328 жол. Бұл қияс нұсқасы деп аталады. Олардағы Өтениаз нұсқасы 14 мың жолға жақын. «Едіге» әні көлемі жағынан ғана емес, саны жағынан да бірінші орында тұр. Түркі халықтарында 50-ге жуық нұсқа бар.

Түйінді сөздер: Едіге, Алтын орда, эпос, ғалым, поэма, жыр, баспа, жыр кітап.

«Едіге» эпосындағы басты кейіпкер Едіге батыр. Бұл алпауыт кейіпкер өмірде болған адам. Едіге батыр туралы Еуропа елдерінің тарих зерттеушілері, араб тарихшылары жазған. Орыс халқының жылнамаларында да бар. Тарих зерттеушілерінің айтуы бойынша, ол 1352 жылы дүниеге келіп, 1420 жылы өмірден өткен. Едіге батыр қазақ хандары Тоқтамыс пен Ақсақ Темір дәуірінде өмір сүрген деседі. Тоқтамыс хан, Ақсақ Темір көпдеген деректерде жазылған. Бұл үш тұлға «Едіге» эпосының кейіпкерлері. Тоқтамыс хан Алтын Орданы 18 жыл басқарған. Ақ орда және Көк орда болып екіге бөлініп тұрған шақта, Алтын Орда етіп біріктірген, және сол жерлерді қайта алу үшін күрескен. [1, 367 б.].

Батыр Едіге үлкен еңбегі – ірге тасы құлай бастаған Алтын Орданы қалпына келтірген. Ер Едігенің үлкен еңбегі сол — іргесі сөгіле бастаған Алтын Орданы қалпына келтірген. 1398 жылы Литва, Польша және Батыс Ресейдің біріккен әскері Алтын Орда территориясын бөлуге әрекет жасады. Алтын Орда ханы қазіргі Батыс Қазақстанның Ресеймен шектесетін Темір Борсықты деген жерде кездесті.

Еділ мен Жайық арасындағы Ұлысты басқарған Едіге бұл соғыста асқан ерлік көрсетті. Үш жыл дайындалған Еуропа әскері Киевке айдалды. Тарихшы Карамзин «Мұндай жеңісті Бату да, Шыңғыс хан да көрмеген» деп жазады. Бұл түріктер үшін шешуші майдан болды. Тоқтамыс хан тұсында әскердің сол қанатына қолбасшылық еткен Иди Мәскеу княздігі оны төлеуден бас тартқан кезде әскерді басқарып, Алтын Ордаға салық төлейді. Дүниежүзілік тарихта Ресей патшасына екі рет салық төленген.

Өкінішке орай, Алтын Орданың тарихын бізге моңғолдармен байланысты деп кері түсіндірді. Алтын Орданың аумағы – біздің жеріміз – Ресейдің шығысы мен Қазақстанның батысы [2, 222 б.].

Бұл жыр түріктердің әні. Жыр қазақ, ноғай, татар, башқұрт, қарақалпақ, өзбек, түрікмен және басқа түркі халықтарына ортақ. Бұл халықтардың бәрі кеңестік дәуірде тыйым салынғанға дейін ән айтқан. Тек қазақ тілінде 14 нұсқасы бар. Ең көп тараған нұсқалары Шоқан, Нұрым, Нұртуған. Шоқан нұсқасы небәрі 1400 жолды құрайды. Қарақалпақстандағы ең үлкен – 16328 жол. Бұл қияс нұсқасы деп аталады.

Олардағы Өтениаз нұсқасы 14 мың жолға жақын. «Едіге» әні көлемі жағынан ғана емес, саны жағынан да бірінші орында тұр. Түркі халықтарында 50-ге жуық нұсқа бар [3, 576 б.].

Оны алғаш рет 1820 жылы зерттеуші Григорий Спасский «Сібір хабаршысы» журналында жариялады. Әйгілі Жирмунский терең зерттеп, «Едіге туралы аңыз» еңбегін жазды. 160 беттік көлемді еңбек, бірақ оның 30-ға жуығы ғана Едігеге арналған. Ол көп нәрсені білді, бірақ саясатқа тереңдей алмады. Өлеңнің тек варианттары мен басылымдары, поэманың әртүрлі типологиялық ұқсастықтары қарастырылды [4, 272 б.].

Платон Мелиоранский, Александр Самойлович, Петр Фалев, Виктор Жирмунский, қазақ ғалымдары Шоқан Уәлиханов, Қаныш Сәтбаев. Поэма туралы әр кезеңде Мұхтар Әуезов, Рахманқұл Бердібай, Сейіт Қасқабасов, Сұлтанғали Садырбаев, Шәкір Ыбраевтар құнды пікірлер айтқан. Мұндай басылымдар болды, бірақ нақты зерттеулерге ешкім барған жоқ. Әрбір нұсқа шыққан сайын тек кіріспе сөздер жазылады. Татарша нұсқасына алғы сөзді академик Самойлович, қарақалпақша нұсқасын Фалев жазған. Шоқан Уәлиханов поэманың бір нұсқасын қағазға түсіріп, баспаға дайындады. Ол оған кіріспе жазды. Керемет зерттеу болмаса да, күштілер назар аударды. Бұл туралы Мұхамбетжан Тынышбаев та аз-кем тоқталды. Сәтбаев 1927 жылы Мәскеуде «Едіге» поэмасын басып шығарады. Алғы сөзінде ол тіл мамандары мен жазушыларға пайдалы ғылыми із қалдырды.

Әлкей Марғұлан мен Қажым Жұмалиев 8-сыныптың әдебиет оқулығына енгізген. Бұл үлкен батылдық еді. Жырды оқу барысында тыйымдар мен кедергілер болды. Ірі монографиялық зерттеулер жазылмаған.

«Едіге» жырының халықтан алшақтауына айтылған әртүрлі себептер бар. Біріншіден, Кеңес өкіметі тұсында Алтын Ордаға жала жабылды. Ал Едіге – Алтын Орданың батыры. Екіншіден, Едіге Мәскеуге екі рет барды. Бұл халықтар достығына нұқсан келтіретіні айтылды. 1947 жылы КОКП Орталық Комитеті «Татарстан партия ұйымының бұқаралық-саяси және идеологиялық жұмысының жағдайы және оны жақсарту шаралары туралы» қаулы қабылдап, «Едіге» эпопеясын қатаң сынға алды. Үкімде эпос өткенді дәріптеп, басып алуды ақтады деп айыпталған. Бірте-бірте Едігенің ерлігін басқа республикаларда айтуға тыйым салынды [5, 385 б.].

Бұрынғы Одақтас Республикалардың ғалымдары тәуелсіздік алғаннан кейін «Едіге» жыр қайта қолға алды. Татарлар тәуелсіздік алғанға дейін 1988 жылы «Идаға» атты кітап шығарған. 1999 жылы Қазан қаласындағы «Фан» баспасынан татар ғалымы Фатых Урманче «Халық эпосы Идегей» атты беттік монографиясын басып шығарды. Қарақалпақтар мен өзбектер жырды бірнеше рет кітап етіп басып шығарып, зерттеу жұмыстарын жүргізген [6, 256 б.].

1994 жылы Едіге Мағауин поэманың Шоқан нұсқасы бойынша «Едіге жырының тарихи-көркемдік ерекшеліктері» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. 1995 жылы Шәкір Ыбыраевтың «Дастан әлемі» атты іргелі еңбегі жарық көрді, онда Едіге мен оның ұрпақтарына қатысты ой-пікірлер айтылды. 1996 жылы «Жылым» баспасынан филология ғылымдарының докторы Оразгүл Нұрмағамбетованың құрастыруымен «Едіге батыр» жинағы жарық көрді. Рахманқұл Бердібаев жыр нұсқаларына шолу жасап, олардың қысқаша мазмұнын салыстырып, кім зерттеді деген сұрақты қойды.

2006 жылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Мұхтар Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Бабалар сөзі» сериясының [39-томына] «Едіге» жырының бірнеше нұсқасын енгізді. Осы институттан 2008 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеті тарихында» «Едіге» атты мақала беріліп, поэманың варианттары мен жанрлары туралы қызықты пікірлер айтылды [7, 367 б.].

Зерттеу барысында күрделі мәселе оның жанры болды. Мұхтар Әуезов бұл жырды батырлар әніне жатқызған. Бірақ ол көп дәлел келтірмеді. Басқа ғалымдар басқаша пікір білдірді. Сондықтан поэма жанры ұзақ уақыт қарастырылды.

Едігенің ұрпағы – Нұраддин, одан Орқаш, одан Мұса хан. Мұсаның отыз баласы болды. Ол жақтан тараған ұрпақ жойылды дейсіз бе? Ал оның Орақ, Мамай, Қарасай, Қазыдан тараған тікелей әрі жақын ұрпақтары арамызда. Оны кім зерттеп жатыр? Ресейдегі князь Урусов, князь Шайзақов, князь Юсуфов Едігенің ұрпақтары. Князь Юсуфов өз ұрпағын жазып, фотосуреттерін қалдырды. Ноғайлардың арасында да бар. Ресейде ғана емес, қазақта да ұрпақ жоқ деп кім айтты. Шежіре бойынша бұл өлкеде арғы атасы Мұса хан болған Қалудан тарайтын Айта мен Бұзырдың балалары тұрады. Арамызда Сарадан шыққан ұрпақтар бар. Ал Қалу мен Сараның есімдері «Телағыс» жырында 4-5 жерде айтылады. Қалу мен Сара да ноғайлы нұсқасында. Татарлардың шежіресін қарадым, сонда бар.

«Едіге» жыры түркілердің басын біріктіріп, бірлігін нығайтып, өткен тарихын танытатын жыр. Түркі халықтары біріксе, экономикасы дамып, мәдениеті жақындасып, өзара қарым-қатынасы нығаяды [8, 361 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Р.Бердибаев. Едіге батыр. Алматы. Ғылым 2017 ж. -367 бет.
2. Н.Кенжегулулы. Қәнекей тілім, сөйлеші. Алматы. Ғылым 2012 ж.- 222 бет.
3. Мифологиялық сөздік. Феникс. 2017ж. -576 бет.
4. Р.Сыздық. Қазақ тіліндегі естеліктер мен жаңалықтар. 2009 ж. 272 бет.
5. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 385 б.
6. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 256 б.
7. Әуезов М. Шығармалары. 20 томдық. – т. 17. – Алматы: Жазушы, 1989. – 367 б.
8. Мүсірепов Ғ. Суреткер парызы. – Алматы: Жазушы, 1970. – 361 б.

ЕДИГЕ, ОБЪЕДИНИВШИЙ ТЮРКСКИЕ НАРОДЫ

Аннотация

В этой статье я напишу о подвигах богатыря Едиге Батыра из эпоса «Едиге». В период правления Тохтамыс-хана и Аксак Темира, когда Белая Орда и Синяя Орда разделились, они объединили Золотую Орду и способствовали ее созданию.

Эта песня турецкая. Песня считается общей для казахов, ногайцев, татар, башкир, каракалпаков, узбеков, туркмен и других тюркских народов. Все эти народы пели до того, как это было запрещено в советское время. Только на казахском языке существует 14 версий. Наиболее распространены варианты Шоқан, Нурым, Нуртуган. Версия Shokan состоит всего из 1400 строк. Самая большая в Каракалпакистане – 16328 строк. Это называется версия Кияс.

Версия Oteniaz в них приближается к 14 тысячам строк. Песня «Едиге» на первом месте не только по объему, но и по количеству. Тюркские народы имеют около 50 вариантов.

Ключевые слова: Едиге, Золотая Орда, эпос, ученый, поэма, поэма, издание, книга.

EDIGE, WHO UNITED THE TURKIC PEOPLES

Abstract

In this article I will write about the exploits of the hero Edige Batyra from the epic "Edige". During the reign of Tokhtamys Khan and Aksak Temira, when the White Horde and the Blue Horde separated, they united the Golden Horde and contributed to its creation.

This song is Turkish. The song is considered common for Kazakhs, Nogaits, Tatars, Bashkirs, Karakalpaks, Uzbeks, Turkmen and other Turkic peoples. All these peoples were born until it was forbidden in the Soviet times. Only in Kazakh language there are 14 versions. The most common options are Shokan, Nurym, Nurtugan. Version Shokan consists of only 1400 lines. The largest in Karakalpakstan is 16,328 roads. This is called version Qiyas.

The version of Oteniaz in them is close to 14 thousand lines. The song "Edige" is on the first place not only in terms of volume, but also in terms of quantity. Turkic people have about 50 variants.

Keywords: Edige, Golden Horde, epos, scholar, poem, poem, edition, book.

МРНТИ 17.71.91

Сағынжанұлы Айбол

Баишев университеті

aibol_s9090@mail.ru

ҰЛЫ БИ-ЕР ЕДИГЕ

Аңдатпа

Бұл мақалада Едіге Құтлықияұлы туралы айтылған. Батырдың ел бірлігінің символы ретінде көптеген елдерді талқандаған. Көптеген жазушылардың кітаптарында, мақалаларында Ер Едігенің қайда жерленгені туралы түрлі өздеріне тән шындықтар жазылған. Шоқан Уәлихановтың өзіне тән шындығыда бар. Ол Едігенің бейіті Ұлытау тауда басында «үйілген тас» деседі. Шоқан мен оның жанындағы ақсақалдарға да алып тауға шығу оңаға соқпаған. Сонысына қарамай Шоқан алып тауды бағындырады.

Мақаламда Қадырғали Жалаиридін осыдан 400 жылдан астам бұрын жазылған «Шежірелер жинақтары» кітабында Едігенің арғы атасы Әбу Бәкір Сыдық, одан әкесі Едіге Құтлықияға дейінгі ата-бабаларының барлығын тізіп көрсетіп жазады. Бұл кітап бойынша Баба Түкті Шашты Әзіз – Әбу Бәкір Сыдықтың он үшінші руы, Едіге батыр – он бесінші руы. Ал Мөңке бидің Едіге батырдың тоғызыншы руы екенін анық білеміз. Ғалым М.Г. Сафарғалиев «Алтын Орданың ыдырауы» атты кітабында Едіге Нұрадиннің баласы деп жазады. Жалпы, тарихи тұлғалар туралы сөз қозғамас бұрын тақырыптың өзін зерттеп алған жөн.

Түйінді сөздер: мифология, ескерткіш батыр, поэтикалық, тарихи, Ноғай, Едіге, газет, Тоқтамыс, модуль, бейбітшілік, Темір.

Бүгінде Едіге Құтлықияұлы туралы «Алтын Орда» жауларын талқандаған батыр, ел бірлігінің символына айналған «Ұлы би» ретінде көп жазылады. Едіге батырдың ерліктері туралы аңыз-әңгімелер қыпшақтар, башқұрттар, қарашайлар, ноғайлар арасында кең тараған. Түріктердің бұл тармақтарының өкілдері Едігені күлі өз жерінде жатыр деп есептеп, өзінің

ұлттық батыры санайды. Күллі қазаққа ортақ батырды белгілі бір өңірге байлағысы келетін кейбір авторлардың тілегінен туындайды. Бұл тілек «Айғақ» газетінде жарияланған «Ей, Оңтүстік, Едігедей батырымыз бар» деген мақаладан анық байқалады. Ж.Әйменовтің Едіге батыр туралы «Түркістан» газетінің 8.VII.10 санындағы жариялануы да осындай сипатқа ие. Ж.Әйменов өз материалында тауды төбеден ажыратпай былай деп жазады: Едігенің күлі үйілген тас астындағы төбеде жатыр. Ал сол кезде бұл тау туралы жас ғалым Е.Мағауин былай деп жазды: «Қазір ол Едіге тауы деп аталады. Биіктігі теңіз деңгейінен мың метрден асады, оның жолын білмейтіндерге шығу мүмкін емес. Жазушы-академик оның не туралы айтып тұрғанын білген болуы керек [1, 45 б.].

Сол мақаласында Әйменов Едігенің күлі Баба Түкті шашты Әзиз кесенесінде жатқанын жазады. Бірақ кенет басқа абзацта Едігенің төбеде жерленгенін алға тартады. Кесене мен төбені қалай шатастырасың? Одан кейін Әйменов осы жерде жерленгеніне дәлел бар екенін айтады. Дегенмен, бұл ақпараттың не екенін және қайда екенін көрсетпейді.

Бірақ алдымен сөздің өзі нені білдіретінін анықтап алайық. Бұл тарихи сақталған кесенелер, жартастағы жазулар мен суреттер немесе сол дәуірдегі тарихшылар мен ғалымдардың жазба ескерткіштері. Болған оқиғаға қатысты ақсақалдардың әңгімесі дерек емес. Сонымен қатар, бүгінде әркім өз өлкесінен әлдебір батырды, әлде бір жырауды меншіктеп, әлдебір тарихи тұлғаның жерленген жерін «табып» жатқан дәуірде өмір сүріп жатырмыз. Кейде айғайлап айтқым келеді: Ей, адамдар, Алладан қорқындар! Сөзіңіз үшін, ең болмаса ар-ожданыңыздың алдында жауап беруіңіз керек (Ж.Әйменов. Едіге батыр туралы мақаласы. «Түркістан» газеті. 2010 жыл.).

Кезінде Шоқан Уәлиханов былай деп жазды: «Академик Шренкпен Ұлытау тауының бір шыңына барған сапарымызда Мәңгүт (Ноғай) ордасының негізін қалаушы Едігенің бейітін таптық. Оның бейіті – үйілген тас. Оның мәртебесі ол жатқан таудың биіктігімен сәтті үйлеседі». Міне, нақты ақпарат. Шоқан Едігенің жерлеу орнын арнайы іздеген. Едіге жерленген тауға шығу Шоқанға да, онымен бірге келген шежіреші ақсақалға да оңай болған жоқ. Бұл ретте сол ақсақал-айтқыштар әңгімелері толығымен жорамалға құрылған қазіргі ақсақалдарымызға ұқсамайтынын ескеру керек [3, 432 б.].

Бұл істегі мәлімет, ықылым заманнан Ұлытауды мекендеген қазақтар асудың қиындығына қарамастан, ГПУ мен КГБ-ның да Ұлы Едігеге тағзым еткені. Бұл бүгінгі күннің өткінші оқиғалары емес Едігенің оңтүстікте жерленгенін дәлелдеу үшін кейбіреулер Ноғай Ордасының шекарасын орынсыз келтіреді.

«Ноғай Ордасы Алтын Ордадан Қаратаудың солтүстік беткейіндегі Қызылкөл көліне дейін созылып жатыр» деген тұжырымдар түбегейлі қате, бұл Ноғай Ордасы аумағының үштен бірі ғана. Татар ғалымы М.Ғ.Сафарғалиев «Алтын Орданың ыдырауы» Саран 1960 кітабында Ноғай Ордасының картасын келтірген. Онда Ноғай Ордасы Еділдің батыс жағалауынан Алтай тауларына дейін созылып жатыр, солтүстігінде Түмен мен Құлынды қалаларына дейін жетеді. Ұлытау соның дәл ортасында. Едіге хан тағына отырмаса да, оны Шыңғыс ұрпақтарына табыстап, ұлысымен бірге бүкіл Алтын Орданың билігін қолында ұстағаны, Ұлы Дала елін артық көргені тарихтан белгілі [4, 336 б.].

Ноғай Ордасы әлемге әйгілі Алтын Орда ұлыстарының бірі – протоқазақтар мемлекеті ғана. Демек, автордың Едіге батыр Алтын Ордадан басқа Ноғай Ордасы деген мемлекетті құрды деген пікірі түбегейлі қате. Тарихи тұрғыдан Едіге Алтын Орданың бірлігі үшін еңбек етіп, халқының тілегімен өмір сүрді. Бұл туралы академик Рахманқұл Бердібаев былай деп жазды: «Едігенің кінәсі – Алтын Орданың бұрынғы билігін қалпына келтіруге, оның қарсыластарын жазалауға ұмтылуы». Бұл мәлімдемеге бірдене қосу қиын. Атақты батырлар мен жыраулардың арғы бабалары туралы жалған мәлімет беру тарихи деректерді бұрмалау деген сөз.

Автор өз мақаласында еш себепсіз Едіге батырдың арғы атасы Жошы ханның әскери қолбасшыларының бірінің ұрпағы деген тұжырым жасайды. Бірақ кімнің ұрпағы? Ал оның арғы атасы кім болған, автор бұған басын сындырмайды. Мұндай күмәнді тұжырымды растайтын бірде-бір дәлел келтірместен, ғылыммен айналысатын адам үшін мұндай сөздер кешірілмейді. Автор (Едігенің моңғолоид екенін) алға тарта отырып, автор Едігенің: атамның аты «Баба Түкті Шашты Әзиз» еді, мені қасына жерлендер дейтін еді» деп бірден қарсы пікір айтады. Олай болса, ол кім – Едіге – моңғол ма, әлде қазақ па: ?! Мақала авторы осыны алға тартпас бұрын Қадырғали Жалаиридің осыдан 400 жылдан астам бұрын жазылған «Шежірелер жинақтары» кітабына тым болмаса көзінің қиығымен үңілуге тура келді. Қ.Жалайыри «Шежірелер жинағы» атты еңбегінде Едігенің арғы атасы Әбу Бәкір Сыдық, одан әкесі Едіге Құтылқияға дейінгі ата-бабаларының барлығын тізіп көрсеткенін жазады. Бұл кітап бойынша Баба Түкті Шашты Әзиз – Әбу Бәкір Сыдықтың он үшінші руы, Едіге батыр – он бесінші ру. Ал Мөңке бидің Едіге батырдың тоғызыншы руы екенін тарихтан жақсы білеміз. Ғалым М.Г. Сафарғалиев «Алтын Орданың ыдырауы» атты кітабында Едіге Нұрадиннің баласы деп жазады.

Жалпы, тарихи тұлғалар туралы сөз қозғамас бұрын тақырыптың өзін зерттеп алған жөн. Қажет болса, Мәскеуде орналасқан «Ноғай істерін» қарап шығу керек болды [5, 186 б.].

Саурандағы Темір Тоқтамысты хан деп жариялады. Ұрыс ханнан да, Темір Мәліктен де шайқастан кейін жеңіліп қалса да, Тоқтамысты жан-жақты қолдады. Ақыры Темір Тоқтамысты Алтын Орда тағына отырғызды. Ал осы кезеңде Тоқтамыс Едігенің әкесін өлтіреді. Едіге – батыр Тоқтамысты тастап Ақсақ Темір жағына өтеді. Ал сатқын Тоқтамыс Ақсақ Темірдің басқа елдермен соғысып жатқанын пайдаланып, Моғолстан билеушісі Әмір Қамардин және түрік Баязитпен одақ жасайды. Бірнеше рет Темірдің иелігіне барады, Қаршығедегі сарайын өртеп жібереді. Осының бәрі 1391 жылы Ақсақ Темірдің Сарыс бойына көтеріліп, Алтын Орда иелігіне басып кіруіне әкелді. Едігенің Ұлытаудағы ауылдарын сақтап қалу үшін екі нөкерін шабарман етіп жібергені тарихтан белгілі. Бұл жолы Болгарияның Кундерши қаласында Тоқтамыстың жасақтары жеңіліске ұшырады. Сонда Едіге мен Темір Құтлұқ Ақсақ Темірден бөлініп шығады. Сарайшыққа жақын Темір Құтлұқ өз хандығын құрса, Ұлытаудағы Сібір жағындағы Едіге Ноғай ұлысын құруға кіріседі. Ақсақ Темірден толық жеңілген Тоқтамыс 1395 жылы Литва-Польша жеріне көшіп, Витовт патшадан көмек сұрайды. Бұрын Алтын Орданың бір бөлігін басып алған Витовт мүмкіндікті пайдаланып, Алтын Орданың барлық жерлерін, сонымен бірге Ресейді жаулап алуды шешеді. Едіге қазақтың жерін қорғай білген нағыз батыр, дарынды қолбасшы.

Алтын Орданы ақыры жеңеміз деп үміттенген орыстар Витовт патшаға қосылды. Осылайша тісіне дейін қаруланған Литва, Польша, Ресей және Тевтон орденінің (Е. Мағауиннің жазбаларын қараңыз) Едіге-батыр әскерлерінен бірнеше есе көп біріккен төрттік әскерлері Алтын Ордаға басып кірді. Едіге жауды Ворскла өзенінің шетінде қарсы алды. Едігенің коалицияның артық құрама әскерлерін қалай толық жеңгені туралы мәліметтерді «Алтын Орданың күйреуі» кітабынан табуға болады. Король Витаутас аздаған халқымен қашып кетті. Бұл шайқаста Едіге жеңіліп қалса, қазақ елінің болашағы үлкен күмән тудырар еді. Алтын Орда жаулары жағына өткен орыс княздарын бағындыру үшін Едіге 1409 жылы жорық жасап, Коломна, Ростов, Дмитров, Серпухов, Нижний Новгород қалаларын жаулап алады. Мал-мүлкін тастап қашып, Едігенің кенже ұлы Жақсыбай Мәскеу князін елінен қуып шығады. Тверь князі Иван Васильевич Едігеге садақпен келді. Сол жылы Едіге Темір Мәлікке берген уәдесін орындап, Темірді Алтын Орда ханы деп жариялайды. Өз кезегінде Витаутас патша Едігеге өшпенділікпен Тоқтамыстың ұлы Қадірберді Қырым хандығының хандарына жариялайды (Қадірберді Едіге Жәнекенің әйелі құтқарып қалды) [6, 385 б.].

Литва және поляк княздіктері Қадірберді Едігеге опасыздықпен шабуыл жасайды. Жайық өзенінің жағасындағы қанды шайқаста Қадірберді қаза тауып, Едіге ауыр жараланады. Ұлытауға жеткізілген Едіге Майлы қаласында қайтыс болады. Едіге өлгеннен кейін Шыңғыс хан ұрпақтарының аралық соғысы ақыры Алтын Орданы әлсіретіп жіберді.

Едіге майдан даласында туған жері үшін қан төккен батыр ғана емес, өз хандығының мүддесін дипломатиялық жолмен қорғаған тұлға. Тоқтамыстың ұйытқы болуымен Едігеге соғысқа аттанған Әмір Темірді қалай бағындырғанын тарих біледі. Ол Алтын Орданың егемен қожасы болған, далада тыныштықты сақтау жолында өзінің ұрпақтары Жошыға мойынсұнып, ешқашан хан тағына отырмаған, дала заңын сақтаған. Едіге әділ би болып атақты. (Ахметов З., Шоңбаев Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998.). Халық жадында Ұлы би болып қалды. Оның би дәрежесіне көтеріле алмаған ұрпақтары Мырза атанған. Ж.Әйменов Қазы Мырза мен Наурыз Мырзаның Мансұр Мырзаның туыстары екенін жазады. Тіпті, олардың бәрі де туыс емес, Едігенің ұлдары Академик Р.Бердіқұлов жазғандай, Едігенің билігі қазақ хандығының дамуының шыңы, далада бейбітшілік орнаған кез. Жалпы, белгілі бір тарихи тұлғаның жерленген жері туралы сөз қозғағанда, оқырмандарды жаңылыстырудан барынша сақ болуымыз керек. Мәшгүр Жүсіп Едігені жерлеу туралы жазыпты, өлер алдында Едігеге: «Мені жерге көтеру қажет емес, мені төбелес тастармен қоршап ал» деп өсиет етеді [8, 760 б.].

Едіге көп пенденің бірі емес. Ол – атақты батыр, саяси тұлға. Және, әрине, ол өлгеннен кейін оның қабірін жауларының қорлауын қаламады. Сондықтан ол өзінің нақты жерленген жерін жасыра алады. Мысалы, Шыңғыс хан оның бейітін ешкім таппасын деп өсиет еткен. Қаракерей Қабанбай көзі тірісінде-ақ қазақ даласының түкпір-түкпірінен төрт жерді жерлеуге дайындаған. Кезінде қазақ даласының даңқын асқақтатқан тарихи тұлғаларды аймаққа бөлу дұрыс емес. Ең бастысы, олар қазақтар. Мақаланың авторы ретінде «Ей, Оңтүстік, Едігедей батырымыз бар» деп айқайлаудың қажеті жоқ, «әй, қазақ» деп айқайлау керек еді, сонда бүкіл халық риза болар еді [9, 200 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Е. Мағауин. «Алтын Орданың күйреуі» кітабы. 1977.-45 бет
2. Ж.Әйменов. Едіге батыр туралы мақаласы. «Түркістан» газеті. 2010 жыл.
3. М.Ғ.Сафарғалиев. «Алтын Орданың ыдырауы» кітабы. Саран 1960.-432 бет.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 336 б.
5. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Білім, 1991. – 186 б.
6. Сыдықов Т. Қазақ халқының батырлық жыры. – Алматы, Ғылым 1971. – 385 б.
7. Ахметов З., Шоңбаев Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998.-384 б.
8. Мусин Ғ. Жазу мәселесі // Айқап. – Алматы: Білім, 2001. – 760 б.
9. Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Арыс, 1999.– 200 б.

ВЕЛИКИЙ БИ-ГЕРОЙ ЕДИГЕ

Аннотация

В этой статье упоминается Едиге Кутлыкяулы. Как символ национального единства герой разрушил многие страны. В книгах и статьях многих писателей есть разные правды о том, где похоронен Эр Едиге, у Шокана Уалиханова своя правда. Его называют «сложенным камнем» на вершине могилы Едиге на горе Улытау. Шокан и старейшины рядом с ним не смогли подняться на гору. Несмотря на это, Шокан покоряет гигантскую гору.

В статье, в книге «Сборники родословных», написанной более 400 лет назад Кадиргали Джалаири, перечислены прадед Эдигэ Абу Бакир Сидык, и его отец Эдигэ Кутылкия. Согласно этой книге, Баба Тукти Шашты Азиз является тринадцатым родом Абу Бакра Сидика, Едиге Батыр - пятнадцатым родом. И мы точно знаем, что Монке би – девятый род Едиге батыра. Ученый М.Г. Сафаргалиев пишет в своей книге «Падение Золотой Орды», что Еди был сыном Нурадина. В общем, прежде чем говорить об исторических личностях, лучше изучить саму тему.

Ключевые слова: мифология, памятник, герой, поэтический, исторический, Ногай, Едиге, газета, Токтамыс, модуль, мир, Темир.

THE GREAT BI-HERO OF EDIGE

Abstract

Edige Kutlykyauly is mentioned in this article. As a symbol of national unity, the hero destroyed many countries. In the books and articles of many writers, there are different truths, that volume, where the funeral of Er Yedi, and Shokana Ualikhanov's own truth. It is called a "stacked stone" on the top of the hill Edi and on the top of Ulytau. Shokan and the elder were not able to climb the mountain with him. Despite this, Shokan conquers the giant mountain.

In the article, in the book "Collections of genealogies", written more than 400 years ago by Kadirgali Jalairi, the great-grandfather Edige Abu Bakir Sidyk and his father Edige Kutylkiya are listed. According to this book, Baba Tukti Shashty Aziz is the thirteenth family of Abu Bakr Sidika, Edige Batyr is the fifteenth family. And we know for sure that Monke is the ninth rod of Edi. Scientist M.G. Safargaliyev writes in his book "The Fall of the Golden Horde" that Edi was the son of Nuradina. In general, before talking about historical figures, it is better to study the topic itself.

Keywords: mythology, monument, hero, poetic, historical, Nogai, Edige, newspaper, Toktamys, module, world, Temir.

МРНТИ: 16.21.55

Тауман Ж.Б.¹, Ниязова Ғ.М.²
¹²³Баишев Университет

БЕЙБІТ САРЫБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ

Аңдатпа

Ғылыми мақалада қаламгер Бейбіт Сарыбайдың шығармаларының тілі талданған. Көркем шығармадағы автордың тілдік оралымдары сөз қолданыстары негізге алынған. Жазушының шығармашылығы көркемдік айшықтауларға толы. Жазушы ерекшелігі оның оқырманға шынайы түрде әсер беруі. Сондай-ақ мақалада стиль тақырыбына оның шығу тегіне дамуына тоқталған. Өйткені, көркем шығарманың басты арқауы осы стильге, жазушының қалыптастырған өздік даралығының маңызы зор.

Түйінді сөздер: қоғам; көркем шығарма; проза.

Жалпы, көркем әдебиеттегі стильдің мәні, сипаты, ерекшеліктері туралы зерттеулердің тамырына қарап, олардың шығу тегі ежелгі дәуірден, ерте грек мәдениетінен басталғанын байқау қиын емес. Ежелгі дәуірден бастап бүгінгі күнге дейін зерттеу объектісіне байланған стиль тұжырымдамасы оның күрделілігін ғана емес, сонымен қатар зерттеуші ғалымдардың оны әртүрлі дәуірлерде, әртүрлі уақытта, үнемі өсіп, дамып, жетілдіріліп отыратындығын көрсетеді. Өмір тоқтап қалмайтыны сияқты, зерттеулер үнемі жаңарып отырады, жаңарып отырады, жаңа ойларға, жаңа тұжырымдарға келеді.

Сонымен қатар, жазудың шеберлігі мен стилистикалық ерекшелігі М. Әуезов талғаммен баға беруі керек. М. Әуезов стиль: "әдебиеттегі ұлттық түр-мәселенің бір іргелі үлкен мәні-стиль. Салыстыру тілі, әр түрлі көркемдік шеберлікпен келетін сөздер кестесі жазу стилін қалыптастырады. Әдебиеттің ұлттық ерекшеліктерін атап өткенде, тіл тек стиль емес, құрал, қор болып табылады. Екінші стиль-сөздік, поэтикалық салыстыру кестеден басқа екінші мағынаны тудырады. Бұл ұлттық мінез-құлық стилі" [1, 230- бет.]. Көркем әдебиет тілін стильде зерттеуде және жалпы ғылыми мәселені шешуде, стильдегідей, жазушы ғалымдар айтарлықтай жұмыс жасағанын атап өткен жөн. Олар: К. Жұмалиев, З. Ахметов, А. Қоңыратбаев, С. Негимов, және т. б. егер стиль кез келген жазушының даралығының ерекшелігі деп айтатын болсақ, Б. Сарыбайға тән стилистикалық ерекшеліктер қандай?

Ең алдымен, жазушы жақсылық пен жамандықты негізгі объект ретінде қабылдай отырып, адами, рухани құндылықтарды көтереді және дәріптейді. Суретшіге тән басты қасиет-оның шығармаларында психологиялық, лирикалық мотивтермен қатар философиялық ой басым. Яғни, оның қаламынан туған шығармалар философиялық астарларға бай. Сондай-ақ, драма, қайғылы тағдыр, қызықты кейіпкерлер. Б. Сарыбайдың шығармаларын ана тақырып немесе шетелдік тақырып деп бөле-жара қараудың қажеті жоқ. Өйткені, ешқандай жұмыс жасамайық, өмірдің ең өзекті, ең қиын, ең қиын мәселелерін көтергені анық.

Олар тек жанрлық көзқараспен және шығарманың Сюжеті мен композициялық құрылымымен ерекшеленеді. Автордың ойының философиялық түйіні, ұлы гуманизм-оның барлық шығармаларының алтын өзегі. Кез – келген әдеби бейнені жасау түрі көркемдік көзқарасқа, автордың идеялық ұстанымдарына жататыны белгілі. Бұл мәселенің негізгі жағы. Әдеби бейнені құрудың лингвистикалық және көркемдік негізіне қараған кезде жазушының жеке қолтаңбасы ерекше мәнге ие болады. Мұндай жеке қолтаңбадан авторға тән стиль шығады. Әр жазушының өзіндік стилистикалық ерекшеліктері бар екені белгілі. Бейбіт Сарыбайдың шығармашылығымен таныса отырып, біз оның прозалық шығармаларынан көркем пейзажды, өткір бейнені көрмейміз. Алайда Б. Сарыбайдың шығармалары философиялық-психологиялық тереңдігімен оқырманға ой салады. Әрбір шығармасында өмір шындығы шынайы, әрі көркем бейнеленеді. Б. Сарыбайдың әңгімелеріндегі сюжеттік байланыс, сюжеттік даму, сюжеттік қарама-қайшылық негізінен әлеуметтік бөліністер арасында орын алады. Жазушының әңгімелерінің сюжеттік желісі белгілі бір көркемдік заңдылыққа, ұқсастыққа және ортақтыққа ие.

Р. Гельгардтың: "Стиль – бұл белгілі бір көркемдік мақсатқа бағынатын және көркемдік формада көрініс табатын құралдар жүйесі" деген тұжырымына назар аударып, Б. Сарыбайдың шығармаларындағы көркемдік құралдардың бірі - шығарманың сюжеті деп айтуға болады. Өйткені, шығармада көрініс тапқан оқиғаларды, құбылыстарды ұйымдастыру, яғни, сюжетте автордың қолтаңбасы айқын көрінеді.

Сюжеттің құрылымы да әсер етеді, ондағы суреттердің орналасуы мен бейнесі. Сондықтан әйгілі "стиль теориясы" еңбегінің авторы А.Н. Соколов: "Суреттер жүйесін құрудағы сюжеттің маңызды орны стиль факторы ретінде үлкен орын алады", [2,41-бет.] – деп жазады Соколов. Белгілі бір жазушының шығармаларындағы тілдік құбылыстарды қарастырудың негізгі бағыттарының бірі оның стиль ерекшеліктерін тану проблемасымен байланысты екені белгілі. Біріншіден, белгілі бір шығарманың немесе жазушының шығармасының стиль арналарын көрсету осы автордың тілдік компоненттерді қолдану мүмкіндіктерін саралауға жол ашса, екіншіден, стильді қарастыру тіл тұрғысынан жан-жақты зерттеу болып табылады. Өйткені, стиль категориясы тіл білімінің барлық салаларымен байланысты Ермек Аманшаев шығарманы стилистика тұрғысынан қараудың қиындықтарын былай түсіндіреді: "Стилистикалық зерттеулер жүргізу кезінде туындайтын бірінші қиындық-ғылымда стиль туралы жалпы түсінік, ғылыми ортада қабылданған маңызды

жалпы ғылыми тұжырымдар қалыптаспауында. Атап айтқанда, қазақ әдебиеттану ғылымында жекелеген ақындар мен жазушылардың шығармаларының стиліне байланысты туындылар болғанымен, кейбір көркем шығармалар, стильге байланысты теориялық жұмыстардың аз саны сезіледі, содан кейін терминологиялық жүйе, кейбір сәттердегі ұғымдардың айырмашылығы бұлыңғыр болып қалатыны белгілі " [3, 22-бет]. Көркем шығармадағы сөз бен бейненің байланысы поэтика мен стилистиканың ең күрделі мәселелерінің бірі болып табылады. Өйткені, сөз-көркем образ жасау құралы, ал сөз – белгілі бір стилистикалық тонды жасайтын негізгі категория. Біз сондай-ақ әдеби бейнені сөз арқылы қабылдаймыз, ал көркем образ белгілі тілдік құрылымды қалыптастырады. Салыстыру, көркемдік безендіру, ұсыну тәсілі ретінде, әртүрлі әдістердің көмегімен жүзеге асырылады. Мұны тудыратын бұл әдістер шығарманың идеялық мазмұнына байланысты болады. Шынында да, әр салыстырудың өзіндік стилистикалық қоры бар, көркемдік идеал әртүрлі әдістер арқылы жүзеге асырылады. Бұл топтағы сәйкестіктер көркемдеудің басқа әдістерімен үйлеседі, олармен салыстырылады, және жаңа түрдегі бейнені жасайды. Оның жаңа түрдегі бейнеге сүйенуі, ең алдымен, теңдік бейнесі. Осы теңеулік ой бірде метафоралық қызмет, кей сәтте эпитеттік қызмет, бірде метонимиялық және литоталық қызмет атқарады. Б.Шалабаев: "көркем әдебиет тілін ғылыми зерттеу, бір жағынан, тіл ғылымының таңында, екінші жағынан, өсіп келе жатқан әдебиет жағдайында және сәйкесінше әдебиеттанудың жоғары дамуы жағдайында туады " [4, 3-бет].

Ұлт прозасындағы сатиралық-мерекелік (каранавалдық) ағымның көркемдік жүйесі туралы айта отырып, өнер туындысы басқа көркем шығармалардың аясында ғана емес, сонымен бірге оқырманға пародия ғана емес, сонымен бірге белгілі бір үлгіні салыстыру мен қарама-қайшылықты тудыратынын ескеру қажет. Мұнда біз үшін әдеби үлгі карнавалға айналады. Проза суретшісі үшін ол бағдарланған әлем басқа адамдардың сөздеріне толы, оның ойлары бұрын айтылған, сондықтан олардан тек антистиль арқылы құтылуға болады. Сондықтан жазушының қолында "біреудің ықпалына түсу" сезімінен аяқ тартады және өзінше жазуға тырысады. Қазақ карнавалы осындай ізашарлық ізденістің нәтижесінде өмірге келді. Карнавал "оба кезіндегі үйлену тойы" атты әлемдік әдеби сюжеттік-мотивін көрсетеді. Шығармалар мен авторларды олардың бағыттарына қарай топтастырудағы алғашқы пікірді И. Теннің 1864 жылғы "ағылшын әдебиетінің тарихы" еңбегінен табуға болады.

Оның "Ірі тарихи ағымдар, яғни оған ұзақ уақыт бойы үстемдік еткен ойлаудың белгілі бір түрі және оны міндеттейтін ұғымдар " туралы айтуы сол кезеңнің бетбұрыс кезеңі ретінде танылады [5, 139-бет]. Қазақтың анекдоттық ертегісі Алдар Көседен бастау алады, Аяз биіндегі әлеуметтік сатираның өзегіне айналған ұлттық эзіл-оспақ Ы Алтынсарин мен Т. Жомартбаевтың ертегілеріне еніп кетті. Бұл тұлғалардың туындылары балалардың езуіне күлкі иіріп, белгілі балалар жазушысы Б.Соқпақбаевтың "Менің атым – Қожа" шығарамсының шегіне дейін жетті. Бейбіт Сарыбайдың заманауи прозадағы қазақ күлкісіне толы ерекше стильді туындылары да жеке зерттеу үшін сұранысқа ие. Оның комизмі-қазақ әдебиетіндегі құбылыс. Күлкі арқылы ұлттың санасын ояту қабілеті, комизм элементтерін ұтымды пайдалану-бұл жазушылық шеберліктің өзіндік аспектісі. Біріншіден, ХХІ ғасыр жазушысының қаламының күшімен жарқырап тұрған "карнавалдың басталу көзіне" тоқталайық. ТМД кеңістігінде әлем әдебиетінде е із қалдырған қаламгерлердегі « Карнавалдық бастаудың көзі » жайында Н.Гоголь шығармашылығына қатысты – Ю.Манннан, Ф.Рабле шығармашылығына қатысты – М.Бахтиннен асырып әлі ешкім зерттеу жасай қойған жоқ. Қазақ әдебиеттануында бұл мүлдем тың тақырып екендігі айтпаса да түсікті. Ж.Қорғасбек, Д.Қуат, Б.Сарыбайлардағы қазақ күлкісі, ұлт күлкісі тереңіне бойлап барып қарастыруды қажет етеді. Бахтиннің сөзімен айтар болсақ: «хотя он был корифеем народного хора только в эпоху Ренессанса, он такую ясностью и полнотою раскрыл своеобразный и трудный язык смеющегося народную смеховую культуру других эпох» [6.,510-бет].

Ы. Алтынсарин ("Бай ұлдары мен жарлы балалары") - ағартушылық мақсатта балаларға арнап, Т. Жомартбаев ("Қыз келісім") - қазіргі заманғы ұлттың өміріндегі мұнды оқиғаларды ащы сатирамен ертегіге айналдыратын, бір кездері ата-бабаларды білімсіздіктен орыс колониясына айналдыратын және әр жолдан құлдыққа қатысты ащы күлкіге айналатын ересектерге назар аударып отырып. Бұл үрдіс Б. Сарыбайдың ащы сатирасында да көрініс табады. Шындыққа жанаспайтын және фантастикалық сатира шынайы өмірдің барлық қырларын ашып, өз міндеттерін мүлтіксіз орындайды. Сол себептен, өз ұлтын ащы сатира арқылы таныстырады, автор біз болуы екіталай деп санайтын өмірді шынайыландырады. Постмодернизмді құптамайтын кейбір зерттеушілеріміз қазіргі қазақ прозасының кейбір шығармаларында қандай да бір дерексіз құрылым пайда болатынын әділ атап өтеді. Мұндай дерексіз құрылымдарға гипперраелизм бағытында сатиралық-карнавалдық ағымда жазылған шығармалардың мәтіндік қалыптасуы жатады. Мұндай субтекстер, бір қарағанда, қисынсыз болып көрінгенімен, сайып келгенде, пародия мен карнавал иронияның екі аспектісіне баса назар аударып отырып, бірін-бірі толықтыратынын көрсетеді. Жазушылардың қауырсыны арқылы қазақ прозасында көрініс тапқан пародиялау мен карнавал өз құпиясын ашып, тарихи-мәдени кезеңдермен салыстыра отырып, ғылыми ортаға символдық тұрғыдан түсінікті болады. Әдеби шығармадан біз оның мәтіндегі элементтер мен осы мәтінде жоқ элементтер арасындағы байланысты қарастырып, оны іздеуіміз керек. Пародия мен карнавалды біріктірудің қажеті жоқ. Пародия мен карнавалдықты ұштастыру шарт емес.

Қазақ жазушылары өз әңгімелерінде, роман әңгімелерінде бір-бірін қайталамай, әртүрлі көзқарастардан сатиралық - карнавалдық тілдік ерекшелігін көрсетті. Сатиралық ең өзекті қоғамдық мәселелерде маңызды рөл атқаратынын бәріміз білеміз. Оның жанрлық ерекшелігін стилистикалық игеру қазіргі қазақ прозасындағы сатиралық-карнавалдық ағымның негізін құрайды. Әдеби пародия жазушыға өзінің поэтикалық шеберлігі арқылы сатиралық-карнавалдық стильді қолдануға мүмкіндік беретін сыни бағытты ұстанады. Осылайша, бір кездері заманауи модернизмге тән ирониялық авангард қазақ әдебиетінде де өз орнын тапты. Алғашқы ирониялық авангардты Дулат Исабеков өмірге әкелді. Ол фольклордан бастау алатын ұлттық күлкіден және өмірді ащы әуенмен тесетін автордың поэтикалық шеберлігінен тұрады. Бұл прозалық жанрдың өзгеруін ескермей, кейбір жағдайларда біртұтас әзіл-оспақты шығармаға жатқызылған шығармаларды қайта қарау арқылы оның сатиралық-карнавалдық шығарма екенін теориялауға итермелейтін негізгі символ. XXI ғасыр прозасында оның жалғасын қазіргі жас жазушылар арасында танымал Бейбіт Сарыбайдан таптық. Ол ұстанған сатиралық-карнавалдық инкарнацияның құрметіне оның жазушының күлкісі оны қоғамда болып жатқан белгілі бір маңызды оқиғамен байланыстырады. "Сән-2016" әңгімесіндегі күлкінің жетекші идеясы-сайлауалды ала шапқын. Әрі қарай, әрбір сайлау комиссиясына қатысқан жан өзін таниды.

Бұл жазушының жетістігі. Өйткені, оның қаламынан туған күлімсіреудің қоғамдық маңызы бар: Қаланың шетіндегі шағын аудан тұрғыны Манасова Камила таныстарынан көйлек іздейді. Ол осы шағын ауданның орта мектебінде қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ береді. Міне, сән, ой әр бес жыл сайын келетін сән, сәні несі, сайлау жақындап келеді. Кеше мектеп директоры барлық мұғалімдерді жинап, қатаң тапсырды. " – Егер кімде-кімнің жауапты көшесінен адам аз келетін болса, сол адам жұмысымен қошайтыса берсін! Ал сіз қоштасқысы келмейтіндер, жұмыс істеміздер", - деді ол. Бейбіт Сарыбайдың басты ерекшелігі өз кейіпкерлерін күлкі құрбаны етеді. "Кешіріңіз, бұл күндері ешкім жұмысынан айырылғысы келмейді. Әділдікке деген үмітін әлдеқашан жоғалтқан тұрғындар сайлауға қатысқысы келмейді. Не істеу керек? Әрине, сол жоспарды жүзеге асыру керек.

Ол қандай жоспар еді? Бір мұғалім бірнеше рет кіріп, дауыс беруі керек. Әркімнің атынан, әртүрлі киіммен... Лажы болса, әртүрлі түрмен. Жалаңбас жүргендері болса, мүмкіндігінше әртүрлі шаш үлгісімен. Міне, нөмірі 99,9 орта мектебінің ұстаздар қауымы Б жоспарын іске асыру үшін, көйлек іздеу жұмысын бастап кеткен. Кәмилә да осы мақсатпен қаланың арғы басы мен бергі басын шарлап, шауып жүр. Кәмилә төртінші көйлекті киіп, төртінші мәрте мектепті (нөмірі 99,9 сайлау учаскесі) бетке алып келе жатты. Бақылау комиссиясындағы жігіт сыртта темекі шегіп тұр екен. Бұл оның жанынан өтіп бара жатқан да ана жігіт биязы дауысымен: -Алдыңғы киген көйлектеріңізге қарағанда мына көйлек сізге әдемі тұрады екен...-деді». Автор бақылау комиссиясында отырған жас жігіттің пікірі арқылы қоғамымызда сайлау кезінде орын алатын келеңсіздікті арулардың «сән үлгісін көрсету» нөміріне айналдырады. Осы арқылы қаламгердің ұтқаны қазақ қоғамындағы оқиғаны ұлттық күлкі арқылы карнавалдандыруы. Бір кездері шулы араб стилінде хатшы жазған шығарманың матасы автордың " хат " әңгімесін құрайды. Қоғамдағы жеке көшбасшыны және әртүрлі сатиралық кейіпкерлердегі ұжымдық оқиғаларды сипаттауға негіз болған жазушының қос оқиғасы "моншадағы оқиға" және "бақа бұқалары"деп аталады. Бірінші әңгіме өз нөмірін теріс қабылдайтын адамның "ақымақтығымен", ал екіншісі "асыл тұқымды малға"қатысты экономикалық және әлеуметтік мәселемен байланысты.

Жалпы бейбіт Сарыбайдың жазу стиліне келетін болсақ, ол жоғарыда аталған барлық, лирикалық, психологиялық, философиялық, саяси-әлеуметтік бағыттарды қамтиды. Психологиялық аспектіде жазылған оның шығармаларының басым көпшілігінде адамның ішкі мазмұны, өмір туралы ойлар, ішкі сенсорлық құбылыстар тереңдей түседі. Г. Пірәлиева атап өткен ерекшеліктер қаламгердің шығармаларында да ұшырасады.

Негізінен Ахмет Байтұрсынов айтқандай көркем шығармада психологиялық талдау жасалынбаса «Адамның ойына өң беріліп, көңіліне күй түсірілмейді». Оның ең бір қолданған бағыты – экзистенциализм. Бейбіт Сарыбай шығармашылығы көркем философиялық ой мен психологиялық сезімге құрылған туындылар. Әлем әдебиетіндегі бұрыннан қалыптасқан әдеби ағымдар мен жаңа көркемдік айшықтарға батыл эксперименттер жасап, жаңаша бітімді тың туындылар жариялады. Оның шығармалары қысқалығымен, мазмұндылығымен ерекшеленеді. Бұрыннан айтылып жүрген тіл кестесі, образ сомдау, характер, идея сынды көркем шығармаға тән компоненттер Бейбіт Сарыбай прозалық шығармаларынан кеңінен көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аманшаев Е.Ә. Әдеби бейне жасаудың рухани және көркем арналары: Филол.ғыл.канд.автореф.: – Астана, 2005. – 30 б.
2. Шалабаев Б. Көркем проза тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 128 б.
3. Жанұзақова Қ.Т., Саметова Ж.Ш. Әдебиеттанудағы көркемдік әдіс, бағыт пен ағымдар мәселелері // Абай ат.ҚазҰПУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. 2015. - №2 (52) – Б. 139-143.
4. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1965. – 515 с.
5. Сарыбай Б. Біздер... Біздер... Біздер... – Алматы: Баянжүрек, 2017 – 151б.
6. Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1987.

ЯЗЫК ПРОИЗВЕДЕНИИ БЕЙБИТА САРЫБАЯ

Аннотация

В научной статье проанализирован язык произведений писателя Бейбита Сарыбая. Языковые реплики автора в художественном произведении основаны на использовании слов. Творчество писателя наполнено художественными изысками. Особенность писателя заключается в том, что он производит впечатление на читателя реалистичным образом. Также в статье основное внимание уделяется теме стиля, касающейся его происхождения. Ведь главная составляющая художественного произведения-это стиль, самобытность, сформированная писателем.

Ключевые слова: общество; художественное произведение; проза.

THE LANGUAGE OF THE WORKS OF BEIBIT SARYBAI

Abstract

The scientific article analyzes the language of the works of the writer Beibit Sarybay. The author's linguistic turns in a work of art are based on the use of words. The writer's work is full of artistic highlights. The peculiarity of the writer is that he makes a sincere impression on the reader. The article also focused on the topic of style on its development into its origins. After all, it is this style that is the main basis of the work of art, the personal individuality formed by the writer, is of great importance.

Keywords: society; artwork; prose.

МРНТИ 16.21.47

Увайсова А.Ж.¹, Исина Ж.А.²

^{1,2}Баишев Университет

zhannur_8383@mail.ru²

МӘТІН ІШІНДЕГІ МАҒЫНАЛАС ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ МӘНЕРЛІЛІГІ

Аңдатпа

Шығарманың құрылымы әр тарапты көптеген компоненттердің бірлігінен тұрады. Олар көркем шығарма тілінің эстетикалық заңдылықтарына бағынып, көркем тілдік жүйе құрап, шашырынды болмай, соған бірігіп тұрады. Әрине, мұның бәрін жүйелеп, мәтіннің тақырыбын жасаушы – автор. Автор мәтінді көркемдеп әсірелеп, тыңдаушының, оқырманның бар назарын аудару мақсатында әртүрлі амал-тәсілдер қолданады. Сондай тәсілдердің бірі – мағыналас сөздерді немесе лексикалық синонимдерді, фразеологизмдерді пайдалана отырып көркем туындыны дүниеге әкелу.

Түйінді сөздер: көркем шығарма, автор, мәтін, лексика, амплификация.

Көркем туындының құрылымы әр тарапты көптеген компоненттердің бірлігінен тұрады. Олар көркем шығарма тілінің эстетикалық заңдылықтарына бағынып, көркем тілдік жүйе құрап, шашыраңқы болмай, соған бірігіп тұрады.

Әрине, мұның бәрін жүйелеп, мәтіннің тақырыбын жасаушы – автор. Автор мәтінді көркемдеп әсірелеп, тыңдаушының, оқырманның бар назарын аудару мақсатында әртүрлі амал-тәсілдер қолданады. Сондай тәсілдердің бірі – мағыналас сөздерді немесе лексикалық синонимдерді, фразеологизмдерді пайдалана отырып көркем туындыны дүниеге әкелу.

Мәтін құрастыруда тұрақты сөз тіркестері айтылатын ой мен ұғым, түсініктің ұқсастығына қарай сөйлеуші ойын мәнерлеп жеткізу үшін жай сөздерден гөрі бейнелі, суретті сөз тіркестерінің мағыналас, мәндес түрлерін таңдайды. Мысалы, ауызекі сөйлеудегі ренжуді мәтінде былайша келтіруге болады: Амал жоқ, бөлмеден ұнжырғам түсіп, салым суға кетіп шығып кеттім. Мұндағы ұнжырғасы түсу, салы суға кету тіркестері ренжу сөзімен синонимдес. Бұл мысалдан байқағанымыздай, фразеологизмдер мәтінде тек қана жай жұмсалып қоймайды, сонымен қатар синонимдес тіркестерді қатар қолдану арқылы оның тыңдарманға әсерін арттырады, яғни жай ренжу емес, қатты қынжылу дегенді білдіру арқылы, фразеологизм варианттылығының молдығының арқасында мәтін құнарланып тұр [1, 102].

Қазақтың ежелгі мәдени өмірінің ажырамас бөлігі шешендік өнерді бағалауда ұлт ерекшелігінің шешен адам туралы айтқан сипаттауларын мынадай синонимдік қатардан байқап көрелік.

Шешен:

- 1) Сылдыр көмей, жез таңдай
- 2) Тілінен бал тамған
- 3) Сөзі мірдің оғындай
- 4) Сөзінің уыты бар
- 5) Аузымен құс тістеген
- 6) Қара сөзді қамшы қылған
- 7) Нақышына келтіріп сөйлеген
- 8) Су жұкпас, су жорға
- 9) Аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермейтін

Берілген фразеологиялық тіркестер бір ғана шешен сөзінің маңайына шоғырланғанымен, олар мәтінде әрқалай болып келуі заңды құбылыс, шешендік сипатты әр қырынан бағалауы мүмкін. Мәселен, тілінен бал тамған тіркесіне қарағанда сөзі мірдің оғындай, сөзінің уыты бар деген тіркестердің сөйлеу мазмұнында сұстылық, суықтық, сыз байқалады. Демек, бұл сөздердің денотаттық (заттық, деректік) мағыналары сай келгенімен, синонимдес болғанымен, олардың коннататтық (бағалаушылық) мәні қарама-қарсылықта. Тіл бірліктерінің осы сипаты оларды қолданып түзген мәтінде де мағыналық қуатын арттырып, қарым-қатынастағы әсерін «жылытып», не «суытып» тұрады [27, 35].

Бұл мысал адамның бойындағы қасиетке байланысты айтылған болса, келесі мысал қазақ фразеологизмдерінің адамның көңіл-күйіне, бір сәттік психологиялық жағдайына байланысты туған синонимдік фразеологизмдер қатары. Адамның психикасында, санасында, жан дүниесінде жаңғырып, өз ізін қалдырып отырады. Күшті эмоциялық сезімді сыртқа шығаруға үлкен шабытпен айтылатын серпер сөз керек. Ол әр адамның айналасында болып жатқан құбылыс, іс-әрекеттерді қабылдау өрісіне қарай түрліше айтылып жеткізіледі. Біреу жай ғана әсермен қалса, енді біреу делебесі қозып жігерленіп кетеді. Міне, бұның бәрі тілдік қатынаста эмоциялық экспрессиямен астасқан тұста көрінеді. Мәселен, ренжу, ашулану екеуі де екі түрлі сатыдағы психологиялық жағдай. Ренжу алғашқы сатысы десек, ашулану оның жоғарғы басқышы іспеттес. Мұнда сөз жоқ, жоғары эмоциядан тұратын «ашулану» ұғымына байланысты синоним фразеологизмдердің қатары тым мол болатыны даусыз. Келтірілгелі отырған фразеологизмдердің варианттылығы да мәтінге түрліше рең береді.

- 1) Түсін бұзу
- 2) Көзі шатынау
- 3) Көзін аларту
- 4) Танауы қусырылу
- 5) Етін сыртына тебу
- 6) Көзінен от шашу

- 7) Күре тамырын адырайту
- 8) Қанын ішіне тарту
- 9) Шыныдай шытынау
- 10) Қабағынан қар жауғандай
- 11) Оқ жыландай ысқыру
- 12) Оқты көзімен қарау
- 13) Жауар бұлттай түнеру
- 14) Кірпігінен қырау таму
- 15) Қабағына қырау қату
- 16) Ашу шақыру
- 17) Жанын шығару
- 18) Заһар шашу
- 19) Зығырданы қайнау
- 20) Ит арқасы құрысу
- 21) Ит жыны келу
- 22) Морт сыну
- 23) Аузына келегнін айту
- 24) Күйіп кету
- 25) Қағанағы қарс айрылу
- 26) Құйқа тамыры құрысу
- 27) Қояншығы ұстау
- 28) Жыны ұстау
- 29) Қанына қараю
- 30) Қаны бұзылу
- 31) Қатты келу
- 32) Өті жарылу
- 33) Бұрқан талқан болу
- 34) Терісі тарылу
- 35) Боғын пышақтау
- 36) Тұлан тұту
- 37) Қаһарға міну
- 38) Терісіне сыймау
- 39) Ызасы келу
- 40) Шала бүліну
- 41) Шалқасынан түсу
- 42) Шарасынан асу
- 43) Шап ете түсу
- 44) Шыж-быжы шығу
- 45) Тиісерге қара таппау
- 46) Ашуы алқымына тығылу
- 47) Ашуға булығы
- 48) Сақалын (шашын) жұлу [2, 70-71]

Келтірілген мысалдарда бет, көз, танау, тіпті беттің өзгеруі бәріне ұйытқы боларлық тірек сөз жоқ. Мұндағы байқалатын нәрсе, алғашқы 10 мысал бет-жүздің өзгеруіне қатысты болса, одан кейінгі бесеуі портретке қатысты суреттеу жағы басым түсіп жатыр.

Оның ішінде қабағына қырау қатқан – метафора, шыныдай шытынау, оқ жыландай ысқыру, жауар бұлттай түнеру – теңеу арқылы жасалған.

Сонымен ашулануға байланысы туған синоним фразеологизмдердің біразы суреттеу, сипаттауға арналса, қалғандары қимыл-әрекетке негізделеді.

Көркем әдебиеттің мысалдарына қарап, "ашу" ұғымына қатысты қолданылған семантикалық тұрақты өрнектер тобының арасында автор айтқан оқиға өте бейнелі түрде суреттелген. Әрекет иелерінің әрекеттері басқа мағыналы тұрақты тіркестермен одан әрі нақтыланады.

Мұны естіген Құрман зәрді шашып, денесін ұра бастады, содан кейін арқасын ұра бастады. (М. Әуезов)

Мұндағы етін сыртына теуіп, зәрін сыртына шашып мағыналас фразеологизмдерді полисемиялық сипаттағы жер-көкке сыйғызбайтын болып (бұл арада мақтау емес, даттау) тіркесімен ұрсу процесімен аяқталады.

Ал мына мысалда -Жыным келіп, терісін басына қаптап, үйден қуып шығайын деп ойладым да, қайта айныдым [3, 81].

Жыны келіп ашуланған адамның арғы әрекеті ұрсу, яғни эмоцияның тікелей басқа сипатта жалғасуы жоғары мысалдағы ситуацияға сай орайлас, үндес. Демек қисын бойынша басқа мағыналы тіркестермен аяқталуы эмцияның сатылап көрінуінің айғағы. Бұл сәттердегі Жер көкке сыйғызбайтын боп боқтау, терісін басына қаптап қуып шығу – тұрақты тіл өрнектерімен, суретті сөз тіркестерімен баяндалады. Әрине, бұлардың барлығы фразеологизмдерді қолданудағы авторлардың стильдік әдіс-тәсілдерді барынша шебер меңгерудің үлгілері.

Көзі шарасынан шығу, екі көзі атыздай //алақандай// болу, көзіне қос көріну, жаны көзіне көріну; жүрегі тас төбесіне шығу, жүрегі мұздап//суып қоя беру, жүрегі өрекпу//суылдау, жүрегі зырқ //бүлк// солқ ету; жаны түршігу, шыбын жаны шыға жаздау, жаны қаа бақайына кету, жаны тырнғының ұшына келу; аза бойы қаза болу //тік тұру, тұла бойы түршігу //сескену, арқасы мұздап қоя беру, иманы ғасыл //қасым болу, төбе құйқасы шымырлау, есі кету, зөрезап болу, зөре құты қалмау, зәресі ұшу //кету, зәресі зәр түбіне кету.

Анықтамаларды салыстыра қарасақ, адам эмоциясының қандай күйін бейнелесе де, фразеологизмдердің осыншалықты оралымды суретті тіркестері арқылы ешбір ғылым сипаты шақ келмес сәті айта алуында тіл құдіретін тағы бір еске алудың артықтығы болмас.

Күрделі эмоциямен қоса, қарапайым түлеріне де қатысты, мағыналас қатарлар баршылық. Олардың да лексика-семантикалық, тақырыптық аумағы мына бөліктерден көрінеді. Шошу, қобалжу, қорықпау, беті қызару, түсінбеу (бір нәрсені), ғашықтық, өкпелеу, мазақтау, ант су ішу, шыдамау, байқау (абайлау), бейқам жүру, сасқалақтау, өшігу, ыңғайсыздық, рахаттану сезімі (көзі шарадай жану, анасынан қайта туғандай), өкіну.

Сонымен қатар тілімізде қару-жарақ атауларының қатысуымен пайда болған фразеологизмдер де баршылық.

Мысалы, найза бойы – халықтық өлшем. Биіктік, тереңдік, ұзындық, қалыңдық өлшемі ретінде қолданылады. Найзаға жау міндірген ер – жауын найзамен түйреген, асқан ер. Найзаның ұшымен, білектің күшімен – күшпен, зорлықпен. Найзасын жауға тіреді – қарсы тұрды, жауға шапты. Найза ұшында отырғандай – қауіп үстінде тұрған кісі туралы айтылады. Жебедей жерге енгізді – жер-жебіріне жетті, тілдеді, бетін қайтарды. Айбалтанның сабындай – жұп-жұмыр, үзілмелі білекті. Қылыштай қылшылдаған – қайрат – күші тасыған, өткір, қайсар деген мағынада. Қылыштың жүзі, найзанның ұшымен – күш көрсету, күшпен бітіру туралы айтылады. Шоқпарын басына ойнатты – зорлық жасады, азаптады. Сойыл соғар – шашбауын көтерер, сөзін сөйлер. Сойылын соқты – сөзін сөйледі, жақтасты. Садақ сыртты күпшек сан – домбыт жарау, сом тұлғалы ат. Садақтан тартқан оқтай – түп-түзу, түп-тура, тіп-тік. Қолшоқпар болды – сойылын соқты, жоғын жоқтады.

Фразеологиялық тұлғалар өзіндік қолданылу ерекшеліктеріне қарай, «мәтін ішінде» жасалып, өзгеріске түсіп те қолданылуы мүмкін. Мәтін құрастыруда ол бір тіркес емес, екі немесе одан да көп мағыналас сипатта жұмсала да алады. Кейде бір мағынадағы

фразеологизмдердің стильдік бояу бір мәтінде әр қырынан көрініс табады. Мағыналас фразеологизмдер шоғыры мәтін құрастыруда таптырмайтын мәнерлілікті туғызады. Біз сөз етіп отырған мағыналас фразеологизмдердің мұндай табиғаты кейбір зерттеулерде [4,121] амплификация деп аталады.

Күшейту (лат.amplificatio) - үлкейту; стильдік фигураның бір түрі. Мәтіндегі семантикалық жол түрлерін немесе біртекті құрылыммен жасалған сөздер тізбегін қайталау.Күшейту градация, плеоназм сияқты стильді ажыратудың бір түрі болғанымен, ол тек семантикалық сөздер мен сөз тіркестеріне тән құрал болып табылады.

Лексика-фразеологиялық синонимдер сөйлем барысында мәтін ішінде өсіп келе жатқан семантикалық тізбектерді құрайды. Бірнеше сөздердің немесе сөз тіркестерінің мұндай кеңейіп келе жатқан сипаты айтылған ойларды жан-жақты ашып, оларды қандай да бір ерекшеліктерге, дәл, сараланған презентацияға сәйкес бөліп көрсету арқылы қабылданған шындық, құбылыс, жағдай туралы түсінігімізді тереңдетеді. Ең бастысы, тұжырымдар, тұжырымдар синонимдік тіркестердің көмегімен ұғымды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Оқуға сенімді болған Қартқожаның дауысы бәсеңдеді, тілі бұлыңғыр болды, ойын бұлыңғыр болды, іші бауыры өртеніп, иықтары төмен түсіп, иықтары салбырап тұрғандай болды.

Кейде семантикалық фразеологизмдер алдындағы сөйлемде бір немесе екі синоним сөздер қолданылады, ал етістіктердің категориялары-есімдіктер, предлогтар-фразеологизмнің мағынасын ашуды нақтылау үшін көмекші сөздер ретінде қолданылады.

1) Кішкентай Алмат анасын жібергісі келмей, оның етегіне жабысып қалды.

2) Жас кезінен бастап бүкіл үй еркелетіп, алақанына салған бала. Ешқандай жағдайда қанаттарын қағып, тұмсығын қағуға болмайды (М.Әуезов т. 1.86).

Сөйлемдегі орналасу тәртібіне байланысты күшейту қатарына кіретін фразеологиялық тұлғалар екпінді және пассивті күшейтулерге бөлінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалиева С.Е. Көркем прозадағы фразеологизмдерің қолданылу ерекшелігі: : филол.ғылым.док. ... дисс.: 17.03.08. – Алматы, 2010. – 259б.
2. Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. Көмекші оқу құралы.- Алматы: Санат, 1996. - 128 бет.
3. Смағұлова Г., Хазимова Ә. Қазақ тіліндегі тарихи фразеологизмдер. // ҚазМУ Хабаршысы, 2000. № 18(52). -47-51 бб.
4. Исабеков Д.«Тіршілік» - повестер мен әңгімелер жинақтары. 1975 – 278б.
5. Балақаев М.. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. –Алматы, 1984.

ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТЬ СЕМАНТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ТЕКСТЕ

Аннотация

Структура произведения состоит из единства множества составляющих каждой стороны. Они подчиняются эстетическим закономерностям языка художественного произведения, образуют художественную языковую систему, не разбегаются, а сливаются в нее. Конечно, систематизируя все это, создатель темы текста-автор. Автор использует различные приемы, чтобы художественно преувеличить текст и привлечь все внимание слушателя, читателя. Одним из таких способов является рождение художественного произведения с использованием семантических слов или лексических синонимов, фразеологизмов.

Ключевые слова: художественное произведение, автор, текст, лексика, амплификация.

EXPRESSIVENESS OF SEMANTIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE TEXT

Abstract

The structure of the work consists of the unity of many components for each side. They obey the aesthetic laws of the language of a work of art, form an artistic language system, do not scatter, but merge into it. Of course, it is the author who systematizes all this and creates the title of the text. The author artistically exaggerates the text and uses various techniques in order to attract all the attention of the listener and reader. One of these ways is to give birth to a work of art using semantic words or lexical synonyms, phraseology.

Keywords: artistic work, author, text, vocabulary, synonym, amplification.

МРНТИ 16.21.55

Шандина М.А.¹, Ақжолова А.Т.²
^{1,2}Баишев университеті

СӨЗ ТАПТАРЫНЫҢ МӘТІН ПРАГМАСТИЛИСТИКАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада сөз таптарының мәтін прагмастистикасындағы қызметі жөнінде айтылды. Стилистика - тіл ғылымдарының барлық салаларын біріктіре отырып, соның нәтижесінде бөлініп шықты, сондықтан күрделі ғылыми сала болып табылады. Стилистикалық ұғымдар мен категориялар тек қана таным арқылы жүзеге асады, таным кешенді ғылыми зерттеу нәтижесінде ғана мән-мағынасы ашылады. Қазіргі стилистика пәнін оқып үйрену зерттеудің ерекше аспектісін талап етеді, сондықтан прагматикалық аспектіде қарастыру оның негізгі мәселелерін шешіп береді.

Түйінді сөздер: стилистика, сөз таптары, мәтін, прагматика, дискурс, коммуникация.

Стилистика - тіл ғылымдарының барлық салаларын біріктіре отырып, соның нәтижесінде бөлініп шықты, сондықтан күрделі ғылыми сала болып табылады. Стилистикалық ұғымдар мен категориялар тек қана таным арқылы жүзеге асады, таным кешенді ғылыми зерттеу нәтижесінде ғана мән-мағынасы ашылады. Қазіргі стилистика пәнін оқып үйрену зерттеудің ерекше аспектісін талап етеді, сондықтан прагматикалық аспектіде қарастыру оның негізгі мәселелерін шешіп береді.

Лингвистикадағы прагматиканы зерттеумен, оның шекараларын белгілеумен Н.Д.Арутюнова (1990), Е.В.Падучева (1985), А.Г.Баранов, Т.В.Бульгина (1981), В.Г.Гак (1998), Ю.С.Степанов (1981), И.П.Сусов (1984) және т.б. ғалымдар айналысты.

Прагматиканың көлеміне байланысты зерттеулерде бірегей пікір жоқ болғандығына байланысты прагматиканы түсіну де әр түрлі болып келеді. Бұл түсінікке не кіретінін анықтап алғанды жөн көрдік. «Прагматика – адамның қатысым әрекеті аясында айтылған сөз, сөйлеуші және контекст арасындағы қарым-қатынасты зерттейтін лингвистика аспектісі. Прагматика не үшін айтылғандығын, одан кейін не айтылу керек екендігін көрсетеді» [1, 567] дейді Г.В.Гак.

Стилистика ғылымын зерттеу пәнінің көп қырлы аспектісіне байланысты прагматиканы, коммуникативті лингвистиканы, сөйлеу теориясын, психолингвистиканы, мәтін лингвистикасын, лингвистикалық поэтиканы, логиканы, мәтінді түсіндіруді, когнитивті лингвистиканы және т.б. зерттеу мәселелері көтеріледі. орыс тіл білімінің

өкілдері оны көптеген ғылымдармен байланыстыратын стилистиканы зерттеуге ерекше назар аударды.

И.Р.Гальперин лингвистиканың құрылымдық негізінің «шайқалуына» стилистиканың әсер еткендігін айтады: «Именно стилистика начала расшатывать основы структурной лингвистики, заставляя исследователей включать в сферу своих наблюдений живые формы языка, не укладывающиеся в строгие рамки формализованных процедур. Начался пересмотр канонов лингвистического анализа» [2, 224].

А.Байтұрсынов «тіл – адам белгісінің зоры, жұмсалатын қаруының бірі» [3,67] - деді. Қазақ ғалымдары өз еңбектерінде тіл – сөз символы – ой бірлігі – ұғым-адамның сезімдік әрекеті арқылы берілетіндігінің көп қырлы мәнін ашты (өз еңбектерінде олар прагматика терминін қолданбаса да), олар тілдік категориялардың бүгінгі прагматика мен стилистика проблемасымен байланысты екенін анық байқады.

Өткен ғасырдың 70-ші жылдарына дейін лингвистика тарих пен құрылым тұрғысынан зерттелді. Лингвистикалық ғылымды зерттеудің осы бағытына итермелеген прагматика мәселесі болды. Сонымен, 70-ші жылдардан басталған прагматика лингвистика ғылымын зерттеудің басқа бағыты болды.

Қарым-қатынастың негізгі формасы-дискурс және мәтін. Прагмалингвистиканы зерттеу объектісін толық тану және сөйлеу дискурсы мен мәтіннің мазмұнды-ақпараттық мәнін ашу үшін, яғни сөйлеуші мен тыңдаушының қарым-қатынасы арқылы прагматиканың «әрекеті мен әлемі, болмысы» туралы білім стилистиканың жаңа бағытының пайда болуына негіз бола алады. Прагмалингвистика адамның коммуникативті қызметінің екі түрін қарастырады: ауызша (дискурс), жазбаша (мәтін). Тілдің таралуының бұл екі түрі көптеген мәселелерге ортақ болғандықтан, жиі күрделі айырмашылықтарға тап болады. Дискурс теориясы мен мәтін теориясы прагмалингвистикалық зерттеудің негізгі мақсатын анықтайды. Сондықтан прагмалингвистика дискурстың, мәтін теориясының барлық мәселелерін қарастыру міндетін алды. Дискурс пен мәтіннің таңдалуы коммуникаттардың сөйлеу іс-әрекеттерінің ментальды проблемаларын олардың интенциясымен қоса вербальды және вербальды емес тілдік құралдарды пайдалана отырып, коммуникативтік құралдарды есепке алып отырады. Бұл проблемаларды шешу тек ішкі лингвистикалық және сыртқы лингвистикалық факторлардың біріккен есептерін талап етіп қана қоймайды, сонымен қатар қоғамдық ғылымдармен тоғысуын талап етеді. Прагмалингвистиканың мақсаты мәтін мен дискурстың табиғатын толық ашу болып табылады, сондықтан екеуіне де ортақ терминдерді анықтау қажет. Олар: прагматика, коммуникация, информатика.

Егер біз прагмалингвистиканың негізгі зерттелетін саласы-дискурс пен мәтін туралы айтатын болсақ, олардың әрқайсысына тоқталайық.

Дискурс-лингвистикалық, философиялық, психологиялық, тарихи зерттеулерде қолданылатын көп мағыналы термин. Шет тіл білімінде дискурс сөзі «ауызша сөз» мағынасында да қолданылған. Дискурс сөзінің бірінші мағынасы «ақылға қонымды ойлау» (ақылға қонымды рефлексия) мағынасында айтылады. Дискурс термині жан-жақты кеңеюге, әртүрлі сипатқа ие болуы мүмкін (мысалы, бүкіл мәтінге немесе коммуниканттарға тән мәліметтер жиынтығы және т.б.). Д. Ван Дейк мектебінің әсері тікелей әсер етті. Бұл мектептің өкілдері дискурстың табиғатын толық ашу үшін когнитивті-прагматикалық тәсілді қолдануға болатындығын көрсетті. Н.Д.Арутюнова дискурсқа былай анықтама береді: «Дискурс та – сөз, өмірдің ортасынан ойып алынған сөз» [4,134].

Коммуникация (коммуникативті-прагматикалық қызмет) – бұл да сөз, бірақ нақты адамның сөзі, белгілі сөйлеу ситуацияларында вербальды және вербальды емес сигналдарды пайдалана отырып, өмірмен біте қайнасқан ментальды мақсатқа сәйкес тіл өндіріс процесі, сондықтан бүгінгі дискурс өте күрделі коммуникативті-прагматикалық құбылыс болып табылады. Коммуникативті-прагматикалық құбылыста сөйлеу ситуацияларында адресанттың

ойы ақиқат не жалған болуы ықтимал. Ол адресанттың интенциясы (ниеті) мен пиғылына өзінің мақсатына жету жолындағы таңбаны қолдануы болып есептеледі.

Дискурс-бұл сөз ретінде сөздің жаңа семантикалық-ақпараттық туындысы, тіл әлеміндегі қарым-қатынас құралы. Дискурсқа тән бір жақты, екі жақты дискурстың түрлері бар.

Дискурста ситуациялық (жағдайлар, ақпарат) - бұл жүргізіліп жатқан жағдайдың шарттары (орны, уақыты) және қатысушысы (жынысы, жасы, әлеуметтік жағдайы) туралы ақпаратпен бірге жүретін өзара әрекеттесу, яғни ауызша және вербалды емес сұхбат шараларын қолдана отырып, қарым-қатынас жасау әрекеті. Сондай-ақ, айтылым (пікірін сыртқа шығару) (қисынды-философиялық терминологияда сөйлеу актісі) – сөйлеудің бір турында коммуниканттардың біреуінің сөйлеу әрекеті. Дискурстың осындай күрделі коммуникативтік-прагматикалық әрекеті стилистикалық амал-тәсілдер арқылы өз мәніне толық жетеді.

Екі коммуниканттың ауызша түрдегі пікірлерінің жиынтығы (өмірге әкелінген) екі жақты дискурс деп аталады.

Дискурстың негізгі бірлігі сөйлемге қатысты анықталады (сөйлем көлемімен өлшенеді немесе қысқартылған формада болуы мүмкін (толық емес сөйлем, эллипсис) немесе бірнеше сөйлем тіркестері. Прагмалингвистика дискурсқа қатысты қаралуын қорытындылай келе «коммуникативтік іс-әрекет» ұғымының «тіл» және «ой» ұғымынан кең екенін тағы да бір рет айрықша атап өту қажет.

Тіл – қару, ой – осы әрекеттің субстраты. Ескере кететін жағдай, дискурс коммуникацияның толық көлемін, адамдық интерактта ой бөлісуді, сол мезгілде мәтінді және біржақты дискурсты (монологтық сөз) (жазбаша және ауызша түрде) ұзартылған сөйлеу әрекеті ретінде қарастыруға болады.

Дискурста пресуппозиция, ниет, коммуниканттардың стратегиясы мен тактикасы және т.б. айтылу ерекшеліктері оларды прагматикалық түрде құра отырып, стилистикалық әдістерді таңдайды.

Прагматикалық зерттеулер пресуппозицияның мәні туралы жаңа көзқарастарды қалыптастырады. Егер семантикалық пресуппозиция ой шындығының негізгі негізі болса, онда прагматикалық пресуппозиция ақылға қонымды қолдану шарттарын қамтиды. Пресуппозиция (лат. *praе* «алдын алу» + *supositio* «жағдай» - алдын алу, болжау) - сөйлесу, психикалық жағдай, жалпы білім рәсімінде сөйлеушінің әңгімелесушіге қатынасын бағалау. Спикер әңгімелесушіге не айту керектігін біліп қана қоймайды, сонымен қатар ол бұл ақпаратты қалай қабылдайтынына назар аударады және әңгіменің жаңа тақырыпты қаншалықты енгізе алатынын болжайды. Сөйлеу жағдайларында сөйлемнің айқын (ашық) және жасырын (жасырын) семантикалық компоненттерінің белгілері кездеседі. Осылайша, пресуппозиция адресат пен адресатқа кез-келген тіл бірлігінің мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін саланы білумен тығыз байланысты. Яғни, пресуппозицияны сөйлеу жағдайында қолданылатын сөйлеуші мен тыңдаушының фондық білімі негізінде жетілдірілетін хабарды, оқиғаны жіктеуге мүмкіндік беретін шарттар жиынтығы деп атауға болады. Оның табиғатын анықтайтын ұғымдарға жасырын, айқын құрылымдар жатады. Жасырын айтылымды қабылдауға күрделі, толық емес түрде беруге болады, сондықтан реципиент мағыналы сөйлеу айналымдарын өз бетінше түсіне білуі керек, өзара әрекеттесу негізінде прагматикалық «әрекет» өзінің белсенділігін көрсетеді. Прагматика сөйлеу актілеріндегі сөйлеушінің интенциясын (ниет-пиғылын) қарастырады. Интенция (лат. *intentio* «ұмтылу») – осы әңгіме барысында сөйлеушіге не хабарлау немесе одан не білу жайындағы сөйлеушінің коммуникативтік ниеті.

Сөйлеу әрекетіндегі коммуниканттардың стратегиясы мен тактикасы – коммуникативтік-прагматикалық мақсаттың тиімді шарттардың бірі.

Стратегия – сөйлеушілердің берілген жағдайдағы сұхбаттасу тәртібінің сөйлесу нәтижесіне жету үшін тікелей жоспары, өзінің коммуникативтік ниетін іске асырудағы жалпы жолы. Тактика – стратегияның іске асырылу тәсілі. Дискурстың тақырыптық бірлігі (ДТБ) – екі коммуниканттың сөйлесу пәнінің бір тақырыпқа жататындай айтылуының бірлігі. Біржақты дискурс (монологтық сөйлеу) ережеге сәйкес бір тақырыптық бірлікпен шектеледі және концептуалдық фрейммен іске асады. Екіжақты дискурс (диалогтық сөйлеу) өзін жай бірнеше тақырыптық бірліктердің бірінен кейін бірінің жалғасып келуін білдіреді. Басқаша айтқанда, қазіргі заман тіл білімінде дискурстық талдау өзінің көп мағыналығымен ерекшеленеді.

Дискурс – көп мағыналы термин. Сондықтан дискурс нақты айтылған сөз деген мағынамен сәйкес келеді, өзінің мағыналық-ақиқаттық мазмұнымен қоса экстралингвистикалық факторларымен жүйеленетін сөйлесімдерді айтады.

Дискурсты төмендегіше құрылымдық жүйемен қарастыруға болады: қарым – қатынас ситуациясының жүйелі баяндалуы; дискурс түрлері; сөйлеу актісіне қатысқан коммуниканттардың тілдік бірліктерінің таңдап алынуы; коммуниканттардың сөйлеу тактикасы мен стратегиясының сөйлеу интенциясын, пресуппозициясының дәрежесін анықтау т.б. Дискурсты мәтін түзуші – мәтін – қабылдаушы – үшеуінің тұтастығының негізінде қарастырған жөн. Мәтін теориясына қызығушылық өткен ғасырдың 60-жылдарынан басталды. Мәтін теориясының мәнін толық тану қазақ тіл ғылымының назарынан тыс қалмай отыр, яғни мәтін табиғатына үлкен мән берілуде. Прагмалингвистиканың дискурспен қатар тұратын сүбелі саласының бірі – мәтін теориясы. Мәтінді субстанциональдық тұрғыдан ғана емес, қатысымдық-функциональдық тұрғыдан зерттеу прагматика мен стилистиканың бірлесуін қажет етеді. Мәтінге байланысты мәтін құрылымы, мәтін грамматикасы, мәтін герменевтикасы, мәтін стилистикасы туралы ғылыми еңбектердің жазылуы мәтін стилистикасы туралы ғылыми еңбектердің жазылуы мәтін теориясы проблемасының маңыздылығын айқындайды. Дискурс сөз өндірісінің ауызша формасы болса, мәтін – шығарманың жазбаша формасы. Дискурспен салыстырғанда мәтін теориясындағы коммуникация проблемасының өзіне тән ерекше сипаты бар.

Мәтін – тілдік қарым-қатынасты жүзеге асырудың негізгі құралы бола отырып, оның толық жүзеге асқан нәтижесі ретінде танылады. Мәтін-бұл сөздің когнитивті-функционалды әрекетінің жазбаша көрінісі. Мұнда тек хабарламаның орналасқан жері көрсетіледі, бірақ хабар алмасу дискурстағыдай болмайды. Автор мәтінді өзі ешқандай қатысы жоқ көпшілікке бағыттайды. Ол оның реакциясын мәтін мазмұнынан біле алмайды. Мәтінде автордың коммуникативті стратегиясы бір жақты, оқырман тарапынан ақпарат алушыдан мәтінді жан-жақты түсіндіруге рұқсат етіледі. Бірақ бұл жағдайдың артықшылығы автор тұлғасының тілдік жеке руханилылығының жоғары дәрежесін талдауға мүмкіндік береді. Мәтінде автор оқырманға өзінің ойлау тәсілі мен стилін бере отырып, оқырманды таң қалдыруға деген ұмтылысты қалыптастыра отырып, оқырманға көп көңіл бөлмейді.

Осы уақытқа дейін қазақ тіл ғылымында стилистикаға қатысты еңбектерде жеке сөздің, сөз тіркесінің, сөйлемнің стилистикалық мағынасының болуы тұрғысынан ғана қарастырылған. Бұл мәтіндегі немесе сөз авторының қолдануындағы стилистикалық әдістердің бөлінбейтін «бөлшегі» ретінде пайда болатын прагматика мәселесі туралы болған жоқ.

Сөздер кластарының экспрессивті прагмастилистикалық ерекшеліктерін зерттеуде оларды әртүрлі стильдерде қолдануға баса назар аударылады, стилистикалық белсенділікті және зат есімдердің, сын есімдердің, сандардың, есімдіктердің, етістіктердің, сөздерге еліктеудің және т. б. лексикалық-грамматикалық категорияларының мүмкіндіктерін анықтау қарастырылған.

Сөз кластарының экспрессивті стилистикалық ерекшелігін зерттеудің тағы бір мұзды аспектісі - сөз кластары мен әртүрлі морфологиялық формалардың экспрессивті қызметін талдау. Стилистиканың міндеті-экспрессивті және экспрессивті қасиеттерді-грамматиканың сапасы мен мүмкіндіктерін, олардың көркем, публицистикалық шығармалардағы шығармашылық даму механизмдерін анықтау. Сөз таптарының прагмастилистикасы сөз таптарын және сөз семантикасын зерттеу аясында да кеңінен дамыды. Ш.Сарыбаев еліктеуіш сөздердің лексика-грамматикалық сипатын талдай келе, оның стилистикалық мүмкіншілігі жоғары екенін айтады [5,33]. Ә.Болғанбаев [6,53], Б.Сағындықұлы [7,12], Ф.Оразбаева [8,31] зерттеулерінде сын есімнің стилистикалық вариациясы мен синонимиясы зерттелді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гак Г.В. Языковое преобразование. – Москва: Языки русской культуры, 1998. - 768 стр.
2. Гальперин И.Р. Проблемы лингвистики // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX: Лингвостилистика. – Москва:Прогресс, 1980. - 431 стр.
3. Байтұрсынов А.Тіл тағылымы // Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері. – Алматы: Санат, 1993. - 320 б.
4. Арутюнова Н.Д. Прагматика // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 390 стр.
5. Сарыбаев Ш. Одағай. Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. - 452 б.
6. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1985. - 360 б.
7. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негізі. Монография. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.
8. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. Оқу құралы. Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының республикалық баспа кабинеті, 2000. – 208 б.

ФУНКЦИЯ КЛАССОВ СЛОВ В ТЕКСТОВОЙ ПРАГМАСТИЛИСТИКЕ

Аннотация

В статье рассказывается о деятельности классов слов в текстовой прагмастилистике. Стилистика-это сложная научная область, объединяющая все сферы языковых наук, в результате которой она отделилась. Стилистические понятия и категории реализуются только через познание, познание раскрывается только в результате комплексного научного исследования. Изучение предмета современной стилистики требует особого аспекта исследования, поэтому рассмотрение в прагматическом аспекте решает его основные проблемы.

Ключевые слова: стилистика, части речи, текст, прагматика, дискурс, коммуникация.

THE FUNCTION OF WORD CLASSES IN TEXTUAL PRAGMATICS

Abstract

The article discusses the function of Word classes in the pragmatilistics of the text. Stylistics-language, uniting all branches of science, as a result of which it was separated and therefore is a complex scientific field. Sylistic concepts and categories are realized only through cognition, cognition is revealed only as a result of a comprehensive scientific study. Studying the subject of modern Stylistics requires a special aspect of research, so consideration in the pragmatic aspect solves its main problems.

Keywords: stylistics, parts of speech, text, pragmatics, discourse, communication.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ-
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

МРНТИ 68.41.53

Зарманов С.Д.¹, Найманова Г.², Шарипова А.А.³

^{1,2,3}Баишев Университет, г. Ақтобе, Республика Казахстан.

s_zarmanov@bu.edu.kz¹, g_naimanova@bu.edu.kz², a_sharipova@bu.edu.kz³

МАССОВАЯ ГИБЕЛЬ САЙГАКОВ В МАЕ 2015 ГОДА В АКТЮБИНСКОЙ
ОБЛАСТИ

Аннотация

Инфекционная энтеротоксемия овец под названием «размягченная почка» была описана в 1910г. В Тасмании (Джилрут). В 1926г. Беннетс(Австралия) высказал предположение, что эта болезнь, наиболее часто диагностируемая в период цветения трав, обусловлена абсорбцией токсинов из кишечника. В 1932г. он же выделил из кишечника павших овец возбудителя, сходного по своим культуральным и биохимическим свойствам с *Cl.perfingens*, и назвал его *V.ovitoxicus*. Культурой этого микроба Беннетсу удалось воспроизвести энтеротоксемию у взрослых овец. Энтеротоксемия наблюдается почти во всех странах мира с развитым овцеводством. В СССР эту болезнь впервые наблюдал К.Андреев(1929). Она чаще всего встречается на Северном Кавказе, в Закавказье, Среднеазиатских республиках и в Забайкалье. В последние годы болезнь широко описана в Англии, Франции, Бельгии, Голландии, Дании, США, Бразилии, Аргентине, Уругвае и в других странах.

Ключевые слова: Сайгак, энтеротоксемия овец, размягченная почка, энтеротоксемия, эпизоотологические исследования.

ВВЕДЕНИЕ.

Цель работы: Установление причины падежа сайгаков в Актюбинской области.

Задачи:

1. Произвести эпизоотологическое обследование поголовья сайгаков и местности.
2. Патолого-анатомическое вскрытие трупов.
3. Составление протокола вскрытия трупов сайгаков.
4. Доставка патологического материала в ветеринарную лабораторию.
5. Проведение бактериологических исследований.
6. Выдача акта экспертизы с установлением причины падежа.

Диагноз установлен на основании эпизоотологического обследования, клинических признаков болезни и характеру патологоанатомических изменений и лабораторного заключения.

Энтеротоксемия верблюдов в СССР не зарегистрирована. В 1964г. эту болезнь начали изучать в Монголии, где были выделены штаммы *Cl.perfingens* и затем исследованы в СССР в Государственном научно-контрольном институте.

(Ф.И.Каган, А.И.Колесова, Н.Г.Ипатенко, Даждава). Энтеротоксемия верблюдов, кроме Монголии, наблюдается еще на Аравийском полуострове, в Экваториальной Африке. Экономический ущерб, причиняемый болезнью, довольно велик. В некоторых случаях поражаются до 25-30% поголовья неблагополучных отар, летальность достигает 80-100%.

Гибель животных происходит при инфицировании возбудителями *CL.Perfringens*, при поедании мокрой сочной травы, связанная с выпадением частых дождевых осадков и в результате брожения в желудке содержимого сочного корма, возбудители энтеротоксемии бурно активизируются с выделением большого количества токсинов, которая в свою очередь, через кровь распространяется по всему организму, поражая центральную нервную систему и все важные органы. Комиссия в составе Директора Актюбинского филиала РГП «Республиканская ветеринарная лаборатория» МСХ РК Зарманова С.Д.

Заведующего районной ветеринарной лаборатории Алдадосова А.Б., ст. ветеринарного врача РГП «РВЛ» Аренова Б. произвели эпизоотологическое обследование места массового ягнения и падежа сайгаков.

С 15 по 21 мая 2015 года на территории «Иргиз-Тургайского резервата» Иргизского района в местности «Сункария» произошла массовая гибель **28000 сайгаков**, это низменная местность с очень хорошим травостоем которому предшествовали проливные дожди. Заболевание сайгаков протекало с клиническими признаками диареи, при поедании сочной травы у животных наблюдалось нарушение моторной и секреторной функции желудочно-кишечного тракта и нарушением координации движения. Животные шатаются, спотыкаются и падают из ротовой и носовой полости выделяется серозно-геморрагическая жидкость. Трупы вздуты и быстро разлагаются. Народившийся молодняк при употреблении молока от погибших маток по истечении 30-40 минут погибают.

В последующие дни после перегона из этой местности падеж сайгаков в регионе, как известно, прекратился, но место гибели сайгаков потенциально остается опасным для выпаса животных. Оно требовало дезинфекции местности, хотя возможна и естественная санация зараженной территории.

В статье нами полностью показаны все исследования по лабораторной диагностике энтеротоксемии сайгаков. По результатам бактериологических исследований причиной гибели 28.000 сайгаков в Иргизско-Тургайском резервате на территории Иргизского района Актюбинской области стала анаэробная энтеротоксемия. Диагноз был установлен на основании эпизоотологического обследования поголовья сайгаков и местности, изучения клинических признаков больных, патолого-анатомического вскрытия трупов с составлением протокола вскрытия сайгаков, отбора патологического материала и доставки его в ветеринарную лабораторию. Проведением полного бактериологического исследования с выдачей акта экспертизы с установлением причины падежа.

Патолого-анатомическое вскрытие трупа.

Вскрытие производил Б.Аренов ветеринарный врач – Актюбинского филиала РГП «Республиканская ветеринарная лаборатория», в присутствии директора Актюбинского филиала РГП «РВЛ» МСХ РК Зарманова С.Д. и заведующего Иргизской районной ветеринарной лаборатории Алдадосова А.Б.

Материалы: Сайгак, возраст 2-4 года, пол: самка, без особых примет по адресу Иргизский р/н ГУ «Иргиз-Тургайский природный резерват».

Дата смерти сайгака: 21 мая 2015г.

Дата вскрытия: 21 мая 2015г.

Рисунок 1. Труп сайгака

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ.

Эпизоотологическое обследование 21.05.2015г

территорию «Иргиз Тургайского резервата» Иргизского района
Актюбинской области

Нами в составе: директора Актюбинского филиала РГП РВЛ МСХ РК Зарманов С.Д., заведующего Иргизской районной ветлаборатории Алдадосова А.Б., ст. ветеринарного врача РВЛ Аренова Б. произвели эпизоотологическое обследование место массовой гибели и падежа сайгаков на территории «Иргиз Тургайского резервата» Иргизского района название местности Сункаркня.

Территория где происходила массовая гибель сайгаков занимает примерно 5 на 4-км низменная местность очень хорошим травостоем которому предшествовали проливные дожди ближайше населенные пункты Куныль 38 км, Белшер 27 км. По сообщением сотрудников резервата падеж зарегистрировали 15-16 мая единичных случаях. 17-го мая достигло 60 голов. 19- мая 203 голов уже 20 мая достигло более 2000 голов. Клиническая картина заболевания диарея, гибель животных наступал в течении 12- часов, при поедании сочной травы у животных наблюдалось нарушение моторной и секреторной функции желудочно-кишечного тракта и массовая гибель сайги с нарушением координации движения. Животные шатаются, спотыкаются и падают из рта и носовой полости выделяется серозно-геморрагическая жидкость. Трупы вздуты и быстро разлагаются. Народившиеся молодняк при употреблении молока от погибших маток тоже погибают. Произвели патологоанатомическое вскрытие 2-ух трупов, брюшной полости серозная жидкость, слизистая оболочка рубца, двенадцатиперстной кишки гиперемированы сильное воспаление (геморрагическое) тонкого отдела кишечника (разрыв кишечника) сердечная мышца дряблая, печень перерождена, почки середине размячена. Составили протокол вскрытия. 21 мая установилась ясная погода, падеж сайги прекратился. Гибели других животных лошадей, крупного рогатого скота и овец принадлежащих жителям сельского округа не наблюдались. Нами был отобран патологический материал от 2-ух трупов сайгаков для лабораторного анализа. Силами работников резервата производится захоронение трупов сайгаков. Утилизировали трупы в траншею глубиной более 2-х метров, проводили дезинфекцию после закладки трупов затем после засыпали землей.

На основании вышеизложенного считаем, что наблюдаемое массовая гибель сайгаков обусловлены стационарностью болезни при массовым окоте дождливой погодой, поеданием животных молодой сочной травы приведшим к снижению естественной, иммунологической резистентности организма животных и активному passage условно-патогенной микрофлоры.

Директор Актюбинского филиала РГП РВЛ

Зарманов С.Д.

Заведующий Иргизской районной ветлаборатории

Алдадосов А.А.

Ветврач Актюбинского филиала РГП РВЛ

Аренов Б.

Рисунок 2. Произвести эпизоотологические обследование поголовья сайгаков и местности.

Рисунок 3. Патологоанатомическое вскрытие

Рисунок 4. Продолжение патологоанатомического вскрытия

1. *Протокол патологоанатомического вскрытия.*

1.1 Регистрация.

Вид животного: Сайтак 1 гол возраст: 2-4 года Пол: самка. без особых примет

Адрес Иргизский р/н ГУ «Иргиз Тургайский природный резерват» Дата смерти: 21 мая 2015 г. Дата вскрытия: 21 мая 2015г.

Вскрытие производил Б.Аренов ветеринарный врач- Актюбинского филиала РГП РВЛ, в присутствии директора Актюбинского филиала РГП РВЛ МСХ РК Зарманова С.Д и заведующего Иргизского районного ветлаборатории Алдадосова А.Б

1.2 Краткие данные анамнез: тернот ориентацию, диарея, гибель животных течение 3-12 часов, посмертное разложение быстро развивается.

1.3. Наружный осмотр. Внешний вид трупа: окоченение слабо выражено на жевательных мышцах губ, передних и задних конечностях, вздут живот и загрязнены фекалиями, видимое слизистые оболочки анемичны. На коже области нижней стенки живота темно-красные пятна.

1.4. Данные вскрытия.

Подкожная клетчатка гиперемирована, кровоизлияниями особенно нижней части живота.

Кровь темно – красная, свернувшаяся.

Органы области головы и шеи

Слизистая оболочка ротовой полости анемичны, язык сероватым налетом.

Грудобрюшная полость.

Сердечная мышца полнокровная. Печень дряблая, полнокровная, местами окрашена в глинистый цвет. Почка застойно гиперемирована, отчетливы центре размягчена сглаживание границ слоев, околопочечные лимфоузлы гиперемированы.

Мочевой пузырь наполнен мочой красноватого цвета.

Легкие гиперемированы с очагами крупозной пневмоний. Селезенка незначительно увеличена в объеме полнокровна, буро-красного цвета, размягчена.

Желчный пузырь наполнен желчью зеленого цвета.

Брыжеечные лимфоузлы гиперемирована и слегка увеличена.

Сычуге серозно-геморрагическое воспаление, кровоизлияния по всей поверхности. Тонкий отдел кишечника по всей длине геморрагический воспалено, дряблое разрываться, слизистая оболочка отечна с множественными кровоизлияниями.

Головной и спинной мозг не исследовались.

1.5. Патологоанатомический диагноз.

1. Воспаление сычуга.
2. Воспаление тонкого отдела кишечника, разрывом стенки.
3. Гепатит.
4. Гиперемия лёгких.
6. Нефрит

1.7 Заключение

На основании анамнестических данных и патологоанатомического вскрытия следует, что смерть сайгана наступила от интоксикации токсином токсинообразующих бактерий. Подозрение на анаэробную энтеротоксемию и пастереллез.

Подписи:

С.Д.Зарманов

А.Б.Алдадосов

Б.Аренов.

Рисунок 5. Протокол патологоанатомического вскрытия

На исследование в лабораторию направили патологический материал (тонкий отдел кишечника с содержимым перевязанный с обоих концов, часть печени, селезенку, почки). Патологический материал доставили через 3 часа после смерти сайгаков.

Лабораторные исследования проводили в двух направлениях:

- 1) Выделение культуры возбудителя из патологического материала.
- 2) Обнаружение токсина в содержимом тонкого отдела кишечника.

Таблица 1. Проведение бактериологического исследования

<p>1-день 20.05.2015 год</p> <p>1. Из содержимого тонкого отдела кишечника и паренхиматозных органов (печень, почка, сердце, селезенка, легкое, тонкий отдел кишечника) делали мазки отпечатки и окрашивали по Грамму и Романовскому гимза. В мазках из содержимого отдела кишечника обнаружили большое количество грамположительных толстых коротких палочек с закругленными концами, без спор.</p> <p>2.Поставили реакцию преципитации для исключения сибирской язвы. Реакция преципитации на сибирскую язву была отрицательной.</p> <p>3. Высев из паренхиматозных органов в среду МПБ, МПА и Китта –Тароцци. Среду Китта –Тароцци перед посевом регенерировали в кипящей бане в течение 30 минут и быстро охлаждали до 45⁰ С. Посевы инкубировали в термостате 37⁰ С -24 часа.</p> <p>4. С тонкого отдела кишечника сайгака делали суспензию (1:1) центрифугировали 3 000 об/мин 20 минут фильтровали через ватно-марлевый фильтр и заражали кролика в/в в краевую вену уха масса кролика 2,0 кг в дозе 1 мл. Через 4 часа кролик пал.</p> <p>5. Постановка биопробы. Из паренхиматозных органов делали суспензии (1:10). Трём белым мышам массой 18 гр. вводили суспензии подкожно с внутренней стороны бедра по 0,3 мл.</p>
<p>2-день 21.05.2015 год</p> <p>1. 3 белые мыши после заражения пали через 20 часов. Высев из паренхиматозных органов в среду МПБ, МПА и Китта –Тароцци. Среду Китта –Тароцци перед посевом регенерировали в кипящей бане в течение 30 минут и быстро охлаждали до 45⁰ С Посевы инкубировали в термостате 37⁰ С -24 часа.</p> <p>2. На среде Китта-Тароцци наблюдается бурный рост микробов с сильным помутнением бульона и обильным газообразованием. В мазках из культур обнаружили грамположительные короткие толстые палочки с обрубленными концами без спор.</p> <p>3. С суточной культурой (20.05.2015г.) выросшей среды Китта-Тароцци заражали морскую свинку в дозе 0,5 мл с внутренней стороны бедра.</p> <p>4. С павших белых мышей с тонкого отдела кишечника делали суспензию (1:1) центрифугировали 3 000 об/мин 20 минут фильтровали через ватно-марлевый фильтр и заражали кролика внутривенно в краевую вену уха кролика в дозе 1 мл. Через 7 часов кролик пал.</p> <p>5. С суточной культуры выросшей на МПА провели испытание на патогенность пастереллеза трем белым мышам в дозе 0,2 мл, подкожно.</p>
<p>3-день 22.05.2015 год</p> <p>1. Через 21ч морская свинка пала.Произвели вскрытие трупа сделали высев из содержимого тонкого кишечника на среду Китта-Тароцции. Среду Китта –Тароцци перед посевом регенерировали в кипящей бане в течение 30 минут и быстро охлаждали до 45⁰ С Посевы инкубировали в термостате 37 С -24 часа. Из печени,селезенки,почки на МПБ,</p>

МПА, Китта –Тароци. Среду Китта –Тароци перед посевом регенерировали в кипящей бане в течение 30 минут и быстро охлаждали до 45⁰ С Посевы инкубировали в термостате 37 С -24 часа. Мазки окрасили по Граму.

2. На среде Китта-Тароци наблюдается бурный рост микробов с сильным помутнением бульона и обильным газообразованием. В мазках из культур обнаружили грамм положительные короткие толстые палочки с обрубленными концами без спор.

3. А из павших морских свинок с тонкого отдела кишечника делали суспензию (1:1) центрифугировали 3 000 об/мин 20 минут фильтровали через ватно-марлевый фильтр и заражали кролика в/в в краевую вену уха кролика массой 2,0 кг в дозе 1 мл Через 8 часов кролик пал.

4. Высев на глюкозо-кровяной агар Цейссера чашки с посевами инкубировали при температуре 37⁰ С -24 часа.

4-день 23.05.2015 год

1. На среде Китта-Тароци наблюдается бурный рост микроорганизмов с сильным помутнением бульона и обильным газообразованием. В мазках из культур обнаружили грамположительные короткие толстые палочки с обрубленными концами без спор.

2. В эксикаторе на Глюкозо- кровяном агаре видны крупные, гладкие, выпуклые колонии с ровными краями окруженные зоной гемолиза. После извлечения из эксикатора колонии имеют серый цвет .

3. Изолированную колонию отсевали на среду Китта-Тароци. Для определения типа токсина, высевали чистую культуру в молоко.

5-день 24.05.2015 год

1. Постановка реакции нейтрализации.

У кролика для постановки реакции нейтрализаций на боку ближе к сагиттальной линии спины, выстригали шерсть на пяти участках размером 2x2.

2. Для определения типа основного токсина в 4 пробирки разливали по 0,5 мл фильтрата (содержимое кишечника 1:1 физраствором 3000 об/мин-20 минут) и по 1,0 мл сыворотки антитоксической клостридиум перфрингенс типов А, С, D диагностическая, разведенные с физраствором до содержания 10 АЕ в 1 мл. Пробирки выдерживали в термостате 37⁰ С в течение 30 минут. I-ую пробирку набирали сыворотку антитоксическую клостридиум перфрингенс типа А диагностическая, II-пробирку сыворотку антитоксическую клостридиум перфрингенс типа С диагностическая, III-пробирка с сывороткой антитоксической клостридиум перфрингенс типа D диагностическая, IV-контрольная. Испытуемые сыворотки вводили внутрикожно начиная с головы.

6-день 25.05.2015 год

1. На месте введения испытуемой сыворотки типа А, D, наблюдается гиперемия. А где ввели сыворотку типа С гиперемия отсутствует.

7-день 27.05.2015 год

1. У подопытного кролика наблюдается некроз ткани в месте введения испытуемой сыворотки типа А, пробирки типа D и в контрольной. А где вводили сыворотку типа С некроз отсутствует.

Срок исследования - 7 дней. Белые мыши убиты хлороформом. Сожжены в трупосжигательной печи.

030000, Қазақстан Республикасы Ақтөбе қ-сы, Смағұлов көшесі 11, тел / ф : 22-11-61

Беткі жағы / Лицевая сторона

Сараптама актісі (сынақ хаттамасы)/Акт экспертизы (протокол испытаний)
 № CO-15-D-04-(01)-891-A-D «26» мамыр 2015 ж.

Орын ауыстырылатын (тасымалданатын) объектілерді зерттеуге әкелген жеке және заңды тұлғаның атауы және мекен – жайы / Наименование и адрес физического или юридического лица владельца перемещаемого (перевозимого) объекта .	Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданы Ырғыз – Торғай резерваты .
Сынама атауы тип, марка, серия / Наименование образца ,тип,марка ,серия :	Кіктің пат. материалы (жүрек, бауыр, талақ, бүйрек, өкпе, аш ішек)
Үлгінің зерттеуге түскен күні / Дата поступления образца на испытание :	20. 05. 2015 ж
Үлгі алынған күн / Дата отбора образца	19. 05. 2015 ж
Дайындаушы (ел, фирма) / Изготовитель (страна, фирма)	ҚР
Партия өлшемі, сынама саны, салмағы / Размер партии, количество проб , масса :	2 сынама
Нормативтік құжатын көрсету / Обозначение нормативного документа :	ҚР Ветеринариялық Заңнамасы 2005 ж. баспа 3 том ВЗЗ Б. Антонов 1991 ж.
Зерттеулер жүргізілген күн / Дата проведения испытаний	20. 05. 2015 ж – 26. 05. 2015 ж
Зерттеулер түрі / Вид испытаний :	<u>Бактериологиялық</u> (Себінді, микроскопия, бисынама) : <u>Анаэробтық энтеротоксемия</u>

Рисунок 6. Выдача акта экспертизы с установлением причины падежа

Жүргізілген сараптамалар (зерттеулер) қорытындысы/ Результаты экспертизы (испытаний)
№ SO-15-D-04-(01)-891 -А-Д

№ n/n	Зерттеулер/сынама атауы, Наименование исследований/испытаний	Зерттеу/сынама әдістемесіне нормативтік құжат/Нормативный документ на методы исследований/испытаний	Қорсеткіштердің нормадағы мәні/ Нормируемые значения показателей*	Результаты исследований/испытаний
	1	2	3	4
	Пат. материал от сайгаков 2 проб (сердце, печень, селезенка, почка, легкое, тонкий отдел кишечника) Бактериологическое исследование Микроскопия мазков Заражение биопробы	ЛИВ Антонов Ветеринарное законодательство РК том 3		1. Бактериология, микроскопия и биопроба на морских свинках положительна. Выделен возбудитель анаэробной энтеротоксемии (<i>C. perfringens</i>) 26.05.2015 г

Қолданылған бақылау материалдары диагностикалар/Примененные контрольные материалы (диагностикумы). Бактериология: среда Китта-Тарощи, Мясопептонный бульон, Мясопептонный агар, Глюкозо-кровяной агар Цейслера, Висмут-сульфит агар, Микроскопия: по Граму, по Романовскому-Гимзе. Биопроба на морских свинках, белых мышах и кроликах.

Бактериология: Мясопептонный бульон, Мясопептонный агар, Мясопептонный бульон с 1 % глюкозой и 20% нормальной лошадиной сыворотки крови.

Микроскопия: окраска мазков по Граму, по Романовскому-Гимзе.

Зерттеулер жүргізу шарттары/ Условия проведения испытаний: t 21°C Влажность 64%

Сараптама (Зерттеу) қорытындысы тек зерттелген үлгіге қатысты / Результаты экспертизы (испытаний) относятся только к испытанным образцам.

Ескерту/Примечание:

*сараптама актісі (сынақ хаттамасы) рәсімделгенде жануарлар ауруларына диагностикалық зерттеу жүргізілгенде толтырылмайды/ при оформлении акта экспертизы (протокола испытаний) по проведенным диагностическим исследованиям болезней животных не заполняется.

Директор Актюбинского филиала РВЛ

С.Д. Зарманов

Заведующая лаборатории «ДЗЖ»

Г.А. Найманова

Начальник отдела приема проб и информации
Исполнитель.

Б.Е. Айтиалиев

Специалист отдела приема проб и информации.
М.О. М.Л.

А.К.Кадмуханбетов.

Осы сараптама актісі (сынақ хаттамасы) зерттеу/ сынақ жүргізілген ветеринарлық зертхананың рұқсатымен жартылай немесе толықтай көшіруге тараждауға болмайды

Настоящий акт экспертизы (протокол испытаний) не может быть полностью или частично воспроизведен или тиражирован без разрешения ветеринарной лаборатории, проводившей исследование/испытания.

Рисунок 7. Результаты экспертизы (испытаний)

Заключение:

На оснований эпизоотологических данных патолого анатомического вскрытия, бактериологического исследования и постановки биологической пробы на морских свинках установлен диагноз: «анаэробная энтеротоксемия» с выделением возбудителя *C1.perfringens*

Список литературы:

1. Аветисян А.В. Комплексная и ассоциированная иммунизация крупного рогатого скота против сибирской язвы и бруцеллеза. Автореферат канд. дис., Ереван, 1973, 19с.
2. Адсорбированная вакцина против инфекционной энтеротоксемии. В каталоге

- "Ветеринарные препараты" (вакцины, сыворотки диагностические препараты), Гос. биокомбинат "Филаксия", Будапешт, Венгрия, 1976,с.95.
3. Александров Н.И., Гефен Н.Е. Характеристика и динамика вакцинного процесса при аэрозольной иммунизации бруцеллезной, сибиреязвенной, туляремийной и противочумной пылевыми вакцинами. ШЭи,1960,12.с.38-44.
  4. Александров Н.В., Гефен Н.Е. Активная специфическая профилактика инфекционных заболеваний и пути её усовершенствования. М. 1962, с.3-12.
  5. Аманжулов С.А., Журавлев А.И., Арбузов Н.Н. Одновременные прививки рогатого скота вакцинами сибирской язвы и шумящего карбункула (блеклегидами). "Ветеринарное дело", 1926, 10/35,с.38
  6. Зароза, В.Г. Возбудители колибактериоза животных и их лабораторная идентификация / В.Г. Зароза, Г.А. Бузова, В.Г. Буров // Ветеринария. - 2008. - №3. - С. 29-32.
  7. Зароза, В.Г. Эшерихиоз телят. - М.: "Агропромиздат". - 1991. -238 с.
  8. Зароза, В.Г. Энтеротоксемия крупного рогатого скота, вызываемая *Cl. perfringens* / В.Г. Зароза // Сельское хозяйство за рубежом. -1984. - Т.8. - С. 51-53.

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДА 2015 ЖЫЛДЫҢ МАМЫР АЙЫНДА АҚБӨКЕНДЕРДІҢ ЖАПШАЙ ҚЫРЫЛУЫ.

Аңдатпа

Қойдың «бүйректің босансуы» деп аталатын инфекциялық энтеротоксемиясы 1910 ж Тасманияда (Джилрут) анықталды. 1926 ж. Беннеттс (Австралия) шөптің гүлденуі кезінде жиі анықталатын бұл ауру ішектен токсиндердің сіңуіне байланысты деп болжайды. 1932 жылы ол сонымен қатар өлі қойлардың ішектерінен *Cl.perfringens*-ке ұқсас мәдени және биохимиялық қасиеттері бойынша қоздырғышты бөліп алып, оны *B.ovitoxicus* деп атады. Осы микробты өсіру арқылы Беннеттс ересек қойларда энтеротоксемияны көбейте алды. Энтеротоксемия қой шаруашылығы дамыған дүние жүзінің барлық дерлік елдерінде байқалады. КСРО-да бұл ауруды алғаш рет К.Андреев (1929) байқаған. Көбінесе Солтүстік Кавказда, Закавказьеде, Орталық Азия республикаларында және Забакаильде кездеседі. Соңғы жылдары ауру Англия, Франция, Бельгия, Голландия, Дания, АҚШ, Бразилия, Аргентина, Уругвай және басқа елдерде кеңінен сипатталған.

Түйінді сөздер: ақбөкен, қой энтеротоксемиясы, жұмсартылған бүйрек, энтеротоксемия, эпизоотологиялық тексеру.

THE MASS DEATH OF SAIGAS IN MAY 2015 IN THE AKTOBE REGION.

Abstract

Infectious enterotoxemia of sheep called "softened kidney" was described in 1910. In Tasmania (Gilroot). In 1926. Bennetts (Australia) suggested that this disease, which is most often diagnosed during grass flowering, is due to the absorption of toxins from the intestines. In 1932 he also isolated a pathogen from the intestines of dead sheep, similar in its cultural and biochemical properties to *Cl.perfringens*, and named it *B.ovitoxicus*. By culture of this microbe, Bennetts was able to reproduce enterotoxemia in adult sheep. Enterotoxemia is observed in almost all countries of the world with developed sheep breeding. In the USSR, this disease was first observed by K. Andreev (1929). It is most often found in the North Caucasus, in the Transcaucasus, the Central Asian republics and in Transbakail. In recent years, the disease has been widely described in England, France, Belgium, Holland, Denmark, USA, Brazil, Argentina, Uruguay and other countries.

Keywords: Saiga, sheep enterotoxemia, softened kidney, enterotoxemia, epizootological examination.

"Баишев Университеті хабаршысына" жарияланатын мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 29.01.2004 ж. берген №4645-Ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік, Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 07.06.2019 ж. берген №17737-ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы қайта ресімделген куәлік) әдістемелік ресімдеу талаптарын басшылыққа ала отырып қабылданады.

"Хабаршының" ISSN 2706-8293 нөмірі бар, бұл тиісті халықаралық реферативтік басылымдарда ол туралы ақпаратты қамтамасыз етеді, сондай-ақ 2014 жылы "ҰМҒТСО" АҚ қазақстандық дәйексөз алу базасымен реферирленетін және дәйексөз алатын журналдар тізіміне енгізілген, 2016 жылдан бастап журналдың ақпараттық маңыздылығының сандық көрсеткіші (импакт – фактор) 0,06 құраған.

Библиографияны қоса алғанда, мақаланың көлемі компьютерде терілетін мәтіннің 3 бетінен кем болмауы және 7 беттен аспауы тиіс (Microsoft Word редакторы).

Мақаланы ресімдеуге қойылатын техникалық талаптар:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- қаріп-Times New Roman;
- қаріп өлшемі-12;
- жоларалық интервал-1;
- мәтінді туралау-ені бойынша;
- абзац шегінісі - 1 см. абзац шегінісін бос орындармен немесе кестелермен жасамаңыз;
- жиектері: жоғарғы және төменгі-25 мм, сол және оң-20 мм;

Мақала құрылымы

МРНТИ (Times New Roman 12pt, сол жақта туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ)

Мақала авторының (авторларының) аты-жөні

(Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда авторлардың тегі жол үсті белгісі арқылы нөмірленіп көрсетіледі)

Мекеменің немесе ұйымның атауы, елі

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз, тасымалсыз ортаға туралау. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз ортасында туралау, тасымалсыз, 6 pt дейінгі аралық. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

Мақала атауы

(Шрифт Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау)

Мақала мәтінінің алдындағы 1 интервалдан кейін аннотация (Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында Туралау) және кілт сөздер (курсив, қалың, Times New Roman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз) жарияланатын материалдың тілінде (қазақ, орыс, ағылшын) және әдебиеттер тізімінен кейін көрсетілген екі тілде беріледі

Мақала 1 интервалдан кейін мақала орналастырылады. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әртүрлі оқулар болмауы тиіс. Суреттер анық болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерде сілтемелер болуы керек. Мәтінде формулалар саны минималды болуы керек. Формулалар тиісті редакторға терілуі керек (математикалық және химиялық формулалар үшін). Кестелер аталуы керек, оларда бос графиктердің болуына жол берілмейді. Шартты қысқартулар мен символдар ескертуде түсіндірілуі керек.

Суреттер.

Суреттердің қолтаңбалары - TimesNewRoman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегініссіз; ортасында туралау, тасымалсыз. Суреттің қол қоюының астында Ескертпе (TimesNewRoman 10pt, курсив, сол жақ шеті бойынша теңестіру, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ) орналасады, онда суреттің өз бетінше немесе дереккөздер негізінде жасалғанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Кестелер.

Кестелердің атауы - TimesNewRoman қарпі 12pt, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ, ені бойынша туралау, трансферттермен.

Егер мақалада бір кесте болса, онда оның реттік нөмірі қойылмайды, "кесте" сөзі жазылады және тек оның атауы беріледі. Кестенің атауы мен кестенің өзі арасында бос аралық бар.

Кестелердегі бос бағандарға жол берілмейді.

Кестенің соңғы жолында ескерту (Note) (TimesNewRoman 10pt, сол жақ жиекпен туралау, абзацтың бірінші жолының шегініссіз) орналасқан, онда кесте дербес немесе дереккөздер негізінде жасалған-жасалмағанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Формулалар

Фракциялар, радикалдар, қосындылар, интегралдар, жұмыстар, матрицалардан тұратын күрделі формулалар Microsoft Office пакетіне кіретін формула редакторларында - Microsoft Equation немесе MathType терілуі керек. Таңбалар кестесінде тек сандар, латын әріптері және математикалық белгілер бар қарапайым формулалар мәтіннің бөлігі болуы керек-мұндай жағдайларда қосымша қосымшаларды қолданудың қажеті жоқ.

Мақаланы журналға жібермес бұрын материалдардың жалпы емлесін, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелердің дизайнын мұқият тексеру керек.

Журналда жариялау үшін жұмыс мәтінін ұсына отырып, автор өзі туралы барлық ақпараттың дұрыстығына, шығарманың қолжазбасында плагиаттың және заңсыз көшірме алудың басқа түрлерінің болмауына, мәтіннің барлық жағынан дұрыс ресімдеуге кепілдік береді.

Қарауға бұрын басқа басылымдарда жарияланбаған мақалалардың түпнұсқа қолжазбалары ғана қабылданады. Олай болмаған жағдайда баспагер мақаланы жарияланымнан (таратудан) алып тастау және автордан осыған байланысты баспагерде болған залалдың орнын толтыруды талап ету құқығын өзіне қалдырады.

Ережені бұза отырып пішімделген немесе грамматикалық, орфографиялық қателері көп, ағылшын тіліне автоматты аудармасы бар мақалаларды редакция қабылдамайды және авторларға қараусыз қайтарылады.

Редакция қажет болған жағдайда авторлардан қосымша эксперименттік деректерді сұратуға құқылы. Егер мақала ағылшын тіліне аударылған болса, онда редакциялық алқа автордан мақаланың бастапқы нұсқасындағы тілде сұратуға құқылы.

Әдебиеттер тізімі

1 интервалдан кейін әдебиеттер тізімі жарияланған материалдың мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 7-8 атаудан кем болмауы және 15 атаудан артық болмауы тиіс. Мақаладағы сілтемелерді нөмірлеу әдебиеттер тізіміндегі дереккөздің реттік нөмірі бойынша жүргізіледі. Мұрағаттық материалдар тізімге енгізілмейді, оларға сілтемелер мәтінде дөңгелек жақшада орналастырылады. Мақалада электрондық ресурстардан немесе қашықтықтан қол жеткізуден (Интернеттен) алынған дереккөздерді пайдаланған кезде әдебиеттер тізімінде дереккөздің библиографиялық жазбасы және Интернеттегі толық желілік мекен-жайы бар желілік ресурсқа сілтеме келтіріледі. Ресурсқа жүгіну күнін көрсеткен жөн.

Ескерту. Әдебиеттер тізімі МЕМСТ 7.1–2003 "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері". Мақала мәтіндегі дереккөздерге сілтемелер тек тік жақшада беріледі [12].

Бір нөмірге бір автордың 2-ден аспайтын мақаласы қабылданады. Редакцияға мақаланың электронды нұсқасын басып шығаруға толық сәйкес ұсыну қажет. Файл атауы бірінші автордың тегінен басталуы керек. Қажет болған жағдайда мақала авторға пысықтауға қайтарылуы мүмкін. Редакция мақаланың мағынасын бұрмаламайтын мәтінге редакторлық өзгерістер енгізу құқығын өзіне қалдырады.

Жариялауға арналған материалдар мына мекен-жай бойынша қабылданады:

030000, Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбанов, 302 а, Баишев университеті, тел.: (7132) 974081.

E-mail: vestnik@bu.edu.kz

Методическое руководство к оформлению статей, публикуемых в «Вестник Баишев Университета» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г., переоформленное свидетельство о постановке на учет средства массовой информации на учет №17737-ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 07.06.2019 г.,)

В «Вестник Баишев Университета» статьи принимаются на казахском, русском и английском языках.

«Вестник» имеет номер ISSN 2706-8293, что обеспечивает информацию о нем в соответствующих международных реферативных изданиях и в 2014 году включен в список журналов, реферируемых и цитируемых Казахстанской базой цитирования АО "НЦГНТЭ", с 2016 года количественный показатель информационной значимости журнала (импакт-фактор) составил 0,06.

Объем статьи, включая библиографию, должен быть не менее 3 страниц и не более 7 страниц текста, набираемого на компьютере, (редактор Microsoft Word).

Технические требования к оформлению статьи:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- шрифт-Times New Roman;
- размер шрифта-12;
- межстрочный интервал-1;
- выравнивание текста-по ширине;
- абзацный отступ - 1 см. не делайте абзацный отступ с пробелами или табуляциями;
- поля: верхняя и нижняя-25 мм, левая и правая-20 мм;

Структура статьи

МРНТИ (Times New Roman 12pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца)

Инициалы и фамилия автора (авторов) статьи

(Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру, без отступа первой строки абзаца. Если авторов статей несколько, то фамилии авторов указываются с нумерацией через надстрочный знак).

Название учреждения или организации, страна

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца, без переносов, интервал перед 6 PT. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

Название статьи

(Шрифт Times New Roman 12 pt, жирный, выравнивание по центру)

Через 1 интервал перед текстом статьи аннотация (Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру) и ключевые слова (курсив, полужирный, шрифт Times New Roman 12 pt, без отступа первой строки абзаца) приводятся на языке публикуемого материала (казахский, русский, английский) и после списка литературы на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. Рисунки и таблицы в тексте должны содержать ссылки. Количество формул в тексте должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы должны быть объяснены в примечании.

Рисунки

Подписи к рисункам-шрифт TimesNewRoman 12 pt, без отступа первой строки абзаца; выравнивание по центру, без переносов. Под подписью рисунка располагается Примечание (TimesNewRoman 10pt, курсив, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, что составлен ли рисунок самостоятельно либо на основе источников.

Таблицы

Название таблиц-шрифт TimesNewRoman 12pt, без отступа первой строки абзаца отсутствует, выравнивание по ширине, с переносами.

Если статья содержит одну таблицу, то ее порядковый номер не проставляется, пишется слово "таблица" и дается только ее название. Между названием таблицы и самой таблицей имеется пустой интервал. Пустые графы в таблицах не допускаются.

В последней строке таблицы находится Примечание (Note) (TimesNewRoman 10pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, составлена ли таблица самостоятельно или на основе источников.

Формулы

Сложные формулы, содержащие дроби, радикалы, суммы, интегралы, работ, произведения, матрицы, следует набирать в формульных редакторах, входящих в пакет Microsoft Office - Microsoft Equation или MathType. Простые формулы, содержащие только цифры, латинские буквы и математические знаки, имеющиеся в таблице символов, должны быть частью текста - в таких случаях не нужно использовать дополнительные приложения.

Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверить общее написание материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформление текста работы и ссылок.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует достоверность всей информации о себе, отсутствие плагиата и других форм незаконного копирования в рукописи произведения, правильное оформление всех заимствований текста.

К рассмотрению принимаются только оригинальные рукописи статей, ранее не опубликованные в других изданиях. В противном случае издатель оставляет за собой право снять статью с публикации (распространения) и требовать от автора возмещения убытков, возникших у издателя в связи с этим .

Статьи, отформатированные с нарушением правил или содержащие большое количество грамматических и орфографических ошибок, с автоматическим переводом на английский язык, не будут приняты редакцией и будут возвращены авторам без рассмотрения.

Редакция имеет право при необходимости запросить у авторов дополнительные экспериментальные данные. Если статья была переведена на английский язык, то редакционная коллегия вправе запросить у автора исходный вариант статьи на языке.

Список литературы

Список литературы размещается через 1 интервал после текста публикуемого материала. Список литературы должен составлять не менее 7-8 наименований и не более 15 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них размещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета), в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указать дату обращения на ресурс.

Примечание. Список литературы ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимается не более 2-х статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с ее распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысл статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу:

030000, г. Актобе, ул. Б. Жубанова, 302 а, университет Баишева, тел.: (7132) 974081.

E-mail: vestnik@bu.edu.kz

**БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шығарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском языках*

Формат А4
Көлемі / Объем 8,6 баспа табақ
Таралымы / Тираж 100 дана
Басуға қол қойылды / Подписано в печать 29.12.2022 ж.

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКОМ ОТДЕЛЕ
БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

**Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.
Қолжазбалар өңделмейді және авторға қайтарылмайды.**

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.

**Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды Жұбановтар көшесі,
302А**

**Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев Жубановых, 302А тел. 97-40-83, 52-
36-00**